

د. ئەحمەد قەرەنی

پیشەرین

ریکخستنەفه یا جشا
ھەریما کوردستانی

ھەولێر
٢٠١٩

پیشەرین
ریکخستنەفھیا
جفاکا هەریمما کوردستانى

پیڻه رین

ریکھستنه ڦه یا جفاکا هه ریما کورستانی

(توبیزینه ڦه یه کا شپکاری ٻڌخنہ ییه)

د. ئه حمیده د قه ره نی

بیرواراگه لیک که لەم کتیبهدا هاتوون، بەرپرسیاریتی سەرلەبەریان تەنیا دەگەربىتەوە بۇ خاوهنى، ئەکاديمىيە كوردى لىيان بەرپرس نىيە.

* نافىء بەرھەمى: پىغەرىن پىكىختەۋە يى جقاكا ھەرىپما كوردىستانى
(تۈرىشىنەۋە كاشىكارىيە رەخنەيىھ)

* نېھىسەر: د. ئەحمەد قەرەنلى.

* بەرگ و سەرپەرشتى ھونەرى: عوسمان پىرداود.

* نەخشەسازى: عيسام موحسىن.

* بلاوكراوهى ئەکاديمىيە كوردى، ژمارە (٤٠١).

* چاپخانە زانكرى سەلاحىدىن - ھەولىر.

* لە بەرپىوه بەرایەتىي گشتىيى كتىبخانە گشتىيى كان ژمارەسى سپاردىنى () ئى سالى ٢٠١٩ پىدرابو.

- ھەموو مافىتكى چاپكىدن بۇ ئەکاديمىيە كوردى پارىززاوە.

- ئەم كتىبە نابىت بەھىچ جۆر بى رەزامەندىي ئەکاديمىيە كوردى دووبىارە چاپ بىكىتەوە و
وينەكانى لەبر بىگىرەتەوە.

نافه‌رۆك

٩ پیشەکى
١٥ بىشكا يەكى: بنگەمىن رېكخستەۋىيا جڭاڭى
١٧ تەوهەرى يەكى: رېكىن شىيانىدا جڭاڭى و گەشەكىدا چاندا وى
١٨ بىنەمايىن تىپورى
١٩ زىدەرەن دىرۆكى يىن تىپورى
٢٨ رەگەزىن تىپورا چاندى و وەرارا رېچكەيىن زىنى
٢٩ رېچكەيا وەكھەقى
٣١ رېچكەيا پلەبەندى
٣٢ رېچكەيا تاكەكەسىي
٣٣ رېچكەيا قەددەرى
٣٤ رېچكەيا سەربخوھى (گوشەگىريي)
٣٦ ئاستى گەشەكىن و لاۋازبۇونا رېچكەيىن تۆپورا جڭاڭى
٣٩ هەۋسەنگى د نافبەرا پىيەقىيەن تاك و داھاتىن وى دا
٤١ دويىقچۇونەكا هەقبەندىدار
 تەوهەرى دووبيي: دياردەيىن جڭاڭى و هىزىكىن
٤٥ د جىيەانا گۆھەرتىنن نوى دا
٤٨ توپىزىنەقەيىن زانستى
٥٠ پىشەسازىيىا چاندى
٥٠ ئەقلەكارىيىا بەرھەمەينانى
٥١ جىيۈپولىتىكىيىا چاندى
٥٢ يەكتى / هەمە جۆرىيىا چاندى
٥٣ بازارىكارى
٥٥ ئاكار
٥٧ وەبەرهىنانا دەرروونى

٦٤	تەوەری سییی: سیمایین بنگەھین د ریکخستنا جفاکى دا.....
٦٤	ریکنەکەفتن ل سەر ھەفسەنگیکرنا بھایان
٦٤	ھەلویستین سروشتخوانی
٦٥	ھەلویستین ئایدیالیستى
٦٦	ھەلویستین پراکماتيکى
٦٦	ھەلویستین ئیکسیزتالیزمى
٧١	سەرخوھ بۇونا وەلاتان و ریکخستنا ھەرەمەکىيا جفاکىن وان
٧٧	پشكا دوویی: زنجىرەندىبىا ئەلچەيىن ریکخستنەۋە يا جفاکى.....
٧٩	تەوەری يەكى: دلىنيا گەھى و ئەندىشە يا خولقىنەر
٨٤	رېبازا ھەڭىرتى چىھ ؟
٨٥	شەنگىستىن ئەندىشە يا دەستەجەمعى
٨٦	ئەندىشە يا كوردى
٨٧	بەرەمىن فۆلكلۆرى
٨٩	بەرەمىن ئەدەبى نېيىسىكى و ھونەری تۆماركىرى
٩٩	ھونەرا كوردى
١٠٥	ئەنجاما تەوەری يەكى
١١٢	تەوەری دوویی: ھزرىن رەسەن و بىنەمايىن فەلسەفى
١٢٠	قىيئىخستنا ھزرىن رەسەنىن كوردى
١٢١	قۇناغا يەكى
١٢٩	قۇناغا دوویی
١٣٢	ئەنجاما تەوەری دوویی
١٣٣	تەوەری سییی: كارامەيى و شەھەزايى يا پىشەگەرايى
١٣٥	د ناۋبەرا فەلسەفى و رېقەبرىنى دا
١٣٨	زانستا پىشەيان و فەلسەفە يا زانستان
١٣٩	پىڭھاتەيىن تۇردا پىشەورىي

۱۳۹	ئاستى تاكەكەسى
۱۴۱	تاكەكەس د گرووپىن بچويك دا
۱۴۲	كەسانىن بىكار
۱۴۴	رىيڭىختىن و ھەۋائەنگىيا ئەرك و مافان
۱۴۴	ئەنجۇومەنا شارەزايىن
۱۴۸	رىيغەبرىنا زانستى
۱۵۲	دەزگەھىن دلىنايىا جۆرى
۱۵۵	ئەنجاماتەوهرى سىيىئى
۱۵۸	تەوهرى چارى: بەرnamەيى سىياسى و جۆرى حوكىمانىي
۱۵۹	جۆرىيەن حوكىمانىي
۱۶۰	رىيپازا يەكى
۱۶۳	رىيپازا دووپى
۱۶۳	رىيپازا سىيىئى
۱۶۶	پىنگاڭىن سەرەتايىن ھەرىمەن
۱۷۳	بنگەھىن قانۇونى
۱۸۳	ئەنجاماتەوهرى چارى
۱۸۷	ئەنجام
۱۹۴	ژىيەر
۲۰۳	پىرسىتا ناقىدىران
۲۰۶	في هذا الكتاب
	In This Book.....	212
۲۱۴	ژياننامە د چەند دىريان دا

مَهْوَى النَّاهِمِيِّ كِتَابٌ

پیشەکی

د کارین پسپورتیا خوه یا هویر دا، کو په خنه یا ئەدەبییه، من هەست ب ۋالاتییەکا كويىر دكىر. ئە و زى ئەفە بۇو كۇ: بۆچى مە گۇتارەکا پەخنەبىا كوردى نىھ؟ د نافەرۇكَا ئەقى پرسىيارى دا شۆرىپۈومەقە. من زانى، كو ز ئالىي تىۋرا ئەدەبى زى قە، كەموكۇرى ھەنە. دەما ژ ئالىي فەلسەفە يا مېزۇوبى و ھونەرین جوانناسىي قە، ئە و بابەت لېڭداینەقە. بۇ من دىاربۇو، كو ھېشتا بنگەھىن رۇنانا زمانى مە زى ب درستى سەرپاست نەبۇوينە.

ئەقى پىئنەگەھشتىنى ھۆكارىن خوه ھەنە. ژبۇ ۋە دىتنا وان گەپىام. سەرەداقەك بىدەست من ۋە ھات. ئە و زى ئەبۇو، كو ھېشتا بنگەھىن پېكخستنا جقاكا مە نەھاتىنە دارشتن. نەپېكخستنا جقاکى زى ئالۆزىيەكە و بەردەواام ئالۆزىيان بەرھەم دەھىنەت. ئەفە زى خالەكا بالكىشە و من ۋىا تىیدا كاربەم. ھەر كارەكى ھۆسا ئاوېتە و تافەگر زى، پلانپېزىيەكە ھەقسەنگ پېدەقىيت، لەمە پلانا كارى ئەقى پەرتۈوكى د نافېرە ھەر دوو لايەننەن تىۋرى و كردارى دا ھاتە پېكخستن و ئە و پېكخستن زى د چارچويفى ۋە كۆلىنەكاشىرقەكارىبىا پەخنەبى و شىۋەرمەندىي دا ھاتە دارشتن. كرۇكَا ئەۋى دارپشتىنى زى، ژ پېيختە پاراستنا پېزىبەندى و پاگرتىا ھەقسەنگىبىا پېقەرین پېكخستنەقە يا جقاكا ھەرىمما كوردىستانى بۇويە.

ئەوا پىر ئەز ھاندایم كول دويىش ھۆكارىن نەپېكخستنا جقاکى بگەپىم، ئە و بۇو، كول نك مە - ھەتا نە - تەمومىزىيەك د كرۇكَا پسپورتىيا هوير دا ھەيە. تىگەها وى رۇھن نىيە و چەندىن ئەگەران ھەلدگىرىت. ژبۇ ۋەندىن ئەۋى مژدارىي زى، ب فەر دزانم چار گۈريمانەيان ژبۇ ئەوان ئەگەران بەرانبەر بکەم:

- گۈريمانە يىكى، كۆزانىيارىيەكابەرفە ھەبىت و جەخت ل سەر زانستەكى بھېتەكىن.

- گریمانه یا دوویی، همه مهو شیان د سنوری زانسته کی دا بهینه مه زاختن و چو ده لیفه ژ ده رقه ای ئه وی ئه رکی ب فیروز نه چن.
- گریمانه یا سییی، ب شیوه یه کی ستونی د زانسته کی دا شور ببیله و ب شیوه یه کی ئاسویی همه مهو زانستین دیکه یین هه قبه ندی ب ئه وی زانستی قه هه یه، بینه پالپشت بو پسپوریبا سره کی.
- گریمانه یا چاری، شاره زایی هه تا پاده یه کی د همه مهو بیافین مه عریفی دا هه بیت ول دویف پیدفی و ده لیفه برد هستدا، کار ل سر یه ک ژ بابه تین ئه وی بیافی بھیته کرن.

من ئگه را سییی هلبزارت. ل دویف تیفکرینه کا ئازاد و هزر کرنە کا رەخنه یی، همه مهو زانستین هه قبه ندی ب په رو هرد کرنا مرۆڤی و پیکختنا جفاکی قه هه یه هلشکافت، کرنە پالپشت بو قه دیتنا پیگه هی ئه ده بی و لیکدانه قه یا ھونه رین وی. د ئه وی لیکدانه قه یی ژی دا رەخنه یا ئه ده بی کرە سەرمەشق و تىدا شورپیوومە قه.

زەحمەتە پیگه هی درستی ئه ده بی بھیتە قه دیتن و ئه رکی رەخنه یی ژی بھیتە دەستنیشانکر، ئگه ر پیگه هی همه مهو زانستین دیکه یین هه قبه ندی ب چالاکی و بزاڤین مرۆڤی قه هه ی، نه کەقنه د قه واره یا خوه یا بنەجه دا و گەشە نەکەن. ل قیرە پرسیارە کا فەر خوه ل بەرسینگى مە قیت دکەت:

ئایا گەلی کوردستانی ئه و همه مهو زانست د قه واره یه کا شارستانی دا پیکختینه و پیگه هکی هیزرا هه یه کو شانازیی پی بکەت؟ یان ژی هیشتاد په راویزا پیشکەفتنا مرۆڤایه تی دا دزیت و هه ولا قه جەماندنا وان ددهت...؟

ئەقە جمکە پرسیارە کە، لهوانه یه بو هنده کان پرسە کا نەزېرە هنده کین دیکه ژی ب گومان قه بنیپنە ژیده را وی. د هەردوو حالەتان دا،

پاستییه کا گومانبر هئي، خوه نيزىكى هر دووپيان دكەت، ئە و زى ئە و، كو گەپيان ل دويىف بەرسقا هەر پرسىارەكى ئەركە. ل ۋىرىھ پاستىيە كا دىكە، ل دۆر ئەقى بۆچۈونى دزقىپىت، ئە و زى ئە و، كو ھندهك ھنە ئەركى ل سەر ملى خوه ب پىرۇزىيە كا بەرز پادگىن. ھندهكىن دىكە زى ھنە، ژېر وى ئەركى درەقىن. لى د ھەر دوو حالاتان دا، كىشەيەكى بۆ قەكۈلەرى دورۇۋىزىن. مەبەست ژئەوى دەرسانىدا كىشەيە زى ئە و، كو بەرسقە كا زانسىتى بەدەستقە بهىت و ئاسىتى پاستەقىنەيى جىفاكا كوردىستانى د پىتشەزۇيا جىهانى دا بەھىتە زانىن.

دەما بەحسا ھەر ئاسىتە كى دەھىتە كىن، پىدەقىيە ھندهك پىشەر زى ل بەردەست دا ھەبن، داكو ئە و ئاسىت پى بەھىتە ھەلسەنگاندىن. ھەلسەنگاندىن زى د ناقبەرا دوو ئالىيان دا، پىدەقىيە يەك ژئەوان ھاتبىتە زانىن، ژبۇ كوب ئاسانى ئە وى دىكە ل دويىف سەنگا وى بەھىتە پىقان.

ئەگەر ئاسىتى پىشەچۈونا ھەرىمما كوردىستانى بەرانبەرى ئاسىتى ھەر وەلاتەكى پىشىكەفتى بکەين. ئەقە جوداكارىيەك د ناقبەرا ئەوان دا ھەيە. ھەبوونا ئە وى جوداكارىي زى تاشتەكى ئاسايىيە، لى ئەوا نە ئاسايى و يَا فەرە بەھىتە كىن، ئە و، كو را دەيا ئە وى جوداكارىي بەھىتە زانىن. ژبۇ ئەنجامدا ئەقى كارى زى، مە پىدەقى ب چەند پىشەر ئەنچىشىك ھەيە، كو د ئالىي زانسىتى دا ھاتبىنە پەسەندىكىن و د ئاكامىن ئەرینى يېن خوه دا - ھەتا را دەيەكى - پاستى حەوين و جىڭىر بن و ژبۇ ھەلسەنگاندىن ھەر وەلاتەكى زى جەي باوهەرىيى بن.

ھەر چەندە ئەقە كارەكى ئاسان نىيە و ھندهك نامۇبى زى پىشە ديارە، لى د جىهانا ئىرۇ دا، تاشتەكى ئاسايىيە و ل گەلەك وەلاتان ناوهندىن ستراتيئى ھەنە، كو ئەقى ئەركى ب ستۆرىخە خوه ۋە بىگىن. ئەنجاما توپىزىنەقەيىن وان زى جەي پويتەپىدانا پىسپۇرەن پلاندانان و لايەنلىن فەرمى پىوهندىدارىن

وهلاتین خونه و وهك زیده دهينه و هرگرن. ل سه رئه قى بنه مايى، هەريما كوردىستانى رى پىدفى ب هەر سى جۆرين توپىزىنەۋە يىن راڭەكىن، پىقانە يى، تەكتۈلۈزى هېيە، ب تايىبەتى يىن پشت ب بنه مايىن چاندا جقاڭى دېستن. بۇ ئەقى مەبەستى رى، پشكا يەكى ژ ئەقى پەرتۇوكى بۇ لايمىنى تىورى هاتىيە تەرخانكىن.

د تەوهرى يەكى دا، پىكىن گەشەكىن جقاڭى ل دويىف تىورا شياندنا چاندى هاتىيە شرۇفەكىن.

د تەوهرى دووپى دا، هندەك دياردە يىن جقاڭى هاتىيە ھەلشكافتن و ئاستى ھزرىكىنى د جىهانا گوھەرتىن نۇى دا هاتىيە ھەلسەنگاندن.

د تەوهرى سىيى رى دا، سىيمايىن پىكخستنەۋە يَا جقاڭى هاتىيە راڭەكىن، ئەو رى دوو لايمانان قەدگىتى: يَا يەكى، پىكىنەكەفتەنە ل سەر ھەفسەنگىكىندا بەهايان و يا دووپى رى، سەرخوھبوونا وەلاتان و پىكخستنەۋە يَا ھەرمەكىيا جقاڭىن وانه.

پشكا دووپى رى زېۇ پراكتىزەكىنلا لايمەنى تىورى هاتىيە تەرخانكىن. د ھەشكىشە يەكا دەستنىشانكى دا، چەند پىقەرەين پەسەندكىيەن بەھەنگەن. ھەر پىقەرەك، وەك بابەتكى زانسىتى هاتىيە وەرگرن و ب شىۋە يەكى گشتى هاتىيە شرۇفەكىن. ل دويىف را، ئەو زانىيارىن پەسەندكىيە د گەل جقاڭا كورستانىيەن ھەۋېرکىن و جەخت ل سەر ئالىيەن ھېزدار هاتىيەكىن. ئەقى جەختكىنى رى سى مەبەست ھەبوون:

- مەبەستا يەكى، داكو پىيگەھىي جقاڭى بەھىتە زانىن و كار ل سەر پىشىكەفتەنە وى بەھىتەكىن.
- كەموكۇپى ب شىۋە يەكى بۇھنتر بەھىنە دىتن و كار ل سەر قەدىتىنا ھۆكاريىن درستىبوونا وان كىماسىيان رى بەھىتەكىن.

- ل دويق شيانين ل بىردهست دا، پيشنياز ژبۇچىشىفە بىرنا خالىن
ھىزدار هاتىبەكىن. چارەسەرى ژى ژبۇچىشى و كەمۆكۈپىان
هاتىنە دەستنىشانكىن.

دكارىن ئەوان پىقەران د ئەقى زنجىربەندىيا خوارى دا ديار بىكەين، كۈز
چار ئەلقةيان پىكەتايى و هەر ئەلقةيەكى باندۇرا خوه ل سەر ئەوا ل دويق را
دەيتىت هەيە:

- ئەلقةيَا يەكى، ژ دلىنېيەكا گەھى و ئەندىشىيەكا خولقىنەر دەستىپى دكەت،
كۇ ھەموو پشكىن ھونەرى و چورىن ئەدەبى قەدگىت. د ئەقى ئەلقةيى
دا، ھەستەكا ناسك، بىركىنەقەيەكا رەخنەيى و شىۋاژەكى پەپىزگىتن ل
جەم مەرقۇقى درىست دېيت.

- ئەو دەستىپىكىندا كەسىتىيىا مەرقۇقى تىيەدا درىست دېيت، پىخوهشىكەرەكە و د
ئەلقةيَا دووپى دا، دېيتە پالدەرەك ژبۇچىشىدا ھەزىن پەسەن و بىنەمايىن
فەلسەفى. ئەقە ژى ئاستى ھەزىكىندا دەستەجەمعىيە جەڭلىخوا دكەت،
ب تايىبەتى دەما ئەو تەڭگەرا ھەزىكىنى ل سەرپىنى خوه شىن دېيت و
گەشەدكەت.

- ئەو فەلسەفە ژى پىپىشاندەرەكا دەستخوھشە كۇ ھىزا كاركىنى و
لىزانىيىا پىشەگەرایىيا ژىرىيىتى و جەستەيى و وەبەرھەينانا سەرمایەدارىيى د
قەپىزىلا ژيانا رېۋانە دا رەنگ بىدەتەقە و هەۋەنسەنگىيەكى د ناڭبەرا ئەرك و
مافيىن خەلكى شار و گوند و كۆچەرىيى دا رابگىت.

- دەستەلاتا جىيەجىكار سەرەداقىن ئەوى ۋەرپىزى ل دويق بەرnamەيەكى
ھەڭگىتى بېرىسىت و هەر تشتەكى ل جەھى خوه يى ھەۋى دابنىت و ب
سەلىقەيەكا سىياسىيىا بەرپرس دا بېرىقەببەت.

د ئەقىٽ قەكۈلىنى دا، خەبات ژبۇ قەدىتنا پىيگەھى گشت زانست و بزاڤان
هاتىھىكىن. ھەول ھاتىھىدان، تەۋايا وان د چار ئەلقةيان دا بېھىنە پۆلىنگەن.
پۆلىنگە بىت د جەڭاڭىن بەشەرىيەتى دا بېھىتە قەبۇلگەن و سىيمائى
جىهانگىرىي پىيقە دىاربىيت. جەڭاكا كوردىستانى ژى، وەك پرۆسەيەكا
ئەزمۇونكارى بېھىتە وەرگەتن و ئەو پۆلىنگەندى ل سەر بېھىتە پراكتىزەكىن.

د پۆلىنگەندىيَا ئەوان ئەلقةيان دا، ھەرتىشىتەكى جەھى خۇھ يى سروشىتى
گىتىھ. ھەر يەك ژ ئەوان ئەلقةيان پىيقەرەكە، وەك دىياردەيەكا جىهانى ھاتىھ
وەرگەتن. ھەمۇ ژى بەھەقرا د پرۆسەيەكا تەمامكارى و ھەۋاھەنگ دا
گەشەدكەن. ئەو پرۆسەيە ژى خۇھ نىزىكى سىنۇرىن تىيۇرەكى دكەت و د
شىيان دا ھەيە، ئاستى پىكخىستنا ھەر جەڭاكەكى پى بېھىتە پىقان. مەبەستا
ئەقىٽ قەكۈلىنى ژى ھەر ئەو بۇويە، كو ھندەك پىيقەران ژبۇ دەستىنىشانكىندا
خالىن لواز و ھىزدارىن ھەر جەڭاكەكى ۋە جەڭاكا ھەرىما
كوردىستانى ھەقجۇوت بىكەت، يان ژى وەك مىناكەك بىت و ژبۇ ھەر ھەرىم و
وەلاتەكى دىكە بىكىر بېھىت.

دلنیام كو كارەكى ھۆسا ئاوىتە و تاقەگر بى كەموكۇرى نابىيت، لى داخوازا
من ژ لىزان و خەمخۇران ئەوه، كو ئەوان كىيماسىيان راست بىكەنەقە و ھەمۇ
پىكقە كار ژبۇ ئاقەدانى و پىشىكەفتىن ئەقى وەلاتى جوان بىكەين.

پشکا یه کې :

بنګه هین رېکخستنې ۋە چفاكى

تەودرى يەكى : رېكىن شىاندنا چفاكى و گەشە كرنا چاندا وي

تەودرى دووپىي : دياردهىين چفاكى و ھزرىرن د جىهانا گۆھەرتىيىن نوى دا

تەودرى سىيىي : سىمايىن بنګه هين د رېكخستا چفاكى دا

مَهْوَى النَّاهِمِيِّ كِتَابٌ

تەوەرىيەكى:

ريکىن شياندنا جقاكى و گەشەكىدا چاندا وى

زېۋوشياندنا چقاكى، چەندىن تىورەنە، كۈچەختىلىك سەرئەقى لايەنى دەكتەن، ئەواپتىرەمەمۇيىان ژېۋەتىمى مەنىزىك بىت: (تىورا شياندنا چاندا جقاكى Theory of Socio-Cultural Viability) يە. گرنگىيەسىنىڭ دەئۇرى دەنەنلىك دايە، كۆھولىدەت مان و بەردەوامبۇونا پىچكەيىن زېنى د جقاكى دا راپھەتكەت. كىشەيا ئەرى پاھەكىنرى زى ئەوە، كۆرپۈچكەيىن زېنى چەوا مانا خوھ دېيارىزىن و كەنگى تىدا سەرناكەقىن. هەر پىچكەيەكا زېنى زى شيانىن خوھ يىين مانى ژپۆلىنكرىدا چەندىن پەوشەتىن دەستتىشانكىرى ۋە دەركىرىت. لە قىرە يَا فەرە، كۆبۈزىن چەند ژئەوان پەوشەتان ھەزىز و شانازىيى نە، چەند ژى ناهىيە پەسەندىكىن و نەقابلى ھندى نە، كۆتهنانەت ھېزىل ھەبۇونا وان زى بەھىتەكىن.

زېھر گرنگىيە ناھەرۆكى ئەقى تىورى^(۱) د ىيەكىخستنا جقاكى دا، دى ھەولەپىن - هەتا ب كورتى زى بىت - بىنەما و ژىيدەرەن دىرۆكى يىين وى دەستتىشان بىكەيەن. پەگەز و وەرارا پىچكەيىن زېنى شىرقەتكەيىن. ئاستى گەشەكىن و لاوازىيە پىچكەيىن تۆرە جقاكى لېكىدەينەقە. ھەروەسا ئەۋىزەنگىيە د ناھېرا پىيدىقىيەن تاكەكەسى و داھاتىن وى دا دىيارىكەيەن. لە دويىش پىيدىقى زى

^(۱) تىورا شياندنا چاندا جقاكى ژ ئالىيى سى پىسپۇران ۋە ھاتىھ دانان: ۱- مىشىل توەمبىسىن، پىچەپەرى ئەنسىتىتوتا موسىگىرىف لەندەن و تویىزەر ل زانىنگەها لەندەن. ۲- پروفسىر بىتشارد ئىلىس، مامۆستايىي زانستىن سىياسى ل زانىنگەها و يلامت. ۳- ئارۆن فىلادافسکى، پاستنەفيسي نىجيرە ييا تویىزىنەقەيىن چاندا سىياسى و ھەروەسا مامۆستايىي زانستا سىياسى و سىياسەتا گىشتى ل زانىنگەها .Berkeley، كاليفورنيا،

په خنه يي ژ هندهك بۆچووننین دانهريێن وى بهيته گرتن. هندهك جاران د گەل بير و بۆچووننین نووسه و لیزاننین دیکه ژى دا، بهيئنە هەۋېرکەن و ب پییا ژىدەريێن باوه پییکری ۋە بهيئنە دەولەمەندىرن. مەبەستا داویي ژى ژ ئەۋى ۋە گىرانا كورت ئەوه، كو بكارىن ل سەر جفاكا كوردىستانى پراكتىزە بکەين.

١-١-١ بنەمايىن تىيۇرى

ئەقى تىيۇرى، ژبۇ ناساندن و شروقە كرنا چاندا جفاكى، سوود ژ ئەوان بزاڤان وەرگرتىيە يىئن د بوارى جفاكناسىي و دەرۈونناسىي و مەۋەنناسىي دا ھاتىنە كەن. بىنگەھىن وى د پۆلىنەكىندا تەخىن جفاكى دا، نىزىكەن ژ بۆچووننین (چارلس ماج)ى، ئەۋى ل سالا (١٩٦٤) د پەرتۇوكا خوھ يا ب ناڤونىشانى (جفاك د مىشكى دا: پەگەزىن هىزرا جفاكقانىي) دا بەلاڭرىن (ماج، ١٩٩٠: ١٢٧). ژېر گرنگىيا ئەوان بۆچوونان، ب تايىپەتى ئەۋىن راستورا است ھەۋېندى ب ناڤەرۇكە ئەقى تىيۇرى ۋە ھەيە. ئەم دى ل داۋىيا بابەتى ئەقى تىيۇرى دا، د ناساندەنە كا كورت دا ئەوان بۆچوونان پۇھنەكەينە ۋە.

ب گشتى ئە و ژىدەر و بزاڤىن سوود ژ ئەتىيە وەرگرتىن، د دەرەھافىشىتە يىئن سەرجەما وان دا، مە سى تىيگە ھ ژى گەلالە كەينە:

١- لايەنگىرييما چاندى (Cultural Bias)، كو ھەموو بەها و بىرۇباوه رىن ھەۋېنىڭ د ناۋىبەرا خەلکى دا ھەين ۋە دەگىن.

٢- ھەۋېندىيەن جفاكى (Social Relations)، ئە و ھەۋېندىيەن كەسىتى يىئن د ناۋىبەرا خەلکى دا ھەنە.

٣- پىچەكە يان ژى شىۋازا ژىنى (Way of Life)، ئە و ژى كۆئەنجاما ئاوىتە يا گشتىيە، كو ژ لايەنگىرييما چاندى و ھەۋېندىيەن جفاكى پىيك دەھىت (تومبسون، ١٩٩٧: ٢٩-٣٠).

ب ئەقى شىيۆھىي، ھەموو دياردە و پەگەزىن ھەقبەندى ب چاندى ۋە، د ئەقان ھەرسى تىكەھان دا خېقەدبىن و پىكەتەيەكا گشتىگىرا چاندى درست دەن. د ئەوى پىكەتەيا چاندى ژى دا، پىچكەيىن ھەمە جۆرىن ژىنى ھەن، كو ھەرىك ژئوان سەرەتايەك و شيانىن مانى و بەردەوامبۇونا خوه ھەن. تىورا شيانىدا چاندا جقاکى ژى بايەخى ب رادەيا وەرارا وان پىچكەيان دەدەت و گۈرانكارىيەن ب سەردا دەيىن دەلسەنگىنەت. د ئەوى بايەخپىدانى ژى دا، بىنگەھىن تىورا چاندى ل سەر ئەوى ھەقبەندى دەيىنە داراشتن، ئەوا د نافبەرا شيانا وەرارا پىچكەيا ژىنى ژئالىيەكى ۋە ھەۋاھەنگىيە د نافبەرا ھەقبەندىيەن جقاکى و لايەنگىرييەن چاندى دا ژئالىيەكى دىكە ۋە ھەمى دەيتە ئاقاکىن.

٢-١-١ ژىدەرلەن دىرۈكى يىن تىورى

تىورا گەشەكىنا شيانىدا چاندا جقاکى، كو شرۇقەكىنەكا ھويىر ل بارەي شيانىدا پىچكەيىن ژىنى دەكت، بەرى وى ژى چەندىن تىورىن دىكە ھەبۇون، كو ئەوان ژى جەخت ل سەر پىچكەيىن ژىنى د جقاکى دا كىرىنە و ھەولا پۆلىنكرىنا وان دايە. ھەلبەت خالىن وەكمەقى و جوداواز د نافبەرا ئەقى تىورى و ئەوان دا ھەن، لى د ھەردوو حالەتان دا، ئەو ھەموو تىور وەكى ژىدەرلەن پىشەنگ ژبۇ ئەقى تىورى دەيىنە دانىن. ئەم ژى دى ب كورتى بۆچۈونىن ئەوان شرۇقەكەين، داكو وىناندىنەكا تىكۈوز د نافبەرا ئەوان بۆچۈونان و نافبەرۇكَا ئەقى تىورى دا بۆ خوينەرئى ھىزى درست بېيت:

۱- مونتسكىي^(۲)، كو ب دانەرئى جقاكناسىي دەيتە ناسىن. ئەوى ئەرك و نموونەيىن رىكخستنا جقاکى پىكە گىرىداینە. د پەرتۇوكا خوه يا نافدار دا

^(۱) شارل لوى دى سىكوندا (۱۶۸۹ - ۱۷۵۰) كو ب (مونتسكىي Montesquieu) دەيتە نىاسىن، فەيلەسۈوفەكى فەنسىيە. خوهدىي تىورا ژىكجودابۇونا دەستەلاتانە. قانۇون خوهندىبوو و ل سالا

(جانی قانونان) جوداوازی د نافبەرا سی نموونەیین سیستەمین فەرمانپەوايى دا دكەت: كۆمارى، پادشاهى، دكتاتورى. تویژەر ئەۋىزلىكىدا حومەتان ب پۆلينكىدا ھەۋەندييەن جفاكى ئى دادنىت. ھەر پېچكەيەك ژ سیستەما جفاكى - سیاسى ل سەرەندەك پەرنىسىپەن جودا دەھىت دارشتن. ئەو پەرنىسیپ ژى، ئىپۇ پاراستنا دەزگەھىن ئەۋىز سیستەمى پېيوىستان. ھەروەسا مونتسكىيۆي گەلەك بايەخ ب ئەركى ئايىنى دابۇو، وەكو ھۆكارەكى جىڭىربۇونا جفاكى دزانى. ئايىن ژى وەك قانونان دەبىت د گەل پېچكەيا ھەۋەندييەن جفاكى دا بگۈنچىت. ئەۋەن ژى نىزىكى بۆچۈونا ئىين خەلدۈونى دبىت، كو ئەۋى ئايىن و قانون و سنج و داب و نەرىت ژ ئالاڭىن گرنگىن بەرزەفتىكىدا (رېكسازى) جفاكى دادنان.

۲- ئوغىست كۆنن^(۳) بۆچۈونىن خوه يىن جفاكىناسىي ل سەرەدوو لايەن ئىن گرنگ دابەشدەكت، ئەو زى جىڭىربۇونىن جفاكى و دينامىكىيەن جفاكىنە.

(۱۷۱۴) ئەندامى پەرلەمانى بۇو. گرنگىتىن پەرتۇوكىن وي: (نامەيىن فارسى - ۱۷۱۶) كو تىدا پەختە ل جفاك و سیستەمین حوكىمانىي ل ئەروپا گىتبۇو. ھەر زېر گرنگىا ئەۋىز پەرتۇوكى بۇويە، كو وەك ئەندامى ئەكاديمىا فەرنىسى ھاتىھ وەرگىتن. ھەروەسا پەرتۇوكا (پاشا يەتىيا جىهانى - ۱۷۲۴) بەلاڭىر و تىدا مللەت بۇ باکور و باشۇرۇ دابەشكىبۇون ول ئەۋىز ھىزى بۇو كو كەشەھەوا ھۆكارى سەرەكىي وئى دابەشبۈونى يە. پەرتۇوكا وي يا گرنگ ژى (جانى قانونان - ۱۷۴۸) بۇو، كو ل جىنچىف بەلاڭىبۇو. ئەو زى ژىدەرەكى گرنگە و باندۇرا وي ل سەر دەستورىن گەلەك وەلاتىن ديموکراتى ھەبۇويە.

^(۴) ئوغىست كۆنن (۱۷۹۸ - ۱۸۵۷) ل شارى مونتىليه ل فەنسا ژايىكبوو. دەما ھېشتا قوتاپىيى قوتاپخانە يە پۆلىتەكニك بۇويە كارى سكىرتىرىي ل جەم نەقىسکارى بناۋەندەنگ (سان سىمۇن) ئى كىرىھ. د نافبەرا سالىن (۱۸۱۷-۱۸۲۳) دا ھەردوپىان پېنگە (پلانا كىيارىن پېندۇقى بۇ دوبارە پېكخىستەۋە يە جفاكى) ئامادەكر. ل سالا (۱۸۲۶) ئى تۈوشى نەخوھشىيەن ئەقلى بۇو و نكارى وانھىيىن خوه يىن فەلسەفە پېشىكەش بىكت. د نافبەرا سالىن (۱۸۳۰-۱۸۴۳) دا جارەكادىكە ل سەر وانھىكوتتەۋەقىيى

مه بست ژ جيگيربوونان، ئەو مەرجن كو ژبۇھەبوونا هەر جڭاكەكى پىويستان. ديناميكى ژى ئەوه، كو گورپانكارىيەن جڭاكى ۋەدگىت، يان كو ئەو ھۆكار و شىوازان يېن جڭاك تىيە دەيتە گۈرىن. ژيان د جڭاكى دا دەيتەدانىن. ب گشتى كۆنتى د تىۋرا خوه دا جەخت ل سەر ئەقان لايەنان كري:

ئا - پەرسەندىدا هەر جڭاكەكى دەكتە سى قۇناغ: لاهوتى، مىتافىزىكى، زانستى^(٤).

ب - مەرجا ئەركدارىيىا هەر جڭاكەكى ئەوه، كو د ناقبەرا ئەندامىن وى دا پىكەفتەك ل سەر سىستەما بەهايان ھەبىت.

پ - ھەبوونا ھزىئىن ھەقدىز و ململانى يا بۆچۈونىن جودا د ناقا خەلكى هەر جڭاكەكى دا، دى بىتە ھۆكارى بۆخانا وى.

ھەر چەندە دانەرىئىن تىۋرا چاندى نېمىسىنىن كۆنتى وەكو ۋىيدەر وەرگرتىنە، لى د دوو خالىن سەرەكى دا پەخنەيىلى دىگرن، ژېھر كو:

- دانەرىئىن تىۋرا چاندى دىگەل بۆچۈونا كۆنتى ھەقىرا نىنە، كو ھەبوونا فەرە بۆچۈون و ھزىئىن جودا ھۆكارەك بن بۇ ھەلوھاشاندىدا جڭاكى.

بەردەوابىبو.. د ئەوى دەمى دا بىنگەھىن زانستەكا نوى دانان و د پەرتۇوكا (زانستا جڭاكى) دا بەلاڭىر و بابەتىن وى ل سەر ستاباتىكا جڭاكى و ديناميكىيا جڭاكى بۇويىن. كۆنت ب دامەززىئەرىن جڭاكناسىي دەيتە ناسىرىن.

ئەق نىزىكە ژ بۆچۈونا جۇن دىيى يان ژى چىددىبىت ئەوى بۆچۈونا كۆنتى بۇ خوه كربىتە بىنەمايمەك و ل ئەوى ھزىئى بۇويى كو پەرسەندىدا بىرا مەۋھى د چار قۇناغان دا تىپەپىيە، ئەمە قۇناغ ژى ھەر وەكو پىچەكەيىن ژىنى د جڭاكى دا دەيتە ھەقبەرگىن. ئەمى ئەوى بۆچۈونى د تەۋەرە سىتىي ئەقى پېشىكى دا ب درېزى شىرقەكەين.

- ئوگست كۆنتى د تىۆرا خوه دا، ئەركارى پاستوراست ب جڭاڭى ۋە
گىيىدai. ئەقە ژى بەرۋاشىيا بۆچۈونا دانەرىن تىۆرا چاندىيە، كۆ ئەو
ل ئەوىزىزى نە، جڭاڭ ژ چەندىن پېچكەيىن ژىنى پېكدهىت و ھەر
پېچكەيىكى ژى ئەركارىيا خوه ھەيە.

كۆنت ب دامەزريىنەرئى جڭاكناسىيى دەيتە زانىن، چونكە تىۆرا خوه كربوو
پېشەكىيەك ژبۇ جڭاكناسىيى، ئەقە ژى بەرۋاشى كارى ئىبن خەلدۇونى
بۇويە، كۆ ئەوى كارىن خوه ل بارەمى زانستا جڭاكناسىيى ئەوا دگۇتنى
(عومزان) كربوونە پېشەكىيەك ژبۇ دىرۋوكى (الوردى، ١٩٩٤: ٢٣٧). لەمما كارى ئىبن
خەلدۇونى پەتر نىزىكى دىرۋوكى يە، نەك جڭاكناسىيى.

٣- ھاربەرت سېنسەر^(٥) ئى، د تويىزىنەقەيىن خوه يىن زانستى دا، شەنگىستىن
بنياتىگە رايى و ئەركارىيى دانىنە و ب شىۋەيەكى پېكۈپېك تىڭەھىن وان
بكارئانىنە. سېنسەر ئەو مەسىھەلە يَا ئەركارىيى ب تىۆرا پەرسەندىنى ۋە
گىيىدابۇو^(٦). ب تايىھەتى دەمما د شاكارىن خوه دا پەرسىيپىن سەرەتايى د
سى قانوونان دا دارشتىن و ب درېرىشى شرۇفە كرین. ئەو ژى ئەقە بۇون:

^(٥) سېنسەر (١٨٢٠- ١٩٠٣) فەيلەسۈوفەكى بەريتاني يە. ب يەك ژ دانەرىن جڭاكناسىيى دەيتە ھەزمارتن.
ئەوى ل قوتاپخانەيىن فەرمى نەخوەندىيە، لى ل دويىش شىرەتتىن بابى خوه، ھەرۋەسا خالى خوه
فيئى خوهىن بۇويە. ل سەر ۋەخوندا پەرتووكان ژى راھاتبۇو، ب تايىھەتى يىن بىرکارىيى و
سروشتناسىيى و پاشى بايەخ ب زانستىن جڭاڭى و فەلسەفى دابۇو، ھەرۋەسا يىن ھەۋەندى ب
زىنده زانىيى و كىيمىاپى ۋە ھەيى. بەرەپىتشىن مامۆستا بۇويە. پاشان ل ھېلىن ئاسىنى ئەندازىيارى
كىرى. د خوهپېڭەھاندى دا بەردەۋام بۇويە، ھەتا گەشتىھ ئەوى ئاستى بلندى زانستى. ھندەك ژ
شاكارىن وى: جوانكارىيىن جڭاڭى، پەرسىيپىن جڭاكناسىيى، مىرى دەزى دەولەتى...

^(٦) د سەدىسالىيىا نۆزىدى دا، تىۆرا پەرسەندىنى يَا (دارويىنى) د گەشەكىنەكى بى وىنە دا بۇو، ب تايىھەتى
دەمما ل سەر بۇونەورىن ئورگانىگ دهاتە پراكىزە كىرن. زانايىن گەلەك ئالىيىن ئىانى پى داخبار
ببۇون، وەكى فەردىنەند بىرۇنتىير د بىاپى ھونەرىن ئەدەبى و ھاربەرت سېنسەر ئى د بىاپى ئاكار و
سۆسیئولۆژىيى دا جىپەجى كربوو. ژبۇ پەتر زانىارىييان بىنېرە: (محمد مندور، ٢٠٠٦: ١٢٢).

(بەردەوامبوونا هىزى) و (دۆخىن ژناڭچۇونا ماتىريالى) و (بەردەوامبوونا بزاڭى). دەمما ئەو قانۇون، ل سەر ژىنىڭچاڭىيەتلىكىرىن، گرنگىيا وان پىتر بۇو. ل سەر بىنەمايىت ئەۋىتەتلىكىرىن، پەرسەندىن چاڭاك و بۇونەتەرەن زىندى زىندى ھەقچۈتكەن، كۆئىرەدۇو د پەيدابۇون و پىكھاتە و وەرارا خۇھدا وەتكەقىن. ژىلى ئەقان سى جوداوازىيان ، كۆدى ئەقان سى خالان دا كورتەكەينەقە:

- ئەندامىن بۇونەتەرەن زىندى پىكھاتەيەكا ھەستىپېكىرىيە، لى پار و پشکىن چاڭاكى ئازازاد و بەربەلاقن.

- ھۆش و ھەست د بۇونەتەرەن زىندى دا، د يەك پارچەيَا بچۈوك دا ھەيە، لى يَا چاڭاكى د ناثا ئەندام و تاكەكەسىن وى دا بەلاقە.

- مفایىت ھەر يەكى ژئەندامىن بۇونەتەرەن زىندى بۆ ھەميانە، لى د چاڭاكى دا ئەو مفا بۆ كەس و پىكھاتەيەيانە.

ئەو بۆچۈون زى جەنلىكى تىپپىنەتىن دانەرەن تىۋرا چاندى بۇون، چونكە شەرقەكىردا ئەركارىيە دەبىت بۆلى ئەوان ئەنجامان دەستىنىشان بىكەت، يىن ل سەر پىچەكەيەكا رەوشتى ھاتىنە پىكھستان و ب بەردەوامى زى ئەو پىچەكەيە بەھىتە جىڭىرگەن. ئەقە زى بۆ ئەگەر ئەۋىتەتلىكىرىن، كۆدانەرەن تىۋرا چاندى وەسا ھىز بىكەن، كۆئىرەركارىيە سېپسەر بەحس زى دىكەت ژگەلەك كوتوبەندان ۋالان نىيە، ب تايىبەتى كۆئىرەركارى، خۇھ د ئەۋىتەپەرسەندىنى دا دېيىتەقە يا ژ سەرتايى دەستپى دىكەت و بەرەق نويخوازىي دەپەت. ژېھر ئەۋىتەتلىكىرىن يە زى، كۆھەقكىشەيَا پەرسەندىن و ئەركارىيە لاسەنگ دەمینىت، چونكە خۇھ دەرەتايى و نويخوازىي پەزگار نەكەتە.

٤- دیقید ئیمیل دورکایم^(٧)، ئەوی بۆچووننین خوه یىن تاييهت ل بارهى جقاکى ھەبۇن. پشتى مامۆستايى خوه (ئوگست كۆنت)ى، ئەو ب دامەزريىن دەرىيەر دەرىيەر دەرىيەر ناسكىن. ھەر چار بەرهەمىن وى: (پوخسارىن سەرەتايىن زيانا ئايىنى)، (پىسايىن پىبازا جقاکى)، (پارفەكىندا كارى د جقاکى دا)، (خوه كوشتن) زىدەرەن سەرەكىن د جقاکناسىي دا. ب شىۋەدەكى گشتى ئەو بۆچوونن د ئەوان بەرەمان دا هاتىنە شرۇقەكىن و ئەو ئەنجامىنلى ھاتىنە ھەلنجاندىن، دكارىن پۇختەيا وان ھەموويان د ئەقان خالان دا كورت بکەينەقە:

- دورکایم ژ دەستېپىكا كارىن خوه دا ھەتا داوىيى، ل سەر يەك ھىل چۈويە، ئەو ژى راڭەكىندا جقاکى يە كۆچەوا دۆرھىلا خوه ئاقادكەت.

- بەرnamەيى وى يىلى بارهى ئاقاکرنەقەيا جقاکى، ب درستى ھەقبەندى ب پاڭەكىن ئەركارىي ۋە ھەبۇويە. ئەو ژى ب پىيا ئەوان ئەركان ۋە، يىن كود ئەنجاما كرييارەكاكا تاييهت يان باوهەپىبۇونەكادەستىنىشانكىرى دا دەھىتە ۋە دەھىتە، كۆ مرۇق پى دگەھتە ئەوان زىدەرەن ھەزكىنى يىن د كارى تاكەكەسى دا دەھىنە ئەنجامدان. ئەو تاكەكەس ژى، ب ھەندەك ھىزىن پەوشىتى ۋە دەھىنە بەندىكەن، كۆ ژئالىي جقاکى ۋە ل سەر ھاتىنە سەپاندىن. ب بىيى ئەوان پەرسىپ و كوتوبەندىن ل سەر ھاتىنە سەپاندىن، ئەو تاكەكەس دى بىتە بۇنەوەرەكى نەخوش و بى ئارمانچ و بى ئومىد و نەجيگىر و مەيلا وى دى بۆ گوشەگىرىي و خوه كوشتنى چىت.

^٧ دیقید ئیمیل دورکایم (1858 - 1917) جقاکناس و دەرەوەنناس و فەيلەسۋەتكى فەرەنسىيە. ئەوی و (كارل ماركس) و (ماكس ويبر) (1820 - 1920) ئى پەرسىپىن فەرمىيەن ئەكادىمىي دانابۇن.

- د ناقبهرا په رتوروکا (پارفه کرنا کاري د جفاکي دا) و په رتوروکا (خوه کوشتنى) دا وه رارهک د دهوله مهندى و فره په نگييا جورين جفاکي دا خوياببيت، ب تاييهتى د ئه وئى هيزا تيوري دا، ئه وا بو پولينكرنا چار لايەنى ياد په رتوروکا (خوه کوشتنى) دا بكارهيناي. لى دهستكاري د ئه وئى هيزى دا نه هاته كرن، هه تا كارين (مارى دوگلاس)^(٨) ل سالين ههفتى يىن سه دساليا به رى دياربوبين و پتر شروقه كريين.

- هه ردوو شروقه کار هه نرى په يير^(٩) و چارلس ماج^(١٠) جهخت ل سه رئه وئى خالى دكهن، كو (ئيميل دوركايم) د داوييا ته مهندى خوه دا، بايه خه کا زور ب بولى ئايىنى د زيانا جفاکي دا ب گشتى و ره وشتى ب تاييهتى ددا. ئايىن ل جهم (دوركايم) - هه روه کو پيشتر هاتىه شروقه کرن - ژئه وان پرهنسىپىن جفاکي بwoo يىن

^٨ مارى دوگلاس (١٩٢٠ - ٢٠٠٧) ئه نتropولزىسته کا بهريتانيي. چار سالان د ناقبهرا (١٩٨١ - ٧٧) دا وه کو پروفيسورا فه کوله رل ده زگهها تويزينه فه يىن چاندى ل پوسه ل کارکريي. ب نقيسينين خوه ل بارهی چاند و سه مپوليزما مرؤفایه تىي ناقوده نگه کي باش پهيدا كربوو. مارى ب بوجونين (ئيميل دوركايم) دا خبار بwoo. بايه خ ب ئايىنى بهاروردکاري زى ددا. پتر ژچارده په رتوروکان هه يه. پوله کي سه ره کي زى د ئه فراندنا تيورا چاندا مه ترسىي دا هه بwoo.

^٩ هه نرى په يير (١٩٠١ - ١٩٨٨)، ئه کاديمىسته کي ئه مريكيي. ب ره سه ن فرهنسىي و ل سالا (١٩٢٤) د ل زانىنگهها پاريسى ده رچوو. ل سالا (١٩٢٥) ئ وانه بېڭ بوویه ل كولىچ (Bryn Mawr) ل فلا ديليفيا. د ناقبهرا سالين (١٩٣٣ - ١٩٣٨) ئ پروفيسورى ئه ده بى فرهنسى بوویه ل زانىنگهها قاهيره. د ناقبهرا سالين (١٩٣٨ - ١٩٦٩) ئ ل زانىنگهها يىل درىزى ب کاري خوه دايي و هر ل ويلى خانه نشين بوویه.

^{١٠} چارلس ماج (١٩١٢ - ١٩٩٦) ل جوهانسبرگ - ئه فريقيا باشمور زدایكبوویه و زيايي. پاشى هاتىه لهندن و هه تا داوييا زيانا خوه ل ويلى مايه و بهره مىن وى ل بارهی ئه ده ب و جفاكناسىي زور بووينه.

پیشکەفتنا زیارى و زانستى و پیشەسازىي ئايىن د دەرروونا مەرقان دا لاواز دېيت، ئەوی بانگەوازى ژبۇ ئەوی چەندى كر، كو ياخىرە هەندەك نەريتىن نوى پەيدا بىن، كو ئەوی ۋالاتىي پېرىكەنەقە و بۇلى ئايىنى بىيىن و رەوشت و ھەقبەندىيەن تاكەكەسان د جەڭلىكى دا بەرزەفت بىكەن. ئەقە ژى لايەنەكى سەرەتكى بۇ ھەردوو شرۆفەكاران (ھەنرى و چارلس)ى كارل سەر دىك. ئەقى رەوشما ھەقبەندىيە د ناقبەرا وان و (دوركایم)ى دا، زۇرنىزىكە ژئەوی ھەقبەندىيە د ناقبەرا ئىمام غەزالى و شاگىرىدەكى خوه دا، كو د كەتىبا (ھۆ لاوق)دا شىرهتا وى دىكەت، كو كاربىكەت ول دويىش پېچكە ياخىرە شوينىپېكەفتىيان بچىت و جىيەدارى دىرى چىزىخشىنا دەرروونى بىكەت و ئارەزووپىن وى ب شىرى وەرزشقانىي بىكۈزىت. د ئەقى پەرتۇوكى دا، ئىمام غەزالى پەتر جارەكى جەخت ل سەر ئەوی شىرهتى دىكەت، كو نابىت لەز ژوھرگىرتىنا زانىنىي بەھىتەكىن، بەلكو دەبىت ب كاركىن و بەرھەلسىكىن دەرروونى بگەھىتە ئەنجامىن ۋەدىتىنا پاستىيى (الغزالى، ١٩٨٨: ١٦-٩).

ھەرچەندە هەتا نەها، پەخنەيىن توند ژتىيور و كارىن وى هاتىنەگىتن، ب تايىبەتى كو ئەو بۆچۈونىن بەرى خوه پەتدىكەت، ئەوين ھىزىدكەر، كو عەقلى دەستەجەمعىي جەڭلىكى ژىدەرى سەرەتكىي ھەموو تىشتەكىيە و ئىنسان دىلىي بېيارىن عەقلىيە و ويىست و ئازادىيە تاكەكەسى يىن ژى هاتىنە ستاندن (بىومى، ٢٠١٠: ١٠٥). ھەروەسا (د. مەھدى مەحمد ئەلچەصاص)ى ژى د پەرتۇوكەكا خوه دا ب ھەمان ناقۇنىشانى جەڭلىكىي ئايىنى (علم الاجتماع الدينى)ى پەخنەيىن توند ژكارىن (ئىمەيل دوركایم)ى گىتىنە. كارەكى ئاسايىيە كول كوردىستانى ژى ئەو جۆرە پەخنە ھەبن، ئەگەر لېكدانەقەيىن هوير و بنەجەل

سەرکارىن (دوركايىم) بەيىنه ئەنجامدان. لى د ئەقى ئالى دا، يَا درست ئەوه، كۆپەرتۈوکا وى (شىۋەيىن سەرەتايىن زيانا ئايىنى) بېيتە بنەمايدەك ژبۇ شىۋەكىدا بىر و بۆچۈونىن وى ل بارەي لايەن ئايىنى، كۆ تىيىدا دېرىزىت: زانست نەشىت جەھى ئايىنى بگىرىت، چونكە باوهەردارى بەرى ھەرتىشەكى دەستپىشخەرىيەك بۆ كارى. لى ئەم چەند ب ناقا زانستى قە بچىن، ئەو ھەمىشە هندهك ياز كارى دويىرە. زانست يَا كىمە و بەرىبەلاقە. ل سەرخوھ پىشىدەقىت و چو جاران ب داوى ناهىت. زيان ژى نكارىت ئەو هنده چاھەپى بىكت. ژبۇ پەتر زانىاريان، بىنېرە: (بدوى، ١٩٨٤: ٤٨٤).

٥ - كارل ماركس^(١): ئەوی بۆچۈونىن خوھ يېن سەرەتايى، د پەرتۈوکا (يەكگىرتىنا باوهەردارىي ب مەسىحى قە) دياركربوون. ئەو بۆچۈون د سەرەتايى زيانا وى دا كاردانەقەيەكا ياخىبۇويى بۇون بەرانبەر ئەوی چەوساندىدا جەڭلىكى دا ھەى. د خوھندىدا خوھ دا، كەفتە ژىر باندۇرا ھىزىن (لودفيج فيئور باخ) و (چارلز داروين)ى و ھەروەسا (جورج هيگل ١٧٧٠ - ١٨٣١)ى ژى كۆ خوھدىي تىۋرا لۆزىكا دىاليكتىكى بۇويە. ماركس ب ئەوی تىۋرى داخباربۇو

^(١) كارل ماركس (١٨١٨ - ١٨٨٣) فەيلەسۈوف و ئابۇریناس و سۆسىيەلۆزىست و مىشۇونقىسىكى ئالمانى يە. ل بۇدا (٥ / مايس / ١٨١٨) ل شارى تىيرى ل ھەرىيما پايىلاندا بىرلەسىيا ژدىكبوويە. ل زانىنگەها بۇن و زانىنگەها بەرلىن خوھندىيە و بايەخ ب ھىزىن فەلسەفەيىن ھىگلى ددا. د ۋۆزىنامەقانىيا پادىكالى دا دەقىسى و تىيىدا تىۋرا خوھ يَا ماتېرىالىيَا دىاليكتىكى پىشىقەبر. ل سالا (١٨٤٣) ئىچۈپ بارىس و ھەۋالىنیا فريدىرك ئەنگلەزى كر و ب ھەقىرا زنجىرە پەرتۈوکەك تەقىسىن. ژېر چالاكىيەن وى ھاتىه دویرئىخىستن بۆ بىرۆكسل. ل سالا (١٨٤٩) زەقىقە كولۇن و پۇزىنامەيەك دەردىك. پاشى ھاتىه دویرئىخىستن بۆ لەندهن و د گەل خىزانى خوھ د پەوشە كا ھەزارىيَا خراب دا زيان. ئەو ب توندى دىرى جۆرى ئابۇریيَا جەڭلىكى يَا سەرەتەمى خوھ باوهەستا. ل ئەوی باوهەرىي بۇو، كۆ د شىيان دا ھەي جەڭلىك بەيىتە گۈپىن و پىشىقەبرىن، لەوما د نەقىسىنا تىۋرىن خوھ دا ل بارەي جەڭلىكى بەرددەوام بۇو. ھەر ژېر ئەوی چەندى بۇويە كۆ يەك ژ دامەززىتەرىن جەڭلىكىسى دەتىتە دانىن. ژ بەرەمەن ئىيىن ب نافۇدەنگ ئەقەنە: سەرمائى، ئىدىيەلۆزىيَا ئالمانى

و شیا دیالیکتیکیا ماتیریالیا هیگلی به روڤازی بکهت. ژبۇ يەكسانیا مرۆڤان خەباتکر و د پەرتۇوکا خوه يا ب نافى (ئیدیولۆژیا ئەلمانی)دا بىنەمايىن ئەوئى وەكەھەقىي شرۇفەكىرىنه. ھەر ل سەر ئەوی بىنگەھى بۈويھ، کو پىپەوكەرین پېیازا وى، ل گەلەك جەھان، ئەو وەكەھەقى مىنا ئارمانج بۇ خوه دانابۇو، لى دەمە د پراكتىزەكرنى دا بەرهق دەستتەلاتى چۈوين، د ئەنجام دا بۇونە جۆرەكى توندى رېزبەندىي و ئىشکالىيەتكا چەندىن لايەنى درستىر، کو تاك قوربانىي يەكى بۈويھ د ئەوئى ئىشکالىيەتى دا. ئەوا جەھى پەخنەيى بۈويھ ل جەم ھندەك شرۇفەكاران، کو بۆچۈونا ماركسى ل بارەي بىرىن چىبا دەستتەلات و چەوانىيا درىستبۇونا وان تووشى دژەھەقىي بۈويھ، دەمە د گەل بىركەنەقە يَا چىبا كرييکار ھەقبەركىرين(ماج، ۱۹۹۰: ۱۱۷). ژىلى ئەوان پەخنەيىن لى دەيىنەگىرن، کو ئەوئى پتر جەخت ل سەر ھەقبەندى و چالاکىيەن سەرخانى ھەيە، ژىرخانى باندۇرا پاستورپاست ل سەر ھەقبەندى و چالاکىيەن سەرخانى ھەيە، لەوما ھەقدىزىيەك د ھندەك بۆچۈونىن وى دا خوبىا دىيت، ب تايىەتى د ئاراستەيىن ھىزقانىا تەخ و چىنان دا و پەگئاژۇيا بىنەمايىن چاندى د جەفاكى دا ، نەخاسىمە ژۇھلاتەكى بۇ وەلاتەكى دىكە. ئەوا پتر ھەموويان جەھى پەخنەيى بۈويھ، کو ئەدەب و ھونەر دەرىپىين ژەقبەندىيەن جەفاكى - ئابۇورى و بەھەممەندىيىا تۈرەقان و ھونەرمەندان ژى پەنگە دانا ئايىدیولۆژىيەن خەباتكارە.

۱-۳ رەگەزىن تىۋرا چاندى و وەرارا پىچەيىن ژىنى

پىچەيىن ژىنى ل دويىش بۆچۈونىن ئەوان زانايىيەن پىسىپىرى د ئالىيەن جەفاكى و چاندى دا ھەيە زۇرن، لى ئەو پىچەيىن ھەرسى دانەرین تىۋرا چاندى پۆلين كرین پىيىنج پىچەكەنە. ئەوان دانەران بىرۇكە يَا دەستتىشانكىنا جوداوازىيىن د ناقبەرا ئەوان پىچەيىن دا ژڭارىن (مارى دۆگلاس) ئى وەرگىتىنە. مارى توپىشىنەقەيىن بەھادار دەربارەي (كۆمەل) و (تۆپ) ئى

نېسینه. مەبەست ژ كۆمەلى دەردىرا جڭاڭىيا تاكەكەسىيە ژ ئالىي قەوارە و پلەيا ھەقگرتنا وى ۋە. مەبەست ژ تۆپى ژى، ئەو پىسايەنە يىن ل سەر تاكەكەسى دەيىنە فەرزىرن و پلەيا گشتىگىرى و پابەندىيىا وان ژ ئالىي ئەوى تاكەكەسى ۋە دەيىتەكىن.

ھۆسا جوداوازىيَا د ناقبەرا ئەوان پىچكەيىن ژىنى دا، ل دويىش باندۇرا ئەندامىبۇونا كۆمەلى يە ل سەر تاكەكەسى، كو چەند ئەو ئەندامىبۇون د ژىنا وى دا شۇرۇپوو يەقە و پشتىگىرىيَا وى دكەت. ئەقە ژى دبىتە ئەگەر رئەۋى چەندى، كو ئەو تاكەكەس چەندى پابەندە ب كۆمەلى ۋە. ھۆسا چەند ئەو پابەندبۇون زىدە بۇو و بەرزەفتىكىندا جڭاڭى پەربۇو ئەو ھند دى دىوارپىن د ناقبەرا ئەندامىيەن كۆمەلى و ئەندامىيەن دەرقەي ئەۋى كۆمەلى بلند بن. ل سەر ئەقى بىنگەمى دكارىن ئەوان پىئىچەپىچكە يان دەستنىشان بکەين:

١-٣-١ پىچكەيىا وەكەقى

لايەنگىرىن ئەقى پىچكەيى وەسا ھىزىدەن، كو مرۆڤ وەكۈ بۇونە وەرەكى خىرەمەند ژايىكىدىت، چونكە ھەقبەندىيەن باش دگەل دەردىرا خوه گىرىدەت. ھەروەسا يى گوھدىرە ژى و حەزىز ھەقكارىي دكەت، لى ئەۋەز لايى دەزگەھىن شەرخواز ۋە تۈوشى گەندەلىي دبىت. ئەو دىدگە ژېق سروشتنى مرۆقى، د گۇتنىن (جان جاڭ پۆسق)^{١٢} دا ھاتىيە دەرىپىن. ب تايىھەتى د

^{١٢} جان جاڭ پۆسق (1712-1778) فەيلەسۈوف و ئەدیب و پەروەركار و زانايى سروشتنى، ل شارى جىنېش ژايىكىبوو يە. ل سالا 1728 ئى ژ جىنېش پەقىيا و زيانەكا كولەدەرى بىرىيەسەر و ل داوىيى ب ھەقلىنيا دى وارىز شادبۇو و ل شارى شامپىرى ۋەھۆسىا. ل سالا (1741) ئى پۆسق ل پارىس بۇو، ب ئومىيدا ناقۇيانگەكى ل بارەي مۆسىقايى بۇو، لى نكارى جەھى خوه تىدا بىرىت. ھەر ل وېرى - ھەقبەندى ب فەيلەسۈوفان ۋە كر و ژ ئالىي سەرمایەدارىي ۋە ھاتە ھاندان. ل سالىن (1743-1744) وەكۈ ئەمیندارى بالىقىزى فەنسى ل ۋېنېسيا كاركىرىيە. چەندىن پەرتۈوك ل بارەي پەروەردەيى نېسینە، ژ ئەوان: ئېمەيل، ل (سالىن 1776-1778) ئى و زىنەدەخۇنن دىۋەرەيەكى

هه ردوو کتیبین وی بیئن ناسکری دا (گریبه ستا جفاکی Social Contract)، کو تیدا دبیژیت (مرؤف ب ئازادى ژدایکدبیت لى ل هه مو جهان ب کوتوبهندان دهیتەگریدان) و هه روەساد (ئیمیل Emile) ئى زى دا ئەو جۆرە بۆچوون دووباره كرينهقە.

پىچكە يا وەكەقى هەولددەت جفاکى زبۇ سروشتا مرۇقايدىتىي بزقېرىنتەقە.

ئەويى باوهەپى ب دوو پەرسىپان ھەيە:

يا يەكى، ئەگەر رەفتارە كا نەھەڭكار ھەبىت، ئەقە د ئەنجاما سەختە كارىيا ئەوان دەزگەھىين چەوسىنەر دا رۈوەتەت كول سەرخەللىكى دەچەسپىن.

يا دووپىنى ئەۋە، كۆ زىنگەها نەچەوسىنەر و ھەڭكار دەروازە كا گونجا يە زبۇ پىكخستنا زىنى. سەقكىيا ئەوان پىسا و پابەندبۇونىن د ئەويى زىنا پىكخستى دا ھەين، جۆرە ھەقبەندىيان د ناڤبەرا ئەندامىن پىچكەبىي دا درست دكەت. ھەموو لايەنن پىشكدار وەكەقىن، مينا پالەيىن كىلگەھىين چاندىيىن ھەرەوەزى، يان سەنتەرىن دانعەمران، يان ئەو كۆملەن كۆمەنسitan خەون پىقە ددىتن، يان ئەو گەشىبىنيا چارلزى د پەرتتووكا خۇھ دا (كەسڪرنا ئەمرىكا Greening of America) ⁽¹²⁾ ئومىد بۇ دىرىن، يان زى ھەندەك پارتىن سىياسى ل دەقەرا پۇزەلاتا ناڤىن خەباتى بۇ دكەن.

يەكانە نقىسىيە. ل داويا تەمنى خۇھ دا، لەشساخىيا وى تىيکچۇ بۇو، لە وما قەستا گوندان كربوو و ل وىزى چوو سەرەقىيا خۇھ. ژېرەمەنن وى: دانپىتىن جان جاك پۇسقى، گریبه ستا جفاکى يان پەرسىپىن قانۇونا سىياسى، گۆتارەك د بەتارا جوداوازىي دا، ئايىنا خورسکى، ھەولەك د بەتارا زمانان دا.. ژىلى پەرتتووكان زى، ئەويى چەندىن كورتە گۆتنىن تايىبەت ب خۇھ ۋە ھەنە و وەكۆ پەند د ناۋا خەللىكى دا بەلاقبۇينە، ژ ئەوان: (ئەويى نكارىت ئەركى بايىنىي بجه بىنىت، مافى وى نىنە ژن بەھىنىت و زارۇك ھەبن).

¹² Reich, Charles A. (1970), The Greening of America, New York, Random House.

ئەو كۆمەلا پىرەمووييان ئەقى پىچكەيى پىرەو دكەت هۆزا (ئاراپىش - Arapesh) يە، ئەوال غىنিযَا نوى ئاكنجى يە و هەموو ئەندامىن وى ب وەكەھەقى كاردكەن. هەر ئەندامەكى ھەولا خوهسەپاندى بىدەت دەيىتەدەركەن و تەنانەت خوهويىتنى زى ب رەوشتنەكا نەپەسەندىرى دىزانى و ژبۇزىقەبەريي زى كەسى زىھاتى ناچاردىكەن ب ئەوي ئەركى رابىت(راجح، ب. ت: ۱۱۲.)

٢-٣-١-١ پىچكەيا پلەبەندى

ئەوين ل سەر ئەقى پىچكەيى دچن ل ئەوي باوهەرىي نە، كودەما مۆڤەت ژايىكىبىت گوناچ زى دىگەلدانە، لى د شىيان دا ھېيە كوب پىيا دەزگەھىن خىرخواز را ئەوي بىزگار بکەن. ئەو بۆچۈونە زى ئەوي چەندى دىگەھىنىت، كو دەبىت ئەو دەزگەھىن خىرخواز ھەتا بكارىن ئەوي ئەركى جىيەجى بکەن كوتوبەندىن توند بكاربىين. د ئەقى پىچكەيى دا، سىنورىن كۆمەلى يەكجار توند و دەستىنىشانلىكىنە. تاكەكەس تىدا ب پىسايىن وى ۋە پابەندن. نەمۇونە ژبۇزىقى چەندى، سىستەمەن تايىفەگەرىي نە "ھەروه كول جەم ئەوان ھۆزىن ب شىۋەھەكى سەرهاتايى پىقەبەرييى كاروبارىن خوه دكەن و ب دەستەلاتا سەرۆكى خوه ۋە زى پابەندن. پىقەبەرييى دەولەتىن پادىكال تەنانەت ئەوين ھەولا چاكسازىي زى دەدەن، ھەرب ئەوي نەپىنى تەماشەى مللەتى دكەن، كو سەروشتنەكى شەرانگىزى ھەيە و دەبىت ب پىيا ياسا و پىسايىن توند

پەرتۇوكا (كەسکىرنا ئەمرىكا) ل دەستېتىكى، وەكۇ گۇتار ل گۇفارا (The New Yorker) ھاتبو بەلاڭىرن، لى د پىشت را ھاتە بەرفەھەكىن. ھەزى يە بەيتە گۆتن كۆن چارلز ماپەرور و جۇاڭناسەكى ئەمرىكىيە و ل سالا ۱۹۲۸ ل نیویۆرک ژايىكىبۇيە. ل سالا ۱۹۵۲ ئى ل زانىنگەها يېلى دەرچۈویە. د نافبەرا سالىن (۱۹۷۴-۱۹۶۰) ھەر ل ئەوي زانىنگەھى پىۋىسىر بۇيە. پاشان چۈویە سان فەنسىسىكۇ و ل سالا (۱۹۷۶) ئى زەپەقە و ل ھەمان زانىنگەھى كارى خوه بەردەوامكىرىيە.

کاروبارین وان پیک بیخن، مینا (جیمس مادیسون)^(۱۴) ئى سەرۆکى چارى يى
ویلایەتىن يەكگرتىين ئەمرىكا د داخويانىيا فيدرالىيى دەھى دا، ئەو چەند ب
پاشكاوى دياركىرى. پىچكەيا پله بەندىي پشتا خوه ب ئەدا و پايىكىنى
دېستىت و ئەۋە يە جوداوازىيا وى يا سەرەكى د گەل پىچكەيا تاكەكەسىي
دا، كو ئەو پشت ب چەندىتىا بەرھەمى دېستىت.

٣-١-١- ٣- پىچكەيا تاكەكەسىي

ئەوين ل سەرئەۋى پىچكەيى دچن، وەسا ھزىدەن كو سروشتا
مۇقۇلەتىي ب شىۋەيەكى نەئاسىي يى جىڭىرە و ھەموو مۇقۇل جەوهەرى
خوه دا وەك يەكن و ھەرىك ژئوان ژى تەفسۈۋىي بەرۆكا خوه. دەما ئەو
كەس ژى تىنى ھەولا بەرژەوەندىيى خوه دەدت، زەحەمەتە ھزر ژگۇرانكارييان
بىكت، بەلكو دى خوه ل گەل كاودانىن دەوروبەر گونجىنیت. سىنورىن بزاڭا
ئەندامىن وى مۆركەكا دەمكى پىقە ديارە. د ئەوى مۆركى دا، بىاشى
دانوستاندىنى تىدا بەرھەقىدىت و ھەتا پادەيەكى ئازادىيەكە پىزەيى ژى ژ
بەرزەفتىكىنلا لايەننەن دىكە قە تىدا ھەيە. ئەو ئازادى خوينگەرمى و تىنەكى
بۇ ئەندامىن پىچكەيى درست دەكت، كو رېزد و بى دوودلى كارىن خوه دەن.
ئەوان پلانىن خوه يىن كەسىتى^(۱۵) ھەنە، كو دى چەوا سەرەددەرىي دگەل

^{١٤} جیمس مادیسون (1751-1836)، نۇوسەر و سیاسەتچانەكى ئەمرىكىيە، د نافبىرا سالىن (1809-1817) ئى سەرۆکى وەلاتىن يەكگرتىين ئەمرىكا بۇو. ئەوى ل سالا (1787) ئى بۆل ھەبۇو د داناندا دەستتۈرۈ وەلاتى دا. ب ھەۋكارى د گەل (توماس جىئرسون) ل نافەراستا سالىن نوھەتىن سەدسالىيا ھەڙدى دا پارتىيىا كۆمارىيىا دىيموکراتى دامەززاند. ھەرۆسا بزاڭا گراس پۇتس دامەززاند، ئەوا د ھەلبىزارتىن سالا (1800) ئى سەرەكە قەن بەدەستقەئىنai. ل سالا (1812) ئى جەنگ ڈىرى بەریتانىا پاڭەهاند ول سالا (1815) ئى ب داوى هات.

^{١٥} ژېر گەنگىيە تىيگەها كەسىتى كو ب چەندىن ئالىيان قە ھەقبەندى ب باپەتى مە قە ھەمەيە. ب پىدىشى دەپتە زانىن كو ئەشى تېبىنلىي تۆماربىكەين: (مەبەست ژ تىيگەها كەسىتى تىنى مۇرۇشەكى تاك نىيە، بەلكو

بازار و دهربورا خوه کەن. ئەو ب دەستەھەلى و لىزانيا خوه ۋە، پېڭى بۇ زىدەكىنا سامان و گولقەدانا پىشەيى خوه خوهشىدەن. د ئەوىز بازاشى دا، ھەولا گۆپىن و پېشىغەبرنا ژىنا خوه دەن، لەوما زۆر ب ئاكار و نەرىتىن جقاڭى ۋە پابەند نىنە. بۇ نموونە پالەيىن پىشەسازىيىن خوهگەر.

٤-٣-١-٤ رېچكەيا قەدەرى

قەدەرىي دوو لايمەن ھەنە، ئەرىئىنى و نەرىئىنى: لايمەنى ئەرىئىنى ئەو پويىنان كو ژ دەرقەي زانىن و شىيانىن مەرقان دا، دەيىنە پېكخستان و ئەنجامدان. لايمەنى نەرىئىنى ژى ئەوھە (دەما ھەر مەرقەك خوه ب دەست كاودانان ۋە بەردەت، و بىيى كو ھەولبەدت باندۇرا خوه ل سەر ئەوان ھەبىت. ئەو چاقشۇركەن و نەرىئىنيا وى، جەھى گازنە و لۆمەكىنى يە و ب خەوشەكا ئاكارى و زىيارى ژى دەيتەدانىن) (حجازى، ٢٠٠٥: ١٦٢). ئەو خوه ب دەستەدان ژى ڙنسكەكى ۋە درست نابىت، بەلكو ژ كەلەكەبوونا چەندىن سالىن بىندەستىي و سەتكارىيَا دەرقەيى و ھندەك جاران يا ناخخوھىي ژى سەرەلدەت. ئەوىز كۆمەللى پىسا و فەرمان ل سەر دەيىنە فەرزىكەن و ناچارن پېقە پابەند بن. ئەندامىن ئەوىز كۆمەللى، ژ دەرقە را دەيىنە بەرزەفتىرن، لەوما خوه د رېچكەيە كا قەدەرى دا دېيىنە ۋە. بىاپى سەربخوھى ئەقى پېچكەيى ب دەستى پېچكەيا پلەبەندىيەن ھاتىيە سىنۇرداركەن. ئەقان ھەردوو پېچكەيان ھەقبەندىيە كا ရاستوراست پېكقە ھەيە، لى جوداوازى د ناۋىبەرا ئەوان دا ئەوھە كو، ئەوين ل سەر پېچكەيا پلەبەندىي دچن، ھندەك ئازادىيَا ھەلبىزارتىدا دەمىن خوهشگۈزاريي و

كۆمل و كۆمەلەيان ژى شەدگىت. ژ دىاردەيىن ژيانا جقاڭى شەو، كو بۇنەوەرپەن زىندى مەيلا خېبۇنى و پېكھەنانا كۆمەلەيان ھەيە، ھندەك ژ ئەوان دۆم درېتىن و ھندەك ژ ئەوان دۆم كورتن و زوى ژناۋەچن. ھەلبەت تۇو جۇزە كۆمل ژى بۇ ھندەك مەبەستىيەن سىنۇردار يان دەستىشانكىرى پەيدادبىن مىتا كۆمپانىيەن بازىرگانى يان ژى يانەيىن جقاڭى، يان ژى بۇ ھندەك مەبەستىيەن فەروانىر و گشتىگىر ھەروەك د وەلاتىن فيدرالى دا دەيتە دىتە). بۇ زانىارىيەن بىر بىنېرە: (دىنیس، ١٩٨١: ٢٧٨ - ٢٨١).

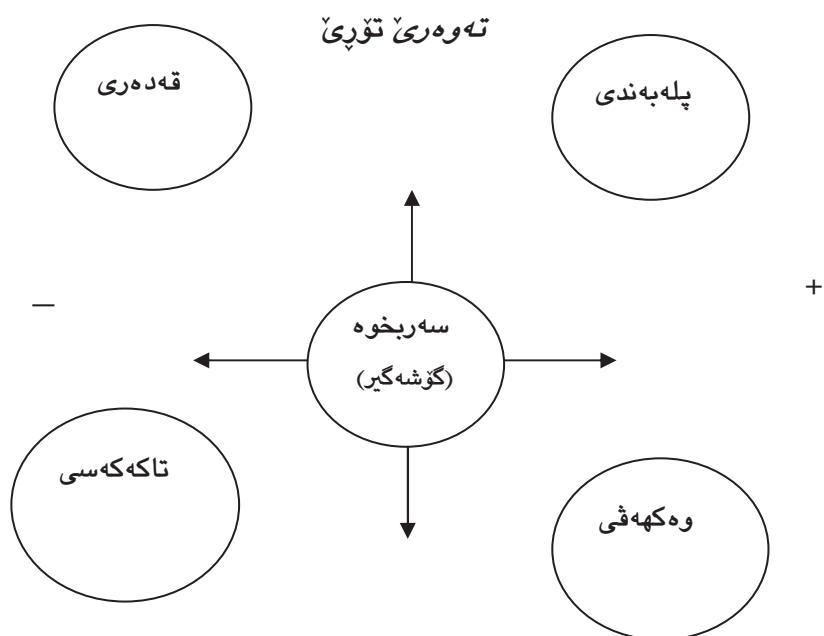
تیکه‌لیبا کۆمەلایه‌تى هەيە، مافىٽ هەلبژارتى جۆرى خوارن و جلوپەرگان و جەئى ۋەھەویان و كارى خوه ئى ھەيە. ب پىچەوانەيا ئەقانە پىچەكەيا قەدەری ژئەندامەتىا ئەوي کۆمەلى دویرىن. ھەر چەندە ئەو کۆمەل يا بەرپرسە ژ درستكىن و دەركىنا ئەوان بىپيارىن ژىنە ئەوي خەلکى پىچەكەيا قەدەری پىچەو دكەت، لى ھەر ئەو کۆمەل ئەوان بىپياران بىپېقەدبهت. ئەو خەلک ئى ژ سترىس و گفاشتۆكىن وى پىقەبرنى بىزار دىن، خوه ژ سىياسەتى دویر پادگىن و ئەو خەلک پىتە مەيلدارىن قەدەری نە و تىنى ھىزىل ئەوان تشتان دكەن يىن ل بەر دەستن و دكارن ئەنجامبىدەن. ژەمۇو تشتىن ديكە ب گومانن و پەختەيىن بەردەوام لى دگىن، لى وەكۈر كىيار ھندى سىنورىن بىزاقىن خوه شىيانىن خوه دەستنىشان دكەن و ئەوا وېقەتى دەدەنە دەستتى زەمانى، ب چارەنۋىسىنى وەكۈر دېيىش: (پى خوه ھندى بەرپەكا خوه درېيىز دكەن).

٣-١-٥ پىچەكەيا سەربخودى (گوشەگىرىي)

بزاڭا پىچەوكەرىن ئەقى پىچەكەيى جودايە ژەھەر چار پىچەكەيىن ديكە. ئەو ب درستى خوه ژ بازنه يا ھەزمۇونا جەڭاكى قەدىكىشىنەفە و ژېبەرزەفتىكىنا وى دېقىن. كەسى ناچەوسىين و سەردەستىيا كەسى ژى قەبۇول ناكەن. ئەو وەكۈر تىكەللى و تەقلىيېبۇونا خوه ياخىلى خورت و چالاك ناكەن. ئەو وەكۈر چار پىچەكەيىن ديكە ناكەن، كۆھەر يەك ژئەوان ل دويىش تەرتىف و شىۋازىن خوه يىن تايىيەت تىكەللىيىن خوه ئەنجامدەت.

ئەوين گوشەگىر ب كىيمىكىنا تىكەللىيىن خوه ۋە، بزاڭا خوه پىچەوانەيا ھەر چار پىچەكەيىن ديكە ئاراستە دكەن. ھەروەسا خوه ژەمۇو ھەۋېنىيەن ناچارىي ۋارى دكەن، داكو بگەنە يەككىك ژئەوان پشکىن تۆر/ كۆمەل ل

سەر دھىيەتە رېكخستان كو ناقەندا جڭاڭى يە. ئەو زى جەهەكى رېپىئەدaiيە كو كەس ژ ئەندامىن دىكە يىن تەقلىيەتلىك كۆمەل و تۇپان پىنگەن.

وينىيى هەزمار (1)

د ئەقان پىنج رېچكەيان دا، وەسا ديارە، كو خەلك ب بىزاقىن خوه ۋە، بەرەڭ تەقلىيەتلىك دەن، لى ئۇ تەقلىيەتلىك دەن دەمەنچەن دا وەك يەك نىيە. د چار رېچكەيان دا خورتە ول جەم گوشەگىران كىيمە. ئەو كۆمەلەن ژ كۆمبۈونىن خەلکى چىدىن ژى چ ل دويىش حەزا وان درست بىن و چ د پۆلينىكىرنا توپىزەران دا بەھىنە رېكخستان. د ھەردوو حالەتان دا كىشەيەك دھىيەتە ھۆلى، ئەو زى فەراموشىكىرنا ئازادىيا تاكەكەسىيە، چونكە ب ئاسانى ھەقسەنگى د ناقبەرا ئەوى ئازادىيا تاكەكەسى و بەرژە وەندىيەن كۆمەلەن

جڭاڭى دا ناهىيەكىن، بەلكو ئاستى گەشەكىندا پېچكەيىن تۆرە جڭاڭى ئەۋى
ھەقكىشەبى سەرپاست دەكت.

٤-٤ ئاستى گەشەكىن و لَاوازبۇونا پېچكەيىن تۆرە جڭاڭى

ب گشتى دكارىن ھەبۇون و گەشەكىن، يان ئى لَاوازبۇون و نەمانا وان
پېچكەيىن تۆرە جڭاڭى د ئەقان چەند خالىن خوارى دا كورت بکەينەق:

- ل دويىش پەنسىپىن ئەركارىي، پېچكەيىن تۆرە جڭاڭى، ب ئەقى
شىيۇھىي خوارى دەينە پۆلينكىن:

- پېچكەيا وەكەھەقىي ل دويىش خودكارىي د پىيدقىيەن خوه دا.

- پېچكەيا پلەبەندىي ل دويىش ليھاتن و رايىكىندا كارىن پىرەوکەرىن
وى.

- پېچكەيا تاكەكەسىي ل دويىش پىزەيا بەرھەمەينانا پىرەوکەرىن
وى.

- پېچكەيا قەدەرى ل دويىش بىشانسى يان نەشارەزابۇون يان
بىھىزىيە پىرەوکەرىن وى.

- پېچكەيا خوهسەرى (گوشەگىرى)، ئەود كارى خوه دا
سەربخون، لى نە وەكو پېچكەيا وەكەھەقىي نە ”چونكە زيانا وان
مسوگەرنىيە. ھەروەسا نە وەكو پېچكەيا تاكەكەسىي نە“
چونكە بەرھەمەينانا وى پىزەيى نىيە.

- ژئەركىن ھەرى سەرەكى يىن ئايىنى، ژىيەكەنۈزۈكىندا خەلکى يە و
بەيىزكىن باھايىن بلندە. ژېھر ئەۋى چەندى يە كو ئايىن:

- ژئالىي هەردوو پىچكەيىن پايەبەندىيى و وەكەھەقىيى ۋە، يى بەھىزە و بەھايىن پۇھى يىن وى ژى - ھەتا پادەيەكا نۆر - ساف و بىڭەردىن.

- ژئالىي پىچكەيا تاكەكەسىيى ۋە، ئەو پابەندبۇون كېمترە.

- ژئالىي پىچكەيا قەدەرى ۋە، كو دەرئەنجامىن بەھايىن پۇھى تىدا بەرجەستە نىنە و نەديارىن و ئەو تشتىن نەپەن و نەبەلىنى ب ساناهى دىبىنە پاستى و حەقىقەت و پىرەوکەرىن وى ژى ل دويىش شۆپا ئەوان پاستىيەن وەھەمدار دا دچن.

٣- ل دويىش رادەيَا ھەۋاھەنگىيَا كاركىن و پىزەيَا يەكىدوقە بولۇكىندا پىرەوکەرىن پىچكەيىن تۆرە جەڭلىكى، سىستەما فەرمانىرەوايى ژى خويا دېيت. ئەو ھەۋەنە ئورگانىك، سەنتا پىشىفەچۈونا جەڭلىكى دەستنېشان دكەت. پىشىفەچۈون دى بەرەۋ سەنترالىيىمى ۋە چىت، يان ژى فيدرالىي:

- دەما پىچكەيا وەكەھەقىيى بەھىز دېيت و دگەل پىچكەيا پلەبەندىيى دگۈنچىت، ئەقە ئەۋى جەڭلىكى ئامادە باشى تىدايە كو بەرەۋ فيدرالىي ۋە بچىت.

- دەما ھەردوو پىچكەيىن قەدەرى و گوشەگىرىيى بىاۋەكى بەرفەھ ل سەر جوگرافيا جەڭلىكى دگەن، ئەقە پىچكەيا تاكەكەسىيى پىشىرەقىيا وان دكەت و حۆمەمانىا وەلاتى ژى دگەل سىستەمى ناوهندىي دگۈنچىت.

٤- ھۆكارى دىرۆكى پۆلەكى گرنگ ھەيە، چ د پەيدابۇون و گەشەكرى پىچكەيان دا، چ د چەوانىيا پىكخىستەنە ۋە كۆنترۆلكرى ئەوان دا، يان ژى د ھەلوھشاندەنە ۋە ژناۋەچۈونا ئەوان دا. د ھەرسى حالتان دا

ئەقى هۆكارى باندۇرا خوه ھېيە... بۇ نموونە: رېچكەيا وەكەھەقىيى سىيمايى سەرەكىيى جقاكا چىنى بۇو، گەھشتىبوو قۇناغە كا پاشكەفتىا كۈزەك. شۆرەشا چاندا سالا (1949) ئىھلگىرسا و دەزگەھىن گەندەلكارىن رېچكەيا وەكەھەقىيى ژناڭبىن. ئەوا نەلبەرهىز، ئەو بۇو، كو دەكەل ھەلوەشاندىن رېچكەيا وەكەھەقىيى سىستەما ئابورى ئى بۇخىا و پى خوهشبوو كو ھەردۇو رېچكەھىيىن (پلەبەندى و تاكەكەسىيى) گەشەبکەن و بىنە دوو ھىزىن سىاسىيىن گىرنگ و باندۇرا خوه د کاروبارىن وەلاتى دا ھەبىت.

ھەروەسا د يەكەتىيى سۆقىيەتىيى جاران دا، دەستتەھەلاتا رېچكەيا پلەبەندىيى ژپادەبەدەر توند بۇو. رېچكەيا قەدەرى د ناف خەلکى دا بەلاقىببۇو و پىيەھەوكەرىيىن وى ئى خوه ژكارىن سىاسى دويىر ئىخستىبوو. ئەوى دويىئىخستىنى ھەقبەندىيە كا راستوراست ب ئالاقىن گەهاندىنى ۋە ھەنرى. چەندى ئەو ئالاقىن گەهاندىنى زۇر بن، مەودايى دويىئىخستىنى ۋە كىم دېيت و بەروقاژىيَا ئەوى ژى درسته^{١٦}. ژىلى ئەوى چەندى ژى ب نەبۇونا ھەردۇو رېچكەھىيىن وەكەھەقىيى و تاكەكەسىيى شاشى و كىيماسىيىن رېچكەيا پلەبەندىيى پتر ھاتبۇونە پېشچاڭكىن. ئەو شاشى و كىيماسى ھند مەزن بۇون كو ئەو ھەول و بىزاقىن چاكسازىيى ژى نەشيان ئەوان سەرپاست بکەنەفە.

پاشتكەفتىا شۆرەشا ئەمرىكا و د قۇناغا دەستتىپىكا دامەزراندا دەولەتى دا، ھەردۇو رېچكەھىيىن وەكەھەقىيى و تاكەكەسىيى

^{١٦} بىرچىنسكى پاشكەفتىا بىاشى گەهاندىنى ل يەكەتىيى سۆقىيەتىيى ب ھۆكارەكىيى سەرەكىيى بۆخانا دى دادنىتت. نەو نۇونەيە كا ھەقبەركىنى يى سالا (1968) تايىت ب ھەۋىمara كۆمپىيىتەران دەينىتەق، كول وەلاتىن يەكىرىتىن ئەمەرىكايى (٧٠-٥٠) ھەزار كۆمپىيىتەر ھەبۇون و (١٠٪) ئى ل بىنتاڭون بىكاردەتلىن. ل يەكەتىيى سۆقىيەتىيى ل نەو ئەلىنى تىنن (٣٥٠٠) كۆمپىيىتەر ھەبۇون.

بالادهستبون، لی بەلی پشتی پویدانین سالا (١٨١٢) ئەو
ھەۋىاھەنگىيىدا ناقبەرا ئەوان ھەردوو رېچكەيان دا ھەبو ۋىناقچۇو.
دەھەمین داخويانىيىا فيدرالىيى، كۈزئاپلىيى چارەمین سەرۆكى
ئەمرىكا (جىمس ماديسون) ئەمەن دەنەنەن وەلات بىر
سەردەستبۇونا رېچكەيا پەلەبەندىيى ۋە چوو.

ل دويىف ئەقان سەربىرىن سلال، كو نموونەيىن زىندى نە ڙئەزمۇونىن
وەلاتىن زلهىن، پرسىيارەك دەھىتە پىش، كو: ئەرى دەم نەھاتىه ل پەى
جىڭىرپۇونا رېچكەيىن تۆپا جەڭلىكى ل ھەرىما كوردىستانى ھەلسەنگاندەك
بەھىتەكىن و ئاراستەيا پىشىفەچۇونا ھەرىمى بەھىتە دەستنىشانكىن؟! ئەگەر
بەرسقان ئىمامەز ب درەنگىا وەختى بکەت.. ئەقە زەنگلا مەترسىيەتى
لېدان و ئەم د رېسکە كا جەڭلىكى دا دېزىن! !

٥-٥ هەۋى ئەقان ئەنگى د ناقبەرا پىدەقىيەن تاك و داھاتىن وي دا

ئەو پىدەقىيەن دەبىت ھەركەسەك بەدەستقەبىنىت د بى دويىماھىين، ژېر كو
ھندەكان رۆزانە پىلازمۇن و ھندەكىن دىكە ل دويىف پىشىفەچۇونا ژيانى دېنە
پىدەقىيەتى. ژىو جىېبەجەكىندا ئەوان ھەردوو حالەتان ژى، دەبىت داھاتەك ھەبىت
ئەوان پىدەقىيان پى دابىن بکەت. ئەو ھەردوو داھات و دەرچۇو ھەقتەرەپ
پىكەت پىشىفەدچن، لى گەلەك زەحەمەتە مل ب مل د ھەمان ئاست دا بن. د
پىش و پاشكىندا ئەوى پىبازى دا لاسەنگىيى درست دكەت. ئەو لاسەنگى ژى
ل جەم خەلکى ب چار ئەگەران خويا دەبىت، كو ھەركەسەك ل سەرىيەك ژ
ئەقان ئەگەران دەبارا خوھ دكەت:

١- ئەوى نەشىت ھەرىيەك ژپىدەقىيەت و داھاتىن خوھ بىرپەپەت.

٢- ئەوى دشىت بى داھات، پىدەقىيەن خوھ بىرپەپەت.

٣- ئەوئى دشىت بى پىدۇقى داھاتىن خوه بىرېقەببەت.

٤- ئەوئى دشىت ھەر يەك ژ داھات و پىدۇقىيىن خوه بىرېقەببەت.

پىقەبرنا ئەقان ھەر چار ئالىن ژورى، پىدۇقى ب ئاقلمەندىيە كا لىزان ھەيە. ئەو ئاقلمەندى ھەموو لايەنان لىك بەھەتقە و ب پلانە كا ستراتىزى قە گرى بەدەت. ل دويىف لىزانيا ھەر كەسەكى د ئەقى ستراتىزى دا، پىچكە يا ژيانا وى دەھىتە دەستنىشانكىن، كو دشىت چەند داھاتى خوه زىدە بکەت و چەند ھەول ددەت پىدۇقىيىن خوه ژى پى جىيەبجە بکەت. ئەوين پىدۇقىيىن وان پىر بن ژ داھاتى وان، د ژيانە كا قەتلەزى دا دېقىن. بەرۇۋاشى ئەوئى چەندى ژى ئەوين داھاتى وان پىر بىت ژ پىدۇقىيىن وان ژىنە كا بەختە وەرتى دېقىن. ئەو كەلپىنا جىاوازىي د ناقبەرا ھەر دوو حالەتان دا تەسک دكەت و ھەولا كىمكىندا كىشەيىن ئابورى ددەت، دوو پىكىن ھەۋەتلىك و پىدۇقىيە ب ھەۋە پىشقا بچىن، ئەو ژى:

- پىيا يەكى، پىكسازىيىا بودجە يا ھەر خىزانە كى يە، كول دويىف مەزاختنە كا ھۆشىيار بەھىتە پىكخىستن، ژىو كو ئاستى چاندا خىزانى بلندىر بىت (قەرهنى، ٢٠١١: ٨٩).

- پىيا دووپىي، زۇرتىرين ھەزمارا خىزانان ل دويىف پەرسىيىپىن ئەوئى پىچكە يا تۆرە جۇڭاڭى پەسەندىكى بەھىنە پىكخىستن.

ل ۋىرە خالە كا سەرەكى ھەيە كو د پىقەبرنا ژىنى دا، رۆلى ستراتىزىيىا سلال مەزنەرە ژ رۆلى رەوشىتى، لى ئەوا گۈنگەتەر ئەوە كو دى چەوا ئەو شىۋازا دەھىتە ھەلبىزارتىن دى ب پىچكەيىن ژيانى قە هيئە گۈيدان (تومبىسون، ١٩٩٧: ٨٥).

٦-١ دويشچوونه کا هه قبه نديدار

جڭاڭ ب خوه سىستەمەكا بىنیات جىڭىرە و ژ هە قبەندىيەن كۆمەل و تەخىن جوداواز پىكھاتىيە، كۆ هەموو تاكەكەسىن تىدا مافى دەرىپىنى و دەلىقەيا ھەلگرتنا ھزىن خوه يىن تايىبەت ھەيە. ژېھر ئالۇزى و فەرە پەنگىن ھززان ژى، نژاندنا بىنیاتى سىستەمەكى ھۆسا كارەكى ئاسان نىيە. ژېۋى كۆ گرى يىن ئەوئى ئالۇزى ژى بەيىنە ۋەكىن، دى ھە ولدەين د ئەقى دويشچوونا ھە قبەندىدار دا، ۋە كىندا ئەوان گىرييان ژ دوو ئالىيان ۋە بەيىتە شرۇقەكىن:

١- ئاراستەيىن ئەوان جۆرىن ھززان بەيىنە دەستنىشانكىن و باندۇرا

لايەنن ئەرېننى و نەرېننى يىن وان ژىڭ بەيىنە ۋاقىيركىن.

٢- ھە قبەرىيەك د ناقبەرا پىچكەيىن تىۋرا شىاندنا چاندا جڭاڭى و

ئاراستەيىن سىستەمى ھزىن پىكھاتەيىن جڭاڭى بەيىتەكىن.

ھز لايەنەكى سەرەكىيە د كەسىننەمە ھەر مۇقۇقەكى دا و، ھەر مۇقۇقەكى ژى جەن خوه د بىنیاتى جڭاڭى دا ھەيە. لايەننى ھزرى ژى ھەقتەرىب د گەل لايەننى ئابورى دا تىكھەل دېيت. ژېۋى كۆ ئەو ھەقتەرىبى ژى، ب شىۋەيەكى ھە قسەنگ پىشقا بچىت، ب فەر دەپتە زانىن كۆ ژ دەستپەتكى - ھەتا ب كورتى ژى بىت - ئاراستەيىن ئەوان جۆرىن ھززان بەيىنە پىزىبەندىكىن و ھندەك ژ هوپىكارىيەن ھەر يەك ژ ئەوان ئاراستەيان بەيىنە شرۇقەكىن:

١- ئاراستە يَا نەرېننى: پىزەيەكە زۇر ژ خەلكى، سروشىتەكى نەپازىبۇونى

ھەيە. بۆچۇونىن نەرېننى بەرانبەر ئەوان ھززان ھەيە، ئەوين جڭاڭ

پیړه و دکهت. زېر ئه وي چهندی یه، هزرین بهربه لاقین جفاکۍ سوژا
وان نابزقینیت و نومید و داخوارین وان زی جیهنجی ناکهت. ئه وان
زی بهردہ وام په خنه و گازنده بیین بی ئه نجام هنه.

۲- ئاراسته یا هله په رستیي: هنده ک تاکه که سین جفاکۍ د هزرین خوه دا
هله په رستن. ئه وان هزران هلدګرن یېن د ګه ل به رژه وه دیین وان
د ګونجین. ئاماډه نه ئه وان هزرین خوه بگوپن ول دویف
به رژه وه ندييکا باشت پچن. هزر ل جه م ئه قان تو خمه مرؤڤان
ئالاڅه که بټ ګه هشتانا مه بهسته کا به رته سکا که سوکی.

۳- ئاراسته یا بيرمه نديي: پیژه یه کا کیم ز تاکه که سین جفاکۍ
ئاراسته یه کا تیفکرین و بيرمه نديي هه یه و وه ک بژاره یه کا ئاست بلند
دهیتہ هژمارتن. ئه و بایه خه کا نقر ب هزرکرنی ددهن. ده مین خوه
بیین دریې ب تیفکرین و تیپامانی څه دبورینن. ئه و خوه شیيکا مه زن
زئه وي کاري و هر دگرن، لخوه ب ده رئه نجامین وان څه ماندی
ناکه ن.

۴- ئاراسته یا باوه رداري: دلنې وايی و ئارامي ژئه وان بیرو ب اوړان
و هر دگرن، کو ب شیوه یه کې په هایي ل سه راهاتيئه. خوهشی و
چېرۍ ژ جیهنجیکرنا وان د بین، چونکه په وشتا وان ژئه وان هزران
هه لقو ولاي. ئه و د ګه ل هه قبیرین خوه دا ته بانه و ئه مه کداری زی د
ناقبه را وان دا ئه رکه. پیکگیری و پابهندیا وان ب ئه وان ئه رکان څه د
ړاده یه کا بنه جه و ګومان په، لهوما به رژه وه نديي هزرین خوه ژ پیش
به رژه وه نديي خوه یا که سوکی دادنیں.

۵- ئاراسته يا هژمارى: ئەو تاكەكەسان ۋە دىگرىت، يىن ھىزان دكەنە ئالاچەك ژبۇ بىدەستىقەئىنانا ئارمانجىن خوه يىن كەسۆكى. بنىاتى ھىزدارىيىا جقاکى ب شىيۆھىيەكى چەوساندى لېكەنەقە. كەسىن دىكە ل دويىش بەرژە وەندىيىا خوه دجوولىين.

ئەقە ب كورتى بۆچۈونىن (چارلس ماج)ى ل بارەي ئەوان ھىزىن باو و بەربەلائىن جقاکى نە، كو ب تىكەلکىشىيىا د ناقبەرا وان دا، ھىزا دەستەجەمعى درىست دېيت. ئەقى ھىزا دەستەجەعى ھەقبەندى ب تىۋرا شيانىدا چاندا جقاکى ۋە ھەيە، ب تايىبەتى د دەستىنىشانكىرنا تەخىن جقاکى دا. ھەرچەندە ل دويىش گەپيانىن من يىن دويىقچۇنى، من چو ۋىدەرین بەجە نەدىتىن، كو راستوراست ھەقبەركەنەكا وەكەھى يان ڑى جوداواز د ناقبەرا وان ھەردوويان دا كىرىيتن، كو (لهانەيە ھەبن و ئەم ئاگەمدار نەبىن). د ھەردوو حالەتان دا، ب فەر دەھىتە زانىن كو ھندەك خالىن ھەقپىشك د ناقبەرا وان دا بەھىنە شرۇقەكىن، ژبۇ كو بابەتى ئەقى ۋە ھەكولىنى پتر شىيۆھىيەكى تەواوكارى ب خوه ۋە بىگرىت:

۱- بىنەمايىن تىۋرا شيانىدا چاندا جقاکى، تەخ و چىيان د پىنج پىچكە يىن سەرەكى يىن پىكھاتە يىن جقاکى دا لېكەنەقە، كو ئەو ڙى (وەكەھى، پلەبەندى، تاكەكەسى، قەددەرى، سەربخوھىي) نە. ب ھەمان شىيۆ چارلس ماج ڙى سىستەمى بنىاتى ھىزدارىيىا جقاکى د پىنج ئاراستەيان دا دەستىنىشان دكەت، كو ئەو ڙى: نەرىنى، ھەلپەرسى، بىرمەندى، باوهەردارى، ھەژمارى) نە.

۲- رېچکه يېن تیورا شياندنا چاندا جفاکى، پتر پشت ب لايەنى ئابورى دېستىت و تەخ و چىنان ل سەر بنگەھى كەدا دەستان و داهاتى وان يى دارايى ثىك ۋافىر دكەت، لى ئاراستەيېن سىستەمى بىياتى جفاکى، جەخت ل سەر ھززان دكەت. ئاراستە يا بىركىنا ھەر چىنەكى دكەتە بىنەمايا سەرەكى ۋىۋۇ دياركرنا رېلى پىزەوكەرىن وى د جفاکى دا.

۳- ژئوان پىنج ئاراستەيېن چارلس ماج دەستىشان دكەت، دوو ژ ئەوان بۆلەكى تىڭدەر ھەيە. يا يەكى ئاراستە يا نەرىنى يە، كو پويىتە ب ھزى نادەت و ھزى پىشكەك نىيە ژپلان و كارىن وى يېن داهاتى. يا دووپى ژى، ئاراستە يا ھەلپەرسىتى يە، كو تىنى ئاگاھ ژ بەرژەوندىيى خوه يە. ب ھەمان شىۋە د تیورا شياندنا چاندا جفاکى ژى دا، دوو رېچکە يېن نەرىنى ھەنە، كو رېچکە يا قەدەرى و رېچکە يا سەربخوھ (گۈشەگىرى) يە. پىزەوكەرىن ئەقان ھەردۇو رېچکە يان ژ ئالىي ئابورى ۋە نكارن داهاتەكى دارايى بۇ خوه دابىن بىكەن.

۴- د تیورا شياندنا چاندا جفاکى دا، سى رېچکە يېن ئەرىنى ھەنە، كو (وەكەھى، پله بەندى، تاكەكەسى) نە و ئەوان ب ئاستىن جودا بۆلەن خوه د دابىنكرن و پىشخستنا داهاتى خوه دا ھەيە. د نېسىنەن چارلس ماج ژى دا، سى ئاراستەيېن ئەرىنى ھەنە (بىرمەندى، باوەردارى، ھەزمارى) و ئەو ھزى دكەنە بىنەمايا چالاكييەن خوه يېن جفاکى، ب تايىھەتى د گەل ھەقپىر و بەرشىيەن خوه دا.

تەوهى دووپى:

۱-۲ دىياردەپىن جقاکى و هزرگرن د جىهاندا گۆھەرتىيەن نوى دا

ژىلى كۈزمان بارھەلگرى ھىزانە، د ھەمان دەم ژى دا، دەربېرىنىڭ راستەوخۇھىدا ناقھەرۆكە وانە. ئەگەر ئەۋۇچۇونە ژى ((ل دويىش تىۋرا سىيمانتىكا مەعرىفى تىشتەكىٰ راست بىت، لى تىۋرا سىيمانتىكا ۋەگواستنى ئەقى بۆچۇونى ب کارەكى نەپەسەند، ئان ژى ب كىمى ۋە، ب نەتەواو دىزانىت، چونكە ئارىشە يى رامانى چارەسەر ناكەت)(رىكاناتى، ۲۰۱۶: ۲۹). ھەر چەندە رامان مەبەستا سەرەكىيە د ناقبەرا زمان و ھىزى دا، لى ئەواپتەر ھەقبەندى ب ناقھەرۆكە بابهەتى مە قەھەيە، ئەوه كۆ، ھەردۇو پىكە (زمان، ھىز) چەوا دى ل سەر (تەرازوويا عەقل)ى ھەفسەنگ بن؟.. ئەقە پرسىيارەكە دەبىت بھېتەكىن. د بەرسقًا پرسىيارەكاب ئەقى پەنگى دا، (ھەنرى دلاكروا)^(۱۷) د پەرتۈوكا (زمان و بىر) دا ئەوا ل سالا (۱۹۲۴) بەلافبۇرى، دېئىشىت: (زمان بەرھەمى ئەۋى چالاکىيَا خولقىنەرە، ئەوا عەقل دىكەت. و كىردارا عەقلى د زمانى دا بەشدارىيى د كىردارا عەقللى د زانسىتى دا دىكەت) (بدوي، ۲۰۰۴: ۴۸۰). ل ۋىرە پىدىقىيە ئەو راستى ژى بھېتە خوياكلەن كۆ (پىكەتە يى ئورگانىكى جەستەيى خۆراكا فسيولۆجىيائى يە. ب پېيىا فسيولۆجىيائى ۋە ژى ئەو خۆراكا كىميما و سروشتى يە. گەنگەشە د ئەقى پرسى دا ناهىتەكىن. لى جەستە ب حىنپەرە كەنەنەن دەمارى كامىل دېيت و دگەتە ئاستى ئەركارىيى و دېئىشى عەقل)(بىرى، ۲۰۱۱). ژېر كۆ رەكابەرىيەكە مەزن ئەۋى ھەفسەنگىي لواز دىكەت، يان ژى ژكاردىئىخىت. ئەو رەكابەرى ژى، خۇھ د ئەۋى شاخىرەنىي دا دېيىتەقە، يى د ناقبەرا تەنگۈزەپىن

^{۱۷} ھەنرى دلاكروا (۱۸۷۵- ۱۹۳۷) دەرۈنناسەكى فېھنسىيە. د لايەنلىك سووفىگەری و ستاتىكىي ژى دا كارناس بۇويە. مامۇستايى دەرۈنناسىي بۇويە ل كۆلىزە ئاداب ل زانىنگەما پاريس و پاشان بۇويە راڭرى ئەۋى كۆلىزى.

دەرروونى و ھىزا عەقلى دا پوودەن. تەرازوويا عەقلى يان ھىزا عەقلى عەقل ب خوه نىيە، بەلكو عەقلېيەت^(١٨)، (عەقلېيەت ژى تىگەھەكە و بىنەمايەكا زانسىتى ھەيە، ل سەرەتايا سەدسالىيَا بىستى د جۇڭاڭناسى و دەرروونناسيا جۇڭاڭى دا پەيدابۇويە و پەرەسەندىن و پىكىزازىيَا خوه يا پەخنىيە د زانسىتىن ئەتنقۇلۇزى و ئەنترۆپىلۇزى و دىرىۋكا ھەقبەركى دا تەمامكىرىنە) (طرابىشى، ١٩٩٩: ٢٨٢). د ئەوان زانستان دا دىاردېيت، كو عەقلېيەتى ژى ھەردۇو ئالىيەن خوه يىن پېشىكەفتىن و پاشكەفتىن ھەنە. ئەقە ژى خالەكا گۈنگە كو بىزانىن ل ژىر باندۇرا ئەقان ھەردۇو ئالىيان دا، جىهانا دەرەوبەر دەھىتە گۆپىن. ب تايىەت، كو (پاشكەفتنا عەقلېيەتى ھۆكاريىن خوه يىن جۇڭاڭى - سىاسى ھەنە و ئەو بەرپىرسىارىن ژ جۆرى بەرھەمەينان و تەكニك و ئالاقىن وى و رەنگدانەقە يا وان ل سەر زەھنىيەتى و ئەو ھۆكار ژى ژبۇ دۇو ئاراستەيىن بنگەھىن دچن، ئەو ژى ئەقەنە (١- سىاسەتا فيئرکىنى د جۇڭاڭى دا. ٢- ھەقبەندىيىن خوه سەپاندىن و چەوساندىن ئەۋىن كو تىدا بەربەلاقن) (جازىي، .٧٧: ٢٠٠).

چىدېيت ژىر ئەقى مەملانى و شاخىرەنىي بۇويە، نېقىسکارى فەرەنسى (پۆل ۋالىرى)^(١٩) خەون ب دامەزراڭدىن (كۆمەلەك بۇ ھىزى) دىكىر. د ناقبەرا كىيار و خەونىن ئالىرى دا، رەشىبىننېيك ھەبوو، ب تايىەتى پشتى يەكەمىن شەپرى

^{١٨} عەقلېيەت ئەو پېتوەرن يىن ل سەر بىنەمايەكا زانسىتى عەقل بى كاردىكت كو، د فەرەنگىن سۆسىيۇلۇزى و سايىكلۇزىيا جۇڭاڭى دا جەھى خوه گرتىيە و وەكۈ ئالاقەك ژبۇ شىرقەكىنەن ئابورى ژى بكاردەتتى. ھەر ل سەر ۋەپىز وى يى گۈنگ، بىزاقىن خورت ھاتنەكىن كو زانسىتكىن ژبۇ لېكۈلىنەقە يىن بەراوەتكارى بۇ پېباز و عەقلېيەتان د جۇڭاڭىن ئادەمیزادى دا ب نافى (ئەتنقۇلۇزىيا) بەتىتە دامەزراڭدىن.

^{١٩} پۆل تۆسان جوليس ئالىرى (١٨٧١ - ١٩٤٥)، ھەلبەسقان و گۇتارنىقىس و فەيلەسسووفەكى فەرەنسى بۇويە. ئەندامى ئەكاديمىيَا زمانى فەرەنسى و ھەرەسە ئەندامى ئەكاديمىيَا ھەنگارىيا يان زانسىتى ژى بۇويە. ژىر نۇرى و ھەمەپەنگىيَا بەرھەمىن وى بۇويە، ب بلىمەتەكى سەرەدەمى خوه دەتە ناسىن.

جیهانی. تهنانهت ئەو ھەقۇكا وى يا بناقۇدەنگ، د مىشىكى گەلەك ژ عەقلەندىيەن دىكە يىين ئەوروپايى ژى دا دىكەلى، ئەوا دېبىزىت: (ئەم، گشت شارستانىيەت، نەما مە زانى ئەم شارستانىيەتىن ژناڭچۇوينە). ھېشتا پىككەفتىن شەپىھەستى دەاتە ئىمزاکىن، ھەقرايەكە گشتى سەرەلدا كو، پىيناسە يا ئەوروپا و چاندا وى ژى يىن د قۇناغەكائالۇز دا تىدىپەرن (ماتلار، ٢٠٠٨: ٥٠).

د ئەنجامა ئەۋى ھەقكىشە يا د ناقبەرا تەنگۈزە يا دەرۈونى و ھېزا عەقلى دا، دكارىن بىيىزىن كو (ئەو ترسا ئەوروپا بەرانبەر كىريزا ھىزى ھەبوو، پىخۇەشكەرەك بۇويە كو، بەرەق دىرۆكى بىزقىنەقە. ئەگەر ئەو زقپىنەقە ژى، ل نك ئوسوالد شۇپىنگەلەرى^(٢٠) بەرەق رەسەنایەتىي بىت، ئەول نك ھندەكىن دن دەلىقەيەك بۇو كو، ھىزرا خۇھ ل جەقاكى بىكەن و ژ چاندى دەستپى بىكەنەقە) (ھەرئەو ژىدەر، ٢٠٠٨: ٥٠). ئەو دەستپىكىن ژى ئەزمۇونەكى ناسكىرنا ئەۋى ناسكىرنا دۆرھىل و چەوانىيىا گەشەكىندا مەرمۇنى بۇو. ل بارەمى ناسكىرنا ئەند دۆرھىلى ژى، (دكارىن بىيىزىن، ھەر ئەو تىگە و تىورىن، بۇوینەقە چەند جۆرىيەن مەعرىفى و ئەفراندىن مەرمۇنىيەتىي پىككەفتىن، ئەقە ژى د سىنورى خۇھ دا چاند ب خۇھ يە) (تروادك، ٢٠٠٩: ٩٤). ژىو كو چاند ژى، قەرىپىز ۋى يا نىزىك ژ ئارمانجىن رېزىمەن سەركەفتى د دۇويەمەن شەپى جىهانى دا بەردەوام بىت، پىتر بەرەق تىورىن دەرۈونناسى و جەقاكىناسىي دچوو، كو زۇربەي ژ ئەوان تىوران بايەخ ب جەقاكىن پۇزئاشايى ددا. چاندا ئەوان جەقاكىن ژى رەنگدانەقە يا ھىزرا كۆلۈنىالىيىمى بۇو، كو ھەزمۇونا خۇھ ل سەرگەلەك وەلاتىن پۇزەلاتى و ئەفريقيايى و ئەمرىكا لاتىنى ژى سەپاندبوو. ئالاقين ئەۋى سەپاندى ژى ئەقە بۇون:

^(٢٠) ئوسوالد ئارنولد گۇتفىرىد ئاشۇپىنگەلەر (١٩٣٦-١٨٨٠)، مىشۇونقىسىن و فەيلەسۈوفەكى ئەلمانى يە، خۇھدىي پەرتۇوكا (داكەتنا شارستانىيەتا پۇزئاشايى) يە.

٢-١ تویژینه‌فهیین زانستی

ئەقى ئالاقي چەندىن پېيىن خوھەنە، كۆپى دەھىنە ئەنجامدان. د ئاكامدا، ئارمانج ژى فەجهەماندنا زۇرتىرىن ھەزمارا خەلکى يە، كۆب پېيىما زمانى زانستى ۋە بىگەنە راستىيان. ئەو گەھشتن ژى، چەندىن تىڭەھشتىنان درىستىكەت و پېرانيا وان د ئەۋان پىتىگاۋان دا تىددىپەبن:

ئا - دەستنىشانكىرنا ئالاقين تویژينه‌فهیین زانستى، كۆزمانى زانستى يەك ژگرنگەتىر ئەوان ئالاۋانە. گەلەك ژملەتىان، ھەتا نە، نكارىنە زمانى خوھ يىن نەتەوەبى د گەل زمانى زانستى دا بگۈنچىن. كورد ژى يەك ژئەوان گەلانە، كۆھەتا نەنا نكارىيە زمانى خوھ يىن نەتەوەبى ژئالىي زانستى ۋە رېك بىخىت و د پېڭىزگۈركىيە كا زانىارىيىن درىست و زەلال دا د گەل جىهانا سەرەدەم دا سەرەدەرىي بىكەت (قەرەنلى، ٢٠١٨). (٢٥٣).

ب - ئەركى ئەوان ئالاۋان يەك ب يەك بەيىتە زانىن. ئەو ھەموو ب ھەۋارى گۈزارشت ژىج دەستكەفتى دكەن.

پ - پەھندىن دويير و نىزىكىن ئەوان ئالاۋان بەيىنە ھەلسەنگاندىن، كۆئە ژى بىنەمايىه كا سەرەكىيە ژپرۆسەيا دلىنيا ياخىرى جۆرى و تىدا ئەنجامىن تویژينه‌فهيان سەرپاسىت دكەت.

ج - ميكانيزمەك بەيىتە ۋە دىيتىن، كۆكارى ئەوان ئالاۋان بەيىتە ئەنجامدان، ژىپى كۆرەگەزىن وان چالاک بىن.

ئارمانج ژئوى تىڭەھشتىن و كاركىنى، ئەوه، كۆ گۇتارە كا زانستى ب ھەموو پېكەتە و پەگەزىن خوھ ۋە ھەبىت و بەيىتە رېكخىستن و ھەۋەنەنە كا بەردىۋام د ناقبەرا تویژەران دا چى بىكەت. ئەو ھەۋەنەنى كارەكى پېدىشىيە و

دەبىت ھەبىت. ژبۇ رېيکخستان و كۆنترۆلكرنا ئەھوئى مەبەستى كۆنفرانسىن تايىبەت دەيىنە سازكىن و پرۆسەيا ب خوھەكىنە مىزى (Plagiarism) ب شىّوه يەكى هوير دەيىتە ئەنجامدان. سىنورى ئەوان ھەۋەنىيەن ل جەم توپىزەران پاناوهستىت، بەلكو وەك دىاردەيەكا سەردەم ھەموو تاكىن جەڭاڭى ۋەدگەرىت، ژېر كو رېبىازا زانستى:

- رېيپىشاندەرەكە كو چەوا سەرەدەرى د گەل ئالاقىن تەكىنلۈزىيا با
ھەۋەنىيەدا بەھىتەكىن، ب تايىبەتى كو ئەھەۋە ئالاڭ يىن بۇونىنە
پىددەقىيەكە رېۋانە و ھەموو وەلاتىيان پىويسىتى پى ھەيە.

- رېيکىن زيان و دنیادارىي ئالۆز و ھەمەرەنگ بۇونىنە و رېكاپەرى ڑى
زىر بۇونىنە، ب ئاسانى كاروبارىن ھەر مرۆڤەكى بېرىقەنچىن، لەما
پىداويسىتىيەن زيانا رېۋانە لېكىدانەقەيەكە هوير دەقىت، ژبۇ
دابىنلىكىن و پايىكىندا وان ڦى دەبىت پشت ب بنەمايىن زانستى
بەھىتە بەستن.

- زمانى تىيگەھەشتىنى گەلەك زاراوه و تىيگەھەين نوى يىن زانستى
كەفتىنە تىدا و شىّوازەكى فەرەنگى پېقە دىارە و پىر بۇ ئالىي
زانستى ۋە دەچىت، ب تايىبەتى كو تىيگەلى د گەل دەزگەھەين
خزمەتگۇزارىي زۇر بۇونىنە، و ھەۋەنىدى د گەل كەس و كۆمپانىيەن
دەرەقە و هندور دا نىيمچە ھەميشەيى لېھاتىيە.

ب ئەقى شىّوه يىي، زمانى زانستى يى بۇويە كرۇكَا سەرەدەرييَا زارەكى و
بنەمايەكە لۆزىكىيَا توپىزىنەقەيان. ئەو توپىزىنەقەيىن بايەخ ب رېيکخستان
جەڭاڭى و چارەسەركىنە كېشەيىن وى داي، نها يىن بۇونىنە زانستەك و چەندىن
زانستىيەن دىكە ڦى قاپى بۇونىنە. ئەوان زانستان پترين كارىگەرييَا خوھ
ھەبۇويە و ب ھەۋەپە بۇونىنە كرۇكَا دامەزراندن و پىشىقەچوونا ھەر وەلاتەكى و
بىاۋەكى گونجاي ژبۇ كاركىنە ھەموو زانستىيەن دىكە دابىنلىكىيە.

٢-١ پیشہ سازیبا چاندی

په یدابون و به لاقبوبونا پادیو و سینه ما و پیکلام و دواتر تله فزیون و سه ته لایت و تورپن نینته رنیتی، بونه ئگه را ئه وی چهندی کو، چاند ژی بیته کالا و ئالا قهک و وه کو بهایه کی بازاری سره دری د گه ل دا بهیته کرن. بهایین بازاری ژی ل دویش پیقه را ئه وی باندوری دهینه هلسنه نگاندن ئه وین دکه قنه به رپروسے یا کرپن و فرقتنی دا. ب ئه قی شیوه یی به رهه مین پیشہ سازیبا چاندی هقبهندی ب ژیانا همو خه لکی قه هه یه و داشین چاندا جه ماوه ری پی دهینه چنین. زالبوبونا چاندا جه ماوه ری ژی، پیگه هی چاندا ئنتلیجنسیا ی سستکریه و رپلی وان ژی د شوینین دائیخستی دا خافبوویه. هر ئه قی قه ریزا خورتا چاندی، تیکه لکیشیه کا بنه جه د ناقبه را ته کنولوژیا ی و دهسته لات و ئابووری ی دا درستکریه. د ئه نجاما ئه وی تیکه لکیشی ی دا، پیشہ سازیبا چاندی سه رئافکه فت. چاند ب خوه ژی ژ دوخه کا هزیبا بالا، بؤ بیا قه کی کرداری ی به رفره ه و بنگه هین قه هوسیا. به رهه می ئه وی پیشہ سازی که فته به ر دهستی هر که سه کی و ئه و که س ل هر ده ره کی بیت.

٣-٢ عه قلکاریبا به رهه مهینانی

ته کنولوژیا وه کو ئالا قه کا کاری، باندورا خوه ل سه ریزه یا به رهه مهینانی هه یه. عه قلکاریبا به رهه مهینانی ژی، عه قلکاریبا مرققی ب خوه یه، ئه و ژی عه قلکاریبا همو هقبهندیین ده ردورا وی نه. ب پیچه وانیبا ئه قی بؤچوونی ژی، ئگه ر ته کنولوژیبا نه بورو و پشت ب ئالاقین سه ره تایی هاته ب هستن ژ ئازه لی و دهستین کاری، ئه قه ئه وی ده می، هقبهندی دی بنه هقبهندیین دهسته لاته کا خوه دی مورکه کا هلچوویی، پتر ژ ئه وی هندی کو هقبهندییه کا زانستی بابه تیانه بیت. ئه قه يك ژ خالین پاشکه فتنا جفاکی نه، کو (نه دیم ئه لبیتار) ای دهستنیشانکرینه و ژ ئالی ی د. مسته فا حیجازی

ژی ۋە پەسەندە (حجازى، ٢٠٠٥: ٧٦) و د راڭە كىرىنن خۇھ دا نىزىكە ژ پېچە يا (جىيار ماندل)ى كو دېيىت: تەكۈلۈزىيابى پۇلە كى گرنگ د پىكھىنانا بىئاڭاھىيا دەستە جەمعى دا ھەيە. ئەو ژى ب پېيىا نموونە يىن بالا يىن ل سەر دەزگەھىن جقاكى دەيىن سەپاندىن و ئەو كۆرانكارىيەن د نەپىنا وان بۇ جىهانى و شىوازى كارپىكىرنى دا رويدەن (ھەر ئەو ژىدەر، ٢٠٠٥: ٧٧). ھەر ب پېيىا زانسىيەن بەرزەفتىرى و تەكىيكارىيە پېشىكەفتى ۋە، جقاك دكارىت ل سەر سروشت و دىرۆكى زال بىت. د ئەقى زالبۇونى ژى دا، مرۆڤى لىزان ژ دىليا دىرۆكى و قانۇونىيەن سروشتى پزگار دېيت. ئەو پزگاربۇون ژى، پېيى ژبۇ ھىزا مرۆڤى خوهىشىدكەت، كو سەرپىشك بىت د پېقەبرىن و پېكخىستنا كاروبارىن جقاكا خوه دا. ب ئەقى شىوه يى عەقلكارىيە ئالاقىن كاركىنى و عەقلكارىيە مرۆڤى ب خوه ھەفتەرەپىشىدكەقىن.

٤- ٤- جىيۇپولىتىكىيە چاندى

ئەگەر شىرقە كىرىن نەپىنن دەرۇونناسىيى ژ شىرقە كىرىن تىگەها چاندى دەستپى بکەن (تروادك، ٢٠٠٩: ٨٩). ئەقە ئەنجامىن چاندى ژى، د چەوانىيا رېقەبرىن سىاسەتى دا ب داوى دەيىن. ئەو سىاسەتىن گشتى يىن سەبارەت پىشەسازىيەن چاندى ژى ل ئىزىر باندۇرا كالايىن ھىزى دا نە، ئەوين د ئەنجاما تەقلىيە قبۇون و ھەممە جۆرىيى دا بەرهەم دەيىن.

د دەستپىكىا هزار سالىيىا نوى دا، كو جەماوهرى وى بۇ زىدە بۇونى دېيت. ئەو زىدە بۇون دى بىتە ژىدەرەكى مەزن ژبۇ كو ناساندىنە كا نوى بۇ جىهانى بھىتە كىن. چەندىن دەولەت و ئازانسىيەن مللەتىن ھەۋگىتى خاوهندارىيە ئەوي ئەركى ب ستۇرى خۇھ ۋە گرتىيە. ھەر وەسا گەلەك دەستە يىن پىشە يى و تەقىگەرەن جقاكى ژى كەفتىنە د ئەقى ۋەپىشى دا و تىدا كاردەن.

هندەك پلانىن ستراتىزىيەن گشتى د ئەوان بىزاقىن ھەممە جۆرييما چاندى
دا خويا بۇونە و ئارمانجا وان ئەوه كو سنورەكى ژبۇ ئەوان جوداوازىيەن
جىيهانى دابنىن يىن ھېشتا د پىنناسەكىنا ھەممە جۆرييى دا ناكۆكن^(۲۱).

٢-٥ يەكتى / ھەممە جۆرييما چاندى

دەما بەرھەمىن پىشەسازىيما چاندى، دگەھنە ھەر دەرەكى و دكەقنى
بەردەستى ھەركەسەكى، ئەفە دېنە پىخوەشكەرەك كو، ھەقبەندىيەن
ئورگانىك د ناۋىبەرا چەندىن جۆرىن نەوهەكەھەۋ دا درست بىن. ئەو ھەقبەندىيەن
ئورگانىك ژى، يەكتىيەكى د ناۋىبەرا ئەوان دا چى دكەن. يەكتىيا جۆران
ژى، گرنگىيما جە و شوييان دىيار دكەت. جە بچووك بىت يان مەزن، ھەمان
ئەرك تىدا دەھىنە كىن. د ئەقى ھەقكىشەبىي دا، وەلاتىن بەرفەھىن
دائىخىستى يىن يەك چاند، يەك نەتهوه، يەك زمان دېنە قانىن بچووك و گرنگىا
خوھ ژ دەستىدەن. بەروۋاشى ئەوي چەندى ژى، ئەو وەلاتىن (يەكتى / ھەممە
جۆرى) يَا چاندى تىدا بەرقەرارە جىيهانەكا بەرفەھا تەمەت ھەقبەندىيەن
مرۆقايدەتى بۆ خوھ درستىدەت. كورد ژى ھەتا نەا، قوربانىيەن
بەرقەرارنە بۇونا يەكتى / ھەممە جۆرييى نە. ئەو وەلاتىن كورد تىدا
دابەشبووين، ب دائىخىستى ماينەقە يان ژى نىمچە دائىخىستىنە. سىستەمەن
حکومەنیيما ئەوان دەولەتان باندۇرا خوھ يَا ئەرىيىنە و نەرىيىنلى سەر
كەسىتىيما مللەتى كورد ھەبوویە:

لايەنى ئەرىيىنە و بۇويە، كو زۆربەي كورد ل حەسرەتا بەستقەئىنانا
مافيىن خوھ بۇويىنە. ھەروھسا د ئاڭلارنا جۇڭاڭەكا يەكتى / ھەممە جۆرييى دا
بەيىتە قەبۈولكىن و پۇلەك تىدا ھەبىت. ئارىشە يَا مەزن ئەوه، كو ئەۋىيەن كورد
د گەل دا دىزىن وەسا ھىزدىكەن، كو تىنى ئەو پاستىن و پاستى ب وان پا يە.

^{۲۱} بۆ بۆنچەكىنەن پىت، بنىپە: أرمان ماتلار، ۲۰۰۸: ۱۸۳-۱۹۳.

لایه‌نی نه‌رینی ژی، ئەو بۇويه، کو شیوازی پىقەبرنا ئەوان وەلاتان پەنگانەقەيا خوه ل سەر جقاکا کوردستانى ھەبۇويه. ھەولدايە چاندەكا پۆهن ل بارەئى يەكەتى / ھەمە جۆريى بەلاقنەبىت. ئارمانجىن ھەرە پىدەقى و ھۆکارىن ئازاربەخش تىكەل بىن. لىكىدابرپان و ھەقدەزى كارى خوه يى قىزەوەن د جەستەيى جقاکا کوردستانى دا بىكەن.

٦- ٢-١ بازاركارى

د نىقَا دووپىيى يَا سەدىلىيىا بىستى دا، ئەو (يەكەتى / ھەمەجۇر) يَا گەشەكى و پىشىقەچۈرى. بەرانبەر وى و ھەتا پادەيەكى ھەشتەرېب د گەل وى دا، دووپىنه يَا (بازار / جىهان) ئى ژى سەرەلدا. كۆمپانىيەن فەرەگەز د بىاۋى ئىيەنەولەتىيى دا چالاكىيەن خوه دەستىپىكىن و ستراتىزىيە وان ژى پەندەكە جىهانى ھەبۇو. مەبەستا ئەۋى ستراتىزىيى ژى قۇرغىرنا دوو لايەنان بۇو:

ئا - ھەموو خەبات و بىزاقىن كاربەران و بەشدارىيىكىرنا وان د چالاكىيەن بازارى دا كۆنترۆل بىكەت.

ب - ل ژىر باندۇرا شۇرۇشا تەكتۈلۈزۈييى دى جقاکە كا گشتىگىرا ل دويفىش پىقەرۇيا خوه دابىن كەت.

ژىلى ئالىيى ئابورى، لايەنن ستابتىك^(٢٢) ئى ژى د بازاركارىيى دا پىشىكەفتىن. ستابتىكى ژى وەكۆ ئەلكساندەر باومگارتن (١٧١٤ – ١٧٦٢) دېيىزىت: ھەستى پۆلى خوه د ھەلسەنگاندۇن و ناسىنىا تىستان دا ھەيە.

^(٢٢) ستابتىك ئانكۇ جوانناسى، وەكۆ زاراوه بىرىيەكەم جار فەيلەسۈوفى ئەلمانى (ئەلكساندەر جۆتىلىپ باومگارتن) ئى بكارهينايە. مەبەستا وى ژى ڈئەقى زاراقەبىي ئەو بۇو كۆ (ئەو زانستە ب پىيما ھەستەوەران تىستان بناسنەقە). ئەوى دىكوت: ئەوى بقىت تىۋرۇ ستابتىكىي شىرقە بىكەت، دەبىت دوو

نها ستاتيکييا بازاركاربي بويه زانستهك و كار ل سه را ويژكاربيا ئارهزوويا
كپين و كاربهري ل جه م خـلـكـى دـكـهـتـ.

ئـهـواـ ژـهـهـ موـوـيـانـ گـرـنـگـتـرـ ئـهـوـهـ، كـوـئـهـ وـ بـوـچـوـونـاـ (برـنـتـانـقـ)^(۲۳)ـ لـ بـارـهـىـ
فـهـلـسـهـفـهـ يـيـ دـهـرـبـيـبـيـوـوـ لـ سـهـرـ دـوـوـيـانـهـ يـاـ (بـازـارـ /ـ جـيـهـانـ)ـ ئـىـ هـقـجـوـوتـ دـبـيـتـ
كـوـ (پـيـدـقـيـبـوـونـ پـرـهـنـسـيـيـاـ مـهـزـنـدـهـ كـرـنـاـ نـرـخـاـ تـشـتـىـ يـهـ)ـ (غـرـيـغـوارـ، ۱۹۷۰ـ: ۳۴ـ).
پـيـدـقـيـيـنـ خـلـكـىـ زـقـبـوـوـيـنـهـ وـ ئـابـوـورـيـنـاسـيـيـنـ سـيـاسـيـيـ ئـىـ پـيـشـبـيـيـنـيـاـ پـوـلـهـكـىـ
مـهـزـنـ زـبـوـ بـازـارـ ئـازـادـ دـكـهـنـ. ئـهـوانـ چـانـدـهـ كـاـ خـوـهـبـايـبـوـونـيـهـ وـ وـهـسـاـ
هزـدـكـهـنـ كـوـ خـلـكـىـ دـيـكـهـ تـيـنـاـگـهـنـ.

لـ قـيـرـهـ يـاـ فـهـرـهـ تـيـيـگـهـهـشـتـنـهـكـ هـهـبـيـتـ بـوـ سـرـوـشـتـىـ دـيمـوـكـراـتـيـيـ، دـاكـوـ چـانـداـ
نيـشـتـيمـانـيـ نـهـبـيـتـهـ كـالـاـيـهـ كـاـ باـزـارـيـ وـ جـهـماـوـهـرـ بـ ئـارـهـزوـوـيـاـ خـوـهـ بـهـيـلـنـ وـ لـ
دوـيـفـ دـلـيـ ئـهـوـيـنـ دـيـكـهـ چـانـدـهـ كـاـ باـزـارـكـارـيـ - ئـهـلـهـكـتـرـقـنـىـ لـ جـهـىـ وـىـ وـهـرـيـگـنـ.
هـقـبـهـنـديـيـنـ باـزـارـكـارـيـ ئـهـگـهـرـ شـاشـ وـ خـرـابـ ئـىـ بنـ، لـ بـهـرـدـهـوـامـ دـ زـقـبـوـونـ وـ
فرـهـوـانـبـوـونـيـ دـاـ نـهـ. ئـهـوـيـنـ نـكاـرـنـ رـامـانـهـ كـاـ نـيـشـتـيمـانـيـ بـدـهـنـهـ ئـهـوانـ بـهـرـهـمـيـنـ
نوـيـخـواـزـ، ئـهـقـهـ دـىـ دـ ئـهـوـيـ ئـازـادـيـاـ لـهـزـگـيـنـاـ باـزـارـكـارـيـيـ دـاـ بـهـقـزـنـ. دـ ئـهـقـانـ
سـالـيـنـ دـاوـيـيـ دـاـ، چـهـنـدـيـنـ رـيـكـيـنـ نـوـيـ يـيـنـ باـزـارـكـارـيـيـ سـهـرـهـلـدانـ، بـ تـايـيـهـتـيـ
ئـازـادـيـيـاـ باـزـارـيـنـ بـهـرـزـهـفـتـكـرـيـ وـ ئـهـوـ باـزـارـكـارـيـيـاـ لـ ئـاسـمـانـيـ دـهـيـتـهـكـرـنـ وـ ئـهـوـيـنـ
بنـگـهـهـيـنـ خـوـهـ يـيـنـ سـهـرـخـوـهـ لـ ئـهـرـدـيـ هـهـنـهـ. ئـهـوانـ گـوـرـانـكـارـيـيـانـ بـانـدـوـرـاـ
خـوـهـ يـاـ رـاـسـتـوـرـاستـ لـ سـهـرـ چـانـداـ جـقاـكـىـ وـ هـرـوـهـسـاـ جـوـرـىـ پـهـفـتـارـيـنـ مـرـقـفـانـ
ئـىـ هـيـيـ، بـ تـايـيـهـتـىـ كـوـ بـيـاـقـيـنـ دـهـرـوـنـنـاسـيـيـ بـهـرـفـرـهـ بـوـيـنـهـ وـ
دـهـرـوـنـنـاسـيـاـ دـيـزاـيـنـاـ كـهـلـوـپـهـلـانـ وـ دـهـرـوـنـنـاسـيـاـ كـارـبـهـرـىـ وـهـكـوـ دـوـوـ زـانـسـتـيـنـ
سـهـرـهـكـىـ وـ كـارـيـگـهـرـ لـايـنـيـنـ باـزـارـكـارـيـيـ سـهـرـهـدـهـرـيـيـ دـ گـهـلـ دـاـ دـكـهـنـ.

خـهـسـلـتـ هـهـبـنـ: هـزـكـرـنـهـكـاـ زـهـلـالـ وـ هـهـسـتـيـارـيـيـهـ كـاـ هـوـنـهـرـىـ. دـ سـهـدـسـالـيـيـاـ نـواـذـىـ ئـىـ دـاـ (دـيـفـيدـ
هـيـومـ)ـ يـهـكـهـ سـبـوـوـيـهـ ئـهـوـ زـارـاقـهـ يـهـ دـ زـمانـيـ ئـيـنـگـلـيـزـىـ دـاـ بـكـارـهـيـنـاـيـ.

^(۲۳) فـرـانـزـ كـلـيمـنـسـ ئـونـقـرـاتـقـسـ هـيرـمـانـ بـرـنـتـانـقـ (۱۹۱۷ـ- ۱۸۲۸ـ)ـ فـهـيـلـهـسـوـفـهـكـىـ ئـهـ لـامـنـيـهـ.

٢-١ ئاكار

ئاكار وەك زاراڭىھىيەكا بەربەلاقۇرىيى د جقاڭى دا، فۆرمەكا دەرەروونى ھەيە. (ھەمۇونەرىت و ئاراستە و دلىنى و مىناكىن بالا ۋەدگىرىت. شىّوھىيەكى تەواوکارى پىقە دىيارە و بەرەڭ جىنگىرى و سىنگەپىتىبۇونى ۋە دچىت)(الحجازى، ٢٠١٢: ١٨٧). ھەمېشە بايەخى ب لايەنلى باشىي ل جەم مەرقۇي دەدت. بنگەھى وى يى درىست سوقراتى (٤٧٠ پ. ز - ٣٩٩ پ. ن) دانا يە. ئەگەر ئەوى نىكارى بىت وردهكارىيىن وى ژى شىرۇقە بىكەت، لى پەرنىسىپا وى يَا سەرەكى پۇھنەتكىرىيە و ھەتا نەما ل دويىش شوين و دەمىن جودا پاڭەكرنا وى يَا بەردهوامە. ل دويىش بۆچۈونا وى چاكى زانستە، بىيى زانستى كار ناھىيە ئەنجامدان. ل كۆفە زانست ھەبوو كار ژى ھەيە. ئەوى يەكەمین پرس سەلماند، كو چو كار بى زانست نىنە. پۇختە يَا ئەقى بۆچۈونا وى ئەوه، كو كەس ناگەھەتە ئەوى ئارمانجا ئەوى پى مەبەست ئەگەر زانىنە كا تەمام ل بارەي ئەوان ئالاقان نەبىت يىن ئەوى دىگەھىننە ئەوى مەبەستى (بدوى، ١٩٨٤: ٥٧٩). بۆچۈونا سوقراتى پىشىكەفتەن ب سەردا ھاتىنە، لى ھىشتا ھەقبەندى ب سىنج و ئاكارىيىن ژىينا مە يَا ھەقچەرخ ۋە ھەيە.

ل دويىش ئەقى بۆچۈونا سلال، ئاكار د ئەنجامى كارپىكىنى دىيار دبىت، لەوما ھەروه كو ئىمام غەزالى دېيىزىت (كىردارىيىن وى ب ساناهى دەھىنە ئەنجامدان و پىدىشى ب چو ھىزىكىن و ۋاوهستانى ناكەن)(الطوسى، ٢٠٠٥: ٦٨). ئەو كىردار ژى دوو جۆرن: يىن باش و يىن خراب و دېنە ۋىزىدەرىن سەرەكى كو ئاكارا ھەرسەكى پى بەھىتە ھەلسەنگاندىن. ئىبن خەلدون ل ئەوى باوھەرىي بۇو، كو د ئاكارا مەرقۇغان دا سىتمەن و زۇرى ھەيە. ھندەك زۇرىيى ل ھندەكان دەن، ئەوى چاڭى وى ل مالى برايسى وى بىت، دى دەستى خۇھ ژى درېڭىكەتى و ئەگەر كەس پىيى لى نەگىرىت دى ژ خۇھ را بەتن(بدوى، ٢٠٠٤: ٢٥٤). ھەر ل سەر ئەقى بۆچۈونى گەلەك نەپىن ل بارەي ئاكارى دىستېبۇونىنە

کو، هندهک وەسا ھزدکەن ئاكار ھەتا پادەيەکا زۆر دلىنيي و نەزانستىيە. گەلەك جاران ژى تىنى ئەندىشىيەكە و ژبۇ سەركوتىرنا خەلکى دىكە بكاردھىت. هندهكىن دىكە وەسا ھزدکەن كو، پرسەكە و ھەۋېنى دىكە ئەوان تشتان قە ھەيە يىن دايىبابىن مە باوهەرى پى ھەيە، نەك ئەۋىن ئەم ھزدى لى دكەين. وەك ديار ژى نۆربەي ئەو تشت، ئەو بۇون يىن ل دەرۇرا گولىنى (سيكىس) ئى دزقىن (ايغلتون، ۲۰۱۴: ۱۶۳). ئەو جوداوازىيىا د نافبەرا دوو ناشان دا ھى، بىاۋەكى دەستخوھشە كو بەهائىن جقاڭى پىيگەھى خۇھ تىدا جىيگىردىكەن. ژىشكەكى قە و ب ئاسانى ئەو بەا ژ دلى خەلکى دەرناجن. ئەو بەا د ناخا نەستى وان دا ھاتىنە داهىلان. بۇ دەمەكى درىز دەمىنەۋە و باندۇرا خۇھ ل سەر رەھوشتى ژى ھەيە (الوردى، ۲۰۰۷: ۴۸). ب ئەقى شىۋەيى ئاكار سىمامىيەرى دىيارى جقاڭى يە، وەكو پىقەرەكى بىنەجە بۇ ھەموو پەفتار و ھەلسوكەفتىن ھەرتاكەكى دەھىتە دىتن. ئەو پەفتار ژى ل دويىش بۆچۈونا (كانت، ۱۷۲۴—۱۸۰۴) ئى تەقايىا چالاکىيىن عەقلى كىدارىيى وى ۋەدگەن (كانت، ۲۰۰۸: ۲۴۷)، لەوما وەكۇ زانستەكا سەربخوھ ل سىنورى فەلسەفى دا ۋەكۆلىن ل سەر دەھىنەكىن.

چارلس پىنوفىيە^(۲۴) ل ئەۋى باوهەرىي بۇو، كو ئاكار ل سەر بىنگەھەكى زانستى پەيدا دېيت. مەبەستا ئەۋى ژى ئەو بۇو، كو دەبىت ل سەر بىنگەھەن فەلسەفە يا پەخنەيى ئاڭا بېيت. ئەۋى دىگوت: (مرۆڤى عەقلى پى ھاتىيەدان، وەسا دزانىت كو ئەۋى ئازادە) (بدوى، ۱۹۸۴: ۵۲۷). ب ئەۋى شىۋەيى عەقل و

^{۲۴} رىنوفىيە (1815-1903) فەيلەسۈوفەكى فەرسىيە. ئەندازىارى خۇەندىبوو. پىسپۇرى د بىركارى و زانستىن سروشىتى دا ھەبۇو. دامەززىنەرئى پىيازا (كەسىنى Personalisme) يى بۇو. ب ھەردۇو مامۆستايىيەن خۇھ (ئۇگىست كۆنت) و (ئەنتوان كۆرنسىو) داخبار بۇو. ژ بەرھەمىن وى پەرتۇوكا (نافەرۇكا كۆمارىي بۇ مرۆڤى وەلاتىي) يە.

ئازادى دوو بنگەھىن سەرەكىنە كۆ تىرا درستبۇونا ئاكارى بکەن. ھۆسا پەوشىت دى يَا ئاكارى بىت، ئەگەر عەقلى پېسايىن ئەۋىز پەوشىتى داپاشتن.

٨-٢-١ وەبەرهىنانا دەررونى

ل دويىش شىرقەكىنە ياخۇنلىقىنى، ب تايىبەتى د ھەين و كىرن و
ھەبۈونى دا، ئەوا د پەيزەيا ماسلىق^(٢٥) يى دا ھاتىھە رۇنىچەكىن، پاستىيەكە
ھاتىھە ھۆلى و يَا بۇويھە ئەنجامەكە سەلماندى و پېكۈپىك و پرۆسەيىن
بىرمەندىيى و پلانىن وەبەرهىنانا دەررونى ل سەر دەھىنە ئاقاڭىن، چونكە:

۱: د پراكىتىزەكىنە وى دا، ئالىي ئابورىيىدا دەررونى فەراھەم دېيت. ھەلبەت
بنەما و پەرسىنلىپەن ئابورىيىدا دەررونى جودانە ژ ئابورىيىن دىكە يىن
جۇگرافى و سىياسى و دارايى و ئەدەبى ... هتد، ژېھر كۆ:

ئا - ئابورىيىدا دەررونى ئابورىيەكە د ھندورى مەرقۇشى دا گەشە دكەت، لى
ئابورىيىن دىكە ل سەر بىنەمايى سەرەددەرىيىا مەرقۇشى دگەل كەرسىتە و
خەلكى دەرروبەردا دەھىتە ئاقاڭىن.

ب - پېشىكەفتىن ئابورىيىدا دەررونى د نەمانا كەرسىتىن وى دا يە، كۆ گىرى و
نە خۇھىشىيىن دەررونىنە، لى پېشىكەفتىن ئابورىيىن دىكە ل دويىش ئاستى
بلندى جۆر و ھەزىما بەرھەمەن وى دا يە.

پ - دەولەمەندىيى ئابورىيىدا دەررونى د مايەپۈچىيا سەرمایىيە يَا وى دا يە، لى
دەولەمەندىيى ئابورىيىن دىكە د زىدەبۇونا سەرمایىيە و زۇرىبۇونا بەرھەمەن
وان دا يە.

^{٢٥} ئەبراهام ماسلىق (١٩٧٠ - ١٩٠٨)، دەررونىناسەكى ئەمرىكىيە. ل سالا (١٩٣٤) يى بېوانامە يادىكتىرىايى
وەرگەرتىيە. ژ دامەززىنەرەن پەيمانگەها ئايسالان ل كاليفورنيا بۇويھە. ل كۆلىزى بىرۇكلىن مامۆستاتى
كىيە. خۇھىشىيى تېۋرا (پالدەردا مەرقۇشىي) يە. چەندىن پەرتتۈوك ل بارھە دەررونىناسىي بەلاڭىرىنە.

ج - هیزا بزافکه را ئابووریبا دەرروونى تاكە و، باندۇرا وى ل سەر دەررووبەر دا
ھەيە، لى هیزا بزافکه را ئابوورىيەن دىكە د ھەۋېنىيەن دەررووبەر دا يە و
باندۇرا وان ل سەرتاكە كەسى ھەيە.

چ - ئابوورىبا دەرروونى گۈرانكارىيەن بلەز ب سەردا دەھىن و شارەزايىھە كا ھويرا
ئەزمۇونگە رايى د كۆنترۆلكرنا وان دا پىيوىستە، لى ئابوورىيەن دىكە پىر د
جيڭىرىن و د كۆنترۆلكرنا گۈرانكارىيەن وان دا پىر پشت ب بىرگە و
گۈيمانەيىن پلانىيەن وى يىن داراشتى دەھىتە بەستن..

۲: د وەبەرهىنانا دەرروونى دا، تو خەمىن وى يىن پاستەقىنە دەھىنە
دەستنىشانكىن، كۆئە و مەرقۇقىن خۇەدى تەندىرىتىيە كا دەرروونى نە. ئەو
كەس دكارن ب شىۋە يەكى رېكۆپىك مافىن خۇە بىزانن و ئەركىن خۇە ژى
بجە بىيىن. ل ۋىرە پېدىقىيە ب كورتى ژى بىت ئەوان پەرسىپىيەن
تەندىرىتىيە دەرروونى شرۇقە بىكەين، كۆ يا فەرە ھەر كەسەك بەدەستخو
قە بىيىت و ب كورتى ئەفەنە:

ئا - ھەر كەسەك ب ھويرى د دەرروونا خۇە دا شۆر بىيىتەقە و پاستىيە
شيان و بۆچۈونىيەن خۇە بىزانىت. ب وردى ئەو نەيىنى يىن د ھنافىن خۇە
دا شرۇقە بىكەت، دويىر ژخۇە خاپاندى. دىئى ب درستى كىماسى و
خالىيەن لاوازىيەن خۇە دەستنىشان كەت. ژ دەستنىشانكىن ژى ھەموو
چارەسەرى دەستپى دىكەن.

ب - ھەر كەسەك خۇە فيئر بىكەت، كۆ ب رېكىن درست كىشە و ئارىشەيىن
خۇە چارەسەر بىكەت، بىيى كۆ ھەلبىچىت يان ژى پەنائى بۆ تۈندۈتىيىتىي
ببەت. باشتىرين شىۋاز ژى بۆ چارەسەر كەن ئارىشەيان، شىۋازى زانسى
يە. تىپامان، ھزرىكەن كا ھويىر، ھەموو ئالىيەن باش و خرابىي ئارىشەيى
بەيىنە دىتن، ھەلسەنگاندىن و شرۇقە كەن وى.. سىمايىن سەرەكىيەن

شیوانی زانستی نه، کو پىدىقىيە مىرۇچ خوه فىرى بىكەت و ل سەر پابھىت.

پ - مىرۇقى د ژيانا خوه دا ئارمانجەك ھەبىت. چونكە ئارمانج ناھىلىت شيان و توانايىن وى پەرتەوازە بىن، بەلكو ھەموويان قەدەجەمېنىت و مىرۇقى ژ گھوشىبۇونى و خەمسارىي دويىر دېئىخىت. ب نەبۇونا ئارمانجى ژى ل جەم ھەر مىرۇقەكى دى فاكتەرەكى بىنگەھىن د ئاڭاكرنا كەسىتىيا وى دا وەندى بىت.

ج - ھەۋالگىرن و يەكدى ناسىن سىمايىكا مىرۇقىبۇونى يە. ھەۋاللىنى تەندا ئالوگۇرپىيا بىر و نەپىن و بۆچۈونان نىيە، بەلكو تەقلېبۇونا ھەست و ژىكىنېزىكىبۇونا ئارەزۈويانە، گوھەرگىرن و خەمەلگىرنە. ھەروەسا دانوستاندەنەكە ھەمە لايەنە، کو دەربېرىن و شىرەت وەرگىرن تىىدا دەيىنە ئەنجامدان.

چ - دگەل خوه و ئەوانىن دىكە ژى پۇھن و زەلال بىت. پىدىقى ناكەت د سەرەدەرىپىا خوه دا دگەل خەلکى دىكە ب چەپۇچىپ بىت و د ھەقبەندىيىن خوه دا خارۇقىچىان بكار بەھىنىت. ھەر كىماسىيەك يان ژى دلمانەك درست بىيت، يَا باش ئەوه كود وەختى خوه دا بەھىتە چارەسەرگەن. كەلەكەبۇونا نەقەيدى و ئاجزىيەن نەدويىرە نەنگاڭ ئەنجامىن خراب و نەخواتىلى درست بىن.

د - دەمىنە، بىيىتە بىنەمايى كار و ئەركىن رۇڙانە. جەخت ل سەر بەرھەقىرن و پىكخىتن و ئەنجامدانان ئەوان تشتىن ل بەر دەستن دەيىتەرن. ئەو بايەخدانان زور ب دەمىنە، پامان ژى ئەو نىيە كو دەمىن بۇرى و سەربۇرىن بەرى بەھىنە پشتگوھ ھافىيەن. بەلكو دەبىت ئەو شارەزايى و ئەزمۇونىن بۇرى بىنە پالپىشت بۇ رۇڙا نوى، كو د پۇڙا خوه

دا مفای ژی و هربگريت. د ههمان کات دا، زور هزر ل پاشه روزی نه هيته کرن کو کاريں ل بهر دهست بهينه فه راموشکرن، بهلکو کاري ئه قېرىپ بېيىه پىخوه شكرنەك ژبۇ رېۋىن داهاتى و د دهستكەفتىين ئه قېرىپ دا ئاسۆيىن پاشه روزى بهينه ديتىن.

ھ - هويربينى د کارى دا، کو کاري خوه ب جوانى و ب رېكوبىكى ئەنجام بدهت. دوو سى کاران بېھقىرا نەكەت، کو چۈزئەوان ب درستى نەهيئە كرن، بهلکو رېزبەندىيەك ھەبىت کو ژئەۋىن گرنگ دەستپى بکەت و پاشان ل دويىش کات و دەمىن زىدە کاريں دىكە بکەت. ئەو رېزبەندى ژى نابىت بگەھتە ئەوی رادەيى کو بىزارى لى درست بېيىت. هويربينىا ل دويىش شيانان باوهەرىي بۇ خوهدىي خوه درست دكەت.

و - بهشدارى د چالاكىيەكا جقاکى دا، مفا و سوودىن زور ھەيءە. مروقى ب هيىز دكەت و ھەقبەندىيان ژى د گەل دەهوروپەر دا موكمىتلى دكەت.

۳: پېيىھيا ماسلىقى ژئالىي سايكلولۇزى ۋە - ب تىنى - ناهىيە پراكىتىزە كرن، کو مروق خوه تىدا ناس بکەت، بهلکو ب كىرى پىرۇزەيىن تايىەت ب رووهك و ئازەلى ژى دھىت، کو چەوا د قۇناغىن گولقەداندا خوه دا بهيئە سەغىركىن و پىكىختىن تا دگەنە قۇناغا پىيگەھشتىن و بەرھەمدانى، چونكە گولقەداندا ئەوان ھەردوو لايەنان ژى تەمامكەرىن چالاكىيەن مروقانە، يان ژى هەتا رادەيەكى ل ژىر كۆنترۇلا وان دا بىت ... ب ھەمان شىيۆھ ژبۇ لايەننەن دىكە يىئن ئابورى ژى درستە، کو داهاتى كەسەكى يان دەزگەھەكى يان وەلاتەكى پى زىدە دېيىت.

* * *

ل پەي ئەقان خالىن سلال، کو ب كورتى هاتىنە ليكدانەۋە. دەرئەنجام دياردبىت، کو ئەو ئالاقىن خوه سەپاندى بۈوينە و، پشت ب كەلەپۈورەكى

دېرىنى پتر ژ دووسەد سالىن هىزرا پۇزئاڭايى دېھست^(۲۶). ئەو ببۇونە دىاردە يىن سەرەكىيەن سەدىسالىيا بىستى و ئالوگۇپىيەكا تاك لايەنە د ناقبەرا ئەوان و وەلاتىن دىكە دا دەتەكىن. چاندا بازارپىن دراڭى و باندۇرما مىدىيَا نەپەن و تىكەلبۇونا يەكەيىن ئابورىيىن زەبەلاح ھەۋمۇونا سىنۋىن جوگرافى سىست كرييو، ھەزا جقاكتىن لۆکال بۇ جىهانگىرىي خورت كرييو. د داوىيَا سەدىسالىيا بىستى دا، ئەو نەپازىبۇون و دووبەرەكىيەن د ناقبەرا چاند، نەرىت، بىنیادى .. ببۇونە بەرمەفاكىن بەرى و دەمىن وان ب سەرقة چووبۇو(ماتلار، ۲۰۰۸: ۱۳۱).

د گەل دەستىپىكا سەدىسالىيا نوى، سىمايىن شىۋاژەكا ھەممەرەنگىيَا ھەقىرىكىي پەيدابۇو، كو پشت ب ھەردۇو لايەنن ئابورى و چاندى دېھستىت. ئەقان ھەردۇو لايەنان ژى، د ئەفراندىن خوه دا باندۇرەكا خورت ھەيە. دەستكەفتىن وان مەودا كورت و قۇناغىپن. ب تايىبەتى ل سەر ئاستى گەشەكىن بازاركارىي و پىشكىشىكىن خزمەتكۈزۈرىيەن دا. د بازنه يىن ئەقان ھەردۇو چالاکىييان دا، شىۋاژەكى نويى دوو لايەنى د ناقبەرا ۋەرپىكەر و وەرگەن دا جەڭگەتىيە. گەشەكىن ھىزى - زانسى ژى بۇويە پېقەرا گەھشتىنا ئارمانجان. ئارمانج ژى د قۇناغبەندىيەكا لەزگىن دا، جەخت ل سەر ب نىيەدەولەتكىن چاۋدىرىيەپىشەسازىيەن چاندى دكەن. ل ۋىرە د ئالىيى گەياندىنى دا، تەكىنلۈزۈشىيا زانىارىييان دى ژيارا مروقايدىي پېشىفەبەت. ژيار ب خوه ژى، وەكى مالك بن نبى دېئىتىت: د ناقھرۆكە خوه دا، ژ كۆمەلە بەھايىن چاندىيىن بەستەتەھاتى پىكەتايى، لەوما ھەميشە چارەنۋىسە مەرقىي ياب چاندا وى ۋە گىرىدایە(تى، ۲۰۰: ۱۰۱). ئەۋە ژى دى مە گەھىنتە ئەۋى راستىيى،

^{۲۶} ھىزرا خوه سەپاندۇندا پۇزئاڭايى ل سەدىسالىيا بىستى ھەردۇو بلۆكىن سەرمائىدارى و كۆمەنىستى دېگرتەقە. ئەوان خوه وەكى دوو ھىزىيەن سەپازىيەن پەكابەر ژى دەرخستىبوو. ھەر يەك ژ ئەوان ھەولا دەست ب سەرداڭىتنى جىھانى ددا.

کو چاند دی بیته چهقا ههقیرکیان و ههموو شاخرهنی و ململانی یین جیهانا
مه یا ئهقىق دی ل دۆر بازنه یی وئى زقپن.

* * *

ههموو دیاردە یین جقاکى، ئهويىن د بازنه یا گۆمه رتنىن نوى دا گەشەدكەن،
باندۇرىن وان ل سەر ھەقبەندىيىن وەلاتان دا ھەنە. ئەو ھەقبەندى ھېشىتا
كارىگەرتىر دىن، دەما سىنورىن وەلاتان تىدىپەپىن و دگەھنە چالاكىيىن
دەزگە ھىين جقاکا مەدەنلى. ئەو ھەقبەندى پەتە قەلەپە قېبۈونىن خۇھ خورت
دەن، چاخى تاكەكەس زى جەھى خۇھ يى دىارد نىڭقا تۆرپا ئەوان
ھەقبەندىيىان دا دىگرىت. د ئەقى بازنه یا دیاردە يان دا، ئاكار چەقا بىنگەھىين و
ھهموو دیاردە یین دىكە ل دۆر وئى زقپن. د ئەوي زقپىنى دا، ھەقسەنگىيا
خۇھ دپارىزىن.

ھەتا داۋىيىا سەدسالىيىا بىستى زى، ئاكار د ناقبەرا تاكەكەس و دەزگە و
وەلاتان دا دیاردە یەكا ھەقپار بۇو. لايەنن ئاكارى - ب شىۋەيەكى ز
شىۋەيىان - تىكەھەلى سىاسەت و بەرژە وەندىيىن كەسىتى دېبۈن. ئەو ھەرسى
لايەن تىكالزالزىبۈون، كو ھەرىيەكى ژئالىي خۇھ ۋە دېر. تەمومىۋاپىيەك د
ئەنجامىن لىكدا نەفە یا وان دا ھەبۇو.

د ئەوان ھەقبەندىيىن ھەققىيى دا، كەسى بەرانبەر ب ھۆۋە شىيت و تاوانبار
دەتەدىتىن. ئەقە بۆچۈونە كا كلاسيكىيىا كەقناار بۇو، ژ زەمانەكى دېرىن ۋە
ھەبۇو. سوقراتى ھەولىدا ئەقى حالەتى شرۇقە بکەت، كو ئاكار چاكىيە و
چاكى زى كۆزانىيارىيە، ئەقە دەبىت ھەر مروقەك كاكلالا ئەوي كۆزانىيارىي
بازانىت، بىيى ئەوي زانىنى زى ھەموو تاشتىت دىكە بۆچۈونىن مەزندە كرینە و
ھەقبەندى ب ئارەزوويان ۋە ھەيە، ل ۋېرە ئەم دى ژئەوي گۆتنا وى يى
بەردەواام دگۆتەقە تىگەھىن كو كەس ب ۋىيانا خۇھ شەپانگىز نىيە(بران،

۲۰۰۸: ۱۱۱). ئەوی بۆچوونا سوقراتى چەندىن گۆھەرتن ب سەردا هاتن، لى چو ئەنجامىن يەكلاكهەرەفە ژى شىن نەبوون. ھەزمارىن بى دويماھى ژپىسا و شىرهتان هاتنە دانىن و ئەو سېڭۈچكا (ئاكار، سىاسەت، بەرژەوەندىيەن كەسىتى) ھەر يا بەردەوام بۇو. ئاكامىن وى ژى بىبۇونە نەريتەكى ماقویل ول جەم زۆربەي خەلكى، پەسەندىكى بۇون. گەلەك جاران ئەو ئاكام ب دەستكەفتى دهاتنە زانىن و گەلەكان ژى خۇھ ب ئەوان سەركەفتنان باددا.

ھەرچەندە پاشماقىن ئەوان جۆرە ئاكاران ماينە، لى ئەوا نەا هەزرلى دەيىتەكىن ول دويىش گولفەدان و پىشىقەچۈونىن سەدسالا نوى پەسەندن، ئەوه، كو ھەقىپ يان ژى دېبەر ب كەسەكى ئاسايى بەيىتەدىن، وەك ھەزماھەكا رېزدار بەيىتە قەخۇهندن، ژېق كوش باش بەيىتە ناسكىن. ل پەمى خالىن وەكىيەك و جىياوازىن ھەردوو ئالىان سەرەدەرى د گەل دا بەيىتەكىن. ھەر ئالەك پىشىقەبرىنا خالىن وەكىيەك بىدەت و ھەولا كېمکىن يان ژى ۋەنافىبرىنا خالىن ناكۆك و جىياواز بەيىتەدان. نەا ئەقە بنەمايا ئاكارا پەسەندىكىيا سەرەدەمە، تىنى بەايىن ئەرىنى دىبە سىمامىي ئاكارى. ئەو ئاكار ژى جەھى شانازارىي يە، دەما ژ ئالىي كەسەكى يان دەزگەيەكى يان ژى وەلاتەكى قە دەيىتە پىرەوکىن. بەروۋاژى ئەقى چەندى، (دەما تو دېبەرى خۇھ ب شىت ناڭدەكى، ئەقە ژ ئالىي ئاكارى قە تو يى ئەوی ژتەلەكى پىزگار دكەى و ژ بەرسىيارىيەتىيَا تاوانى ژى دەردىئىخى)(إيغلىتون، ۲۰۱۴: ۱۶۵). چونكە ئەوين شىت و هار، ھەركارىن خراب ژ دەستى وان دەيىن و قانۇون ژى وەك نەساختىن دەرۇونى سەرەدەرىي د گەل ئەوان جۆرىن مەرقان دكەت.

ئەم خەلكى كوردىستانى ژى، چەندىن سالە قوربانىيەن ئەوی ئاكارا كەڤنار و بۆچوونىن كلاسيكىن. دەم ھاتىيە، كوش ژى قەدەر كەين. ب گەرمى تىكەھەلى شارستانىيەتا نوى ياخىن بىبىن. ل سەرپىنى لايەننى ئەرىنى يېي ئاكارا نەتهوھىي و ل دويىش بىركرنەقەيەكابۇھنەيى كار بۇ بەيىتەكىن.

تەودرى سىيى:

سېمايىن بنگەھين د رېكخستنا جڭاڭى دا

١- ٣-١ رېكىنەكە قىن ل سەرەقىسىنگىكىدا بەهابان

ژ كىشەيىن جڭاڭىيەن سەدىسالىيا بىستى، نەھەقىسىنگىيا بەهابان بۇو. ئەۋى نەھەقىسىنگىيى ژى بارەكى قۆرس خىستبۇو سەر ملىئىن ئەوان وەلاتىن خوه د سى بلۇكاندا خىرەكربۇو. مەلەننەيەكە توند د ناقبەرا ئەوان دا ھەبۇو(زاھىر، ٤٠٢: ٢٠٦). هندەك ژئەوان چالاك بۇون و شانازى ب سەركەفتىن خوه دكىر. هندەكىن دىكە ژى، ل پەراوىزرا پويىدانان دا خوه ۋەددەر كربۇو، د ئارىشەيىن خوه يىننەن دا دكەلەن. د نىفەن ھەزەمۇنا ئەۋى شاخىرەنىيى دا، سىاسەت ژى بىبۇ سى بەرە. ئەوان ئالىيەن سىاسى بەرنامەيىن ھەۋەنە بۇون. ھەلوپىستان وان بەرانبەر ھەۋەنە دا سىنورداربۇون. بىزىنەرەن ئەوان ھەلوپىستان ژى، ل سەر بىنەمايىن فەلسەفى كاردىك، كو دكارىن د چار جۆرىن جودا دا كورت بکەينەقە(قىنۇقا، ١٩٨٤: ١٩٥-١٨١):

١- ٣-١ ھەلوپىستان سروشتىخوازى

خودىيىن ئەقى جۆرى ھەلوپىستان، د سى پوانگەيىن جودا دا بۆچۈونىن خوه شرۇقەدكىن:

- پوانگە يى يەكى، ئەبۇو، كو خودىيىن نەپىننەن بايۆلۆزى، جەخت ل سەر تاكى ئۆرگانىك دكىر. ئەوتاكى ئۆرگانىك ژى نەتنى مەۋشان، بەلكو بۇونەوەرەن دىكە ژى ۋەدگىرىت. لەوما كارەكى ئاسان نەبۇو، كو هندەك ئەنجامىيىن ئەرىيىنى ل بارەي چەوانىيا درىستبۇونا بەهابان و رېكىن ھەلسەنگاندىن ئەوان بەستەتىقەبەيىن. ژېر ھندى، ئەو ھەولە وەكى پىرۆسەيەكا ناتەواو ماڭە،

چونکه لایه‌نی دهروونی مروفی ب تنى تىرا ئه‌وی کاری بەرفه و ئالۆز ناکەت.

- پوانگه‌يا دوویی، ئه‌و بۇو، كو خوه‌دیئن هلويستىن جقاڭناسىي، جەخت ل سەر عەقلی دەستەجەمعى دىك. ئه‌و عەقلی دەستەجەمعى وەك پىكھاتەيە كا كيميايى دىيت، كو توخمىن وى مروفىن. خالا گرنگ ل قىرە ئه‌و، كو خەسلەت و سالۆخىن مروفى وەكوتاڭ و خەسلەت و سالۆخىن عەقلی دەستەجەمعى دوو تاشتىن جودانە. لەمما ئه‌و عەقلی دەستەجەمعى دكارىت بەيان دەستنىشان بکەت، لى مەرج نىيە ھەميشە و ب بەردەۋامى ل جەم تاكى پەسەند بن و بەيىنە جىېبىجىكىن. ئه‌و دوورپىانا ئەقى ھەڭكىشەيى ژىڭ جودا دكەت، ئه‌و، كو جقاڭا جىڭىر تاكەكەسىن وى گوھرايەلى ئەوان بەيان دبن. لى دەما ئه‌و گوھرايەلى سىست بۇو، ئەقە نىشانان ئه‌وی حەزى يە كو ئه‌وی جقاڭى دەقىت خوه بگۈپىت.

- پوانگه‌يا سىيى، ئه‌و بۇو، كو خوه‌دیئن هلويستىن ئابورى، وەسا هزىدكىر، كو ئه‌و كريارىن ل سەر بىنەمايا سايكلۇزىيا بەيانىن ئابورى چى دبن، د ئەنجاما بەرەمەينانا كەرسىتەيىن مادى دا دەيىنە هەلنجاندىن. لەمما ل دويىف چالاکىيى ئالاقىن بەرەمەينانى بەها درست دبن ول پەى پىشىقچۇونا وان ئالاقان، گورپانكارى ژى ب سەر بەيان دا دەيىن.

٢- ١- ھلويستىن ئايىدالىيىتى

ئەوان وەسا هزىدكىر، كو بەا د گەل پەيدابۇونا مروفى دا ھەبووينە و ھەقسىنگى و دادپەرەپەرىيە وان ژئالىي خوداي ۋە ھاتىنە دەستنىشانكىن. ئانکو ژەدرقەي زەمەنى ھاتىنە درستكىن، لەمما مروفى شىيانىن دەستكارىكىن و گورپانكارىيىا وان نىنە، بەلكو بەا دەبىت وەكو پىقەرىن جىڭىر بەيىنە دىتن و دەبىت پىكىرى پى بەيىتەكىن. ھەر ل سەر ئەقى بىنگەھى

بوویه، گلهك ژفه کوله ران قیایه ئەوي راستیي بسەلمىن، كو هزركىنا سروشىتى ژپىش هزركىنا ئاكارى بوویه. پويىدانىن سروشىتىي دەرقەيى پويىدانىن سروشىتى مروققايەتىي دەستنىشان دكەن و پىچەر و بهاييان ژى پى ددەن. ئەوي پترە مۇوپان بانگەوازى بۆ ئەقى بۆچۈونى دكىر (پىنىيە بىرلىق) بۇو، كو قەکولىيەن خۇھ د (كۆفارا مىتافىزىكىيا و ئاكار) ئى دا دىقىسىن. ئەقە ژى پېكسازىيەكا رەھايە، كو تاكەكەس پى هاتىنە پابەندىكىن، لەوما بساناھى ل دلى ھەموو كەسان خۇھ ش ناهىت.

٣-١ ھەلوىستىن پراكماتىكى

ئەوبەايان وەكىو ئالاقەكى دېيىن. پېژەيا وان ژى ل دويىف ئەوان سەركەفتىن بەستقەدھىن دەيىن ھەلسەنگاندىن. ھەلسەنگاندىن ژى دەبىت ھەمېشە د بەرزەوەندىيىا وان دا بىت. ب ئەقى شىۋەيى، بەا ھاتبۇونە بچوپىكىن كو پىشكەكىن ژئەوي پېتكەتەيى، ئەوا مروققى بۆ بىزاقا كارى پالددەت و ئەگەر ئەو ھەول كارەكى ئەرىيىنى ژى بىت لى پاڭەكىنا بەايان و شرۇقەكىنا جۆر و مەبەستىن وان ھاتبۇونە فەراموشىكىن.

٣-٢ ھەلوىستىن ئېكسىزتالىزمى

ئەو دىزى ھەبۇونا بەايىن جىيگىر و ھەمېشەيى بۇون، چونكە ھەر مروققەك ئازادە ل دويىف پىدىقىيا خۇھ بەايەكى درست بکەت. دەما كارى وى ب وى بەايى نەما، بھېلىت و يەكا ديكە ل دويىف مەبەستا كارەكى نوى چىكەت. ب ئەقى شىۋەيى، بەا بەردەواام د گۆرىن و ھەلۋەشاندىن و درستبۇونى دا نە. لەوما كارەكى ئاسان نىيە، كو بشىئىن بەايان دەستنىشان بکەين و بەھەلسەنگىنин و جۆر و مەبەستىن وان ژى شرۇقە بکەين.

* * *

د ئەنجاما شىوقە كرنا ئەوان ھلويستان دا، خوييا دبىت، كو بەها ژنشكەكى
ۋە درست نابن. ب لەزگىنى ژى ژناڤناچىن، بەلكو د كەلەكەبوونا كار و
چالاكىيەن جقاڭى دا، تاكەكەس ل دويىف پەنسىپا كېمترىن كريار كو ب
كورتىرىن پى و ب ئاسانلىرىن رەنچ بۇ خوه دەلبىزىن و پىچە پابەند
دېن(روبييە، ب. ت: ۱۲۸). ئەۋى پابەندبوونى ژى، دوو ئاراستەيىن خوه ھەنە:

- ۱- ئەگەر درستبۇونا بەهايان ژ ناخا مەرقۇنى ھەلقۇولا بىت و ئاراستەكىن
وان ژ هندور ۋە دەركەفتە دەرى، ئەقە پىگىرى ب ئەوان بەهايان ۋە،
دى يَا توند و دۆمۈریز بىت.

- ۲- دەما درستبۇونا بەهايان ژ دەرۋە را ھاتبىتە ئاراستەكىن. ئەقە ئەو
پىگىرى ب ئەوان بەهايان ۋە، دى يَا بەركورت و دەمكى بىت.

ھەۋەتەرەپ د گەل ئەوان ھەردۇو ئاراستەيىان دا، دوو ئاستىن كارابۇيى و
چالاک ژى ھەنە، كو يەك ل ژىرە و يەك ل ژۆر:

- ۱- ئاستى يەكى، داخوازىيەن چاند و ژىرى و پۇحى ۋە دەگرىت. ئەو ژى ب
پىيَا ھوبىوونى دەيىنە وەرگىرن. ئەفراندىن و داهىنان ژى لى
دەيىنەكىن.

- ۲- ئاستى دووپىي ژى، پىندقىيەن ئۆرگانىك و دەرۇونى و جقاڭى ۋە دەگرىت.
ب پىيَا فىرڪىن و پىنۇيىنى دەيىنە بەلاقىرن.

د ئەقى ھەۋەتەرەپ يە سلال دا، كو دوو ئاستىن بەرۋاشى ھەۋەتەن، دكارىن
بىكەينە پىقەر ژىق ھەلسەنگاندىنا جۆرى تاڭىرى و لايەنگىرىيىا ھەر چار
ھەلويىستەيىن ل سلال ھاتبۇونە دەستنىشانكىن. ل دويىف ئەوان پىقەران،
خوييا دبىت، كو:

- ھەلويىستىن سروشتخوازى لايەنگىرىيىا ئاستى يەكى دەن.
- ھەلويىستىن ئايدىيالىستىي لايەنگىرىيىا ئاستى دووپىي دەن.

- هردوو هلویستین پراکماتیکی و ئیکسیزتالیزمی جوداوازی د
ناقبهرا هردوو ئاستان دا ناکهن ول جه م وان وەکھەن.

د کەلەکەلا پیشەچوونا قۇناغىن مەرقاپايدى دا، بەا هەبۈنە و د
چالاكىيەكا بەردەوام دا باندۇرا خوھ ل سەر پېكھىستنا جڭاكان دا هەبۈويە.
لەوما كارەكى ئاسان نىيە و زەحەمەتە بەھىتەكىن ئى، كۆمەرج و پېقەران بۇ
ئەوان باندۇران دابىنن، چونكە بەا ب خوھ مۆركەكا هەبۈنە مەرقىي يە و ژىلى
كۆ ۋەپىزەكا ئاگاھىبۇونا رەوشتا وى يە، پېساپايدى كا پېكسازىيە كۆ مەرقىي
ھۆشىيار دكارىت جىهانا دەردۇرا خوھ پى بەھەلسەنگىنەت.

ل سەرئەقى بنگەھى، دەرئەنجامەك سەرەلدەت. ئەگەر ب وردى
لىكىدەينەقە، دى نىزىكى ئەۋى راستىيى بىن، كودئەگەرا كارابۇن و
چەلەنگىيا مەرقاپايدى دا، جۆرىن جودا جودا ژەونەر و ئايىن و فەلسەفە و
زانسىتى دىاربۇوينە و گەشەكىرىيە. دئەوان ھەموو وىنەيان دا، بەا خوھ
قەدەر ناکەن و د ھەموويان دا ھەنە. ھەر يەك ژئەوان ھەر چار جۆران،
ھندەك ژەسلەتىن ئەۋىن دىكە تىدايە و ب ئاسانى دەتىنە دەستنىشانكىن.
بۇ نموونە ئايىنى:

- ھندەك ژەونەرى تىدايە، ژەخوھ شىنىقىسىنى د پەرتۈوكان دا و
زەخرەفى د ئاقەدانىيىن پەرسىتكەھان دا، ئامىرىن مۆسىقاىيى وەك
دەف و بلوپەرى د زکر و تاعەتان دا، ھونەرى شەعرى د ۋەھاندىنا
پەسن و پەندان دا...ەتد.

- ھندەك ژەلسەفەبىي تىدايە، ب تايىھەتى د شەرقەكىنە تىكستان
و پېكھىستنا كاروبارىن جڭاڭى دا و پېشىپەستن ب لۆزىكى د
دارپېشىتىنە پېنمايى و فيقە شەرعى دا.

- ھندەك ژەزانسىتى ژى تىدايە، كو ئەوان ئالاڭىن د ئەنجاما
تاقىكىرنەقەيىن زانسىتى دا بەدەستقە ھاتىن بكاردىئىن، چونكە

ئەركىن ئايىنى دەستخوھش دكەن، ب تايىبەتى د حالتىن
پىكسازىيا دەمى و پىوهندى و گەهاندن و ۋەگواستنى دا...هتد.

ب ئەقى شىيەبىي ھەريەك ژھونەر و زانست و فەلسەفى ژى هندەك ژ
لايەنن ئايىنى تىدایە، ب تايىبەتى ئەۋىن راستەخوھ پىوهندى ب لايەنى
روحى ۋە ھەيە، كو ژئالىيەكى ۋە دلنەوايەكا دەرۇونى درست دكەت، و ژ
ئالىيەكى ديكە ۋە پىكسازىيا هندورى ل جەم تاكەكەسىن جەفاكى
دەستەبەردكەت. لەوما چاندا مەرقۇنى ژى، ژ چەندىن لايەنن چەلەنگىيَا وى
پىكىدھىت، كول پەرى ئەوا فەلسەفە و ئايىن و ھونەر و زانست بەحس ژى
دكەن(قصوٰ، ۱۹۸۴: ۲۰۳).

د ئەقى ھەقبەركىن دا، ب تايىبەتى د جەفاكىن رۆزھەلاتا ناقىن دا، كو جەفاكى
كوردىستانى ژى يەكە ژئوان، ھەردوو ئالىيەن ئايىنى و زانستى پىر ھەموويان
تىدَا گەشە دكەن. د ناقبەرا ئەوان ھەردوويان ژى دا، چەندىن خالىن جوداواز
و وەكھەقى ھەنە، ژئوان:

۱- ھەريەكى ژئايىن و زانستى تايىبەتمەندىيەن خوھ ھەنە، ب ھەقرا
تەواوکارىن ھەقدۇونە. لى دەمى ژىك دادبىرىن ھەقسەنگىيَا خوھ
زىدەست ددەن.

۲- ئايىن وەك پىكىھاتەيەكا تەواو دەھىتە نىيف ژيانا جەفاكى دا، لى زانست
ب پەرت و بەلاقى دەھىت و هندەك جاران ژى زانستان ب خوھ
ھەقبەندى د ناقبەرا وان دا نىيە.

۳- ب شىيەبىي ھەپاستەخوھ كارب ئايىنى دەھىتەكىن، كەواتە
مەسافەيەكە زۆر كورت د ناقبەرا پېنمايىن ئايىنى و كارپىكىرنا وان دا
ھەيە. د زانستى دا، زۆر جاران مەسافەيەكە دوير د ناقبەرا ۋەدىتنا
بىردىزەكە زانستى و جىيەبجىكىرنا وى دا ھەيە، لەوانھەيە هندەك جاران
جىيەبجى ژى نەبىت.

- ٤- زانست بى کوتاييه و بهردهوام کار تىدا دهيته کرن و بهره‌ڻ پيشه
دچيت، لهوما بهردهوام لق و پوپين ديکه ڙي ده ردقن. د ئايينى دا
چه قبه ستنه که هئي، ده مال لق و پوپ ڙي لى ببنه ڦه، ئهو هار
شروعه کرنا بنه مايىن ره سنه نىن کوكا خوه نه.
- ٥- د ئايينى دا لايەنی تيورى هئي، پاشان ب کردارى ده ستپي دکهت.
لى زانست ب کردارى دهيته سه لماندن پاشان وەك تيور دکه فته بهر
دهستي جيھبجيڪاران.
- ٦- ئايينى پيرۆزىيەك هئي، کو ڙ ده رقه ميشكى مرؤفي هاتي
سه پاندن. لى زانستي بهايىن خوه يېن په سنه ندکري هنه ول دويش
مفا يا وان بو مرؤفي پيزلى دهيته گرتن.
- ٧- باندۇرا زانستي تنى ل سەر زيانا مرؤفي هئي، لى باندۇرا ئايينى ل
سەر زيانا مرؤفي هئي و پشتى مىنما وي ڙي کاري وي يى خورت هار
دمىنيت.
- ٨- ئارمانجا سەرەكىيىا زانستي دهسته بهرکرنا بنه مايىن ژينى و ڦە ديتنا
بخته وەريي يه، لى ئارمانجىن سەرەكىيىن ئايينى پاکزىرکرنا بوجى و
ھيورکرنا دەروونى و مسوگەرکرنا خوه شيا پشتى مرنى يه.

۳-۱ سه‌رخوه‌بۇونا وەلاتان و رېكخستنا ھەرمەکىيا جڭاڭىن وان

د رېكخستنا سەرجەم ئالىيىن زيانى دا، ئەگەر جىهانا مەرقۇنى يەك بىت، ئەقە ئەوئى جىهانى بەايىن نرخدار ھەنە. ئەو بەها د ھەموو چالاكىيىن وى دا شۆر دېنەقە. چالاكىيا ھەرە پېشىن زى زانستە. د ئەقى رەوشى دا ھىچ جوداوازىيەكە ھەقدىزد ناقبەرا ئەوئى (زانست)ى و فەلسەفى و ئائىينى و ھونەرى دا نىيە (قىصوٰ، ۱۹۸۴: ۲۲۷)، چونكە ھەر چار پېكە مۆركا چاندا ھەر مللەتكىنە. ژپىرەوكەرین پەوتا (كانت)ى يَا نويخواز، كو كاسىرە^(۲۷) يەك ژئەوان بۇو، يىن خوه ب خوهدىيىن فەلسەفە يَا (شىوه يىن جەقەنگى) دابۇونە ناسىرنەن. ئەوئى رەوتى زمان و ئائىين و ئەفسانە و ھونەر ب دىاردەيىن چاندى دزانىن. راستە زمانى گرنگىيا خوه د دىاردەيىن چاندى دا ھەيءە، لى ئەو ھەروەك زانست دەيتە ناسىرنەن و ب زانستا زانستىن مەرقۇايەتىي زى دەيتە دانىن. ل دويىش ھەردۇو حالەتان دا، ئەو ھەقكىشە يە يَا درستە و دكارىن بىرلىك، كو ئەو ھەر چار ئاڭ، د ۋەپىزەكە ئاراستەكى دا دېن. ھەر ئالىيەك ژى ژەندىن گروپىن ھەۋاھەنگ پىك دەيت. ئەو جقاڭا ھەول بىدەت سەرەدافىن ئەوئى ۋەپىزەكە كۆنترۆل بىكتە، دى كارىت تەقنى زيانە كا تايىەت ب خوه قە بچىنیت. ئەو تايىەتمەندى ژى يَا پىزەيىھە. ئاستى دەستەلى و كارزانىيىا ھەر جقاڭەكى ژى ل دويىش ئەقان پېۋەران دىيار دېيت، كو:

- چەند شىيان ھەنە رويدانىن دەوروبەرین خوه ھەلبسەنگىنیت.

^{۲۷} ئەرنىست كاسىرە (۱۸۷۴ - ۱۹۴۵) ل سالا (۱۹۲۳) ئى دامەززىتەرى زەقى فەلسەفى بۇويە. ئەوئى فەلسەفا خوه ل سەرتىۋرا مەعرىفييا (كانت)ى ئاڭاڭىبوو و ب پەى ئەو پېشىكەفتىن زانستى يىن د ئەوئى بۇڭڭارى دا چىپپووين و ب تايىەتى تىۋرا بىزەيىا (ئىنىشتايىن)ى. د ئەنjam دا گەيشتىبو ئەوئى پاستىيى، كو نموونە يَا پىنمايمىكرا زانستى، تىرا ئەوئى چەندى ناكەت، كو دەرىپىنى ژ ھەموو گۈرانكارىيىن واقعى بىكتە. ئەوئى وەسا ھىزىدەك، كو جىهانا بابهتى ھنگى چىدىتى و پېكىدەيت دەما هىنده ئاخفتىن عەقلى ل سەر گۈرانكارىيىن واقعى دەيتە جىپبىجىكىن.

- قانوونىن هېزى ل دويىف ھەلسەنگاندنا ئەوان پويدانان دابېرىزىت^(٢٨).

ئەو قەپىچا ل سلال ھاتىه بەحسىرن، چالاك نابىت، ئەگەر ھەر وەلاتىيەكى ھەقبەندىيەكا ئۇرگانىك د گەل (جىهانا ھىزان) و (جىهانا تشتان) دا نەبىت. ئەوى ھەقبەندىيى ژى، پىندىنى ب تىفتكەنەكى ئازاد و خۇھەقىرىكەنەكى خۇھ ب خۇھىي ھەيە. ئەو كەسى كۆنترۆل ل سەر ھىزان و تشتان نەبىت، ژئالىيى كەسىتىيى ۋە ژى سەرخۇھ نابىت، ھەميشە دى خۇھ مژۇلى پووخسارىن پويدان و تشتان كەت بىيى كوب قۇولى وەربىگىت. ئەگەر ھندەك ھىز ژى ل بارەي ئەوان ھەبىت، لى نكارىت ب درستى بەھەلسەنگىنەت و لىكىدەتەۋە تىبىگەھىت. بەروقاڭى ئەقى چەندى ژى، ئەگەر ئەو وەلاتى ل دويىف عەقلەندىيىا خۇھ، پىنگەھى خۇھ يى راستەقىنە د گۇپەكا بەرھەمەتىنەر دا بىيىتەۋە و پۇلى خۇھ يى ئەرىنى ژى تىدا بىگىرپىت. ئەقى ئەوى پۇلى دى ئەنجامىن خۇھ ھەبن، ب تايىبەتى ئەو پۇلىن خۇھ نىزىكى ئەفراندىن و داهىنانى دكەن. دەما بەحسا پۇل و بەرھەمەتىنەن و داهىنانى دەيتەكىن، پرسا ئەرك و مافان ژى دەيتە پىش و بىزاشا ھەۋەنگىرنا وان دېيتە ئارمانچەكا سەرەكى.

ل دويىف مادەبىيا (١٥) ۈ ڇداخويانىيىا جىهانىيىا مافىيىن مروقى، ھەر كەسەكى مافى ھەلگرتنا ناسنامەيەكى ھەيە و نابىت ب زۆرى كەس ڇناسنامە يى وى بەيتە بىبەشكەن يان ژى ڇ مافى وى د گۇپىنا وى دا بى بەلگەيەكى قانوونى(كنورىزىي، ١٩٦٤: ٢٢٣). لى ئەوا ئەوان ھەر دوو مافان جىيگىر دەكت ئەوه، كو چەوا دى ئەو كەس ناسنامە يى خۇھ د جۇڭا كا وى وەلاتى دا ھەلگىرەت و (خود) ياخوھ سەلمىنەت؟! چىدېتىت بەرسقان ئەقى پرسىيارى

^{٢٨} داپېشتىت و دەرچواندىن قانۇنان، بىنگەھى سەرەكىيە، كو جىفاڭ ل سەر دەيتە رېتكىختى و ب شىوه يەكى درست ئاقا دېيت. پى و شىۋازىن ئەوى داپېشتىنى د پىشقا دووپىي - تەھەر ئەپەن دا ب درېتى ھاتىنە شۇرۇقەكىن.

ههتا بهري تيکچوونا دوو جه مسه ربي کاره کي ئاسان بورويء، لى پشتى ئه وئى وهرچه رخانى و ب تاييهتى ل سرهه تاييا سهد سالىيا بىست و يه کي (گوتارين کاريکرنا نيقدهولهتى و چاندى و هسا خويادكەن، كو ئه و تيگه هيئن خودى و نوينه رايەتىي و ناسنامه يىن هفېندى ب جهه کي ده ستنيشانكرى و ب زانسته کي سنوردار قه هه يه، تىرا ئه وئى چەندى ناكەن كو نوينه رايەتىيا ناسنامه يىن نه توهىي و چاندى يىن نوى ل سه رقادا جيھانى بکەن) (ادواردن، ٢٠١٢: ٣٦٧). د جيھانا نوى دا، کاريکرنا نوى د نافبه را گوتارا مەعرىفى و ئوان نوينه رايەتىيان دا پەيدابوونىن، كو ده ربپىنى ژنخش و تەخ و خەلكى ئوان مللەتان دكەن، ئه وئىن ئيرق جيھانا جقاکىيا هەشقەرخ پىكىدھىن.

د نافبه را ئەقان هەردۇو ھەشكىشە يىن سلال دا، ھەقبەندىيەن ئالۆز ژى سرهەلداينه، كو تيگە هشتىنا وان زە حمەتتە، لى سوود و مفایي وان پتە. ھەر تيگە هشتىنەك ژى ل دەرقەمى مىزۋوئى بۆ جيھانى بھىتەكىن، دى سەرى خودىيى وئى وەكو (ميشىل فۆكۆ) كوتى پېئىش و سەوداسەركەت (ھەر ئە وئىدەر، ٢٢٦). د ئەقى كىشىمە كىشىمى دا، ئە و كەسى ل دويىق ۋەدىتىنا بەرسقىن ل بارەمى چاندا جقاکى بگەپتى، ب تاييهتى ئه وئى پرسىيارا ل سلال ھاتىھەكىن. پىدەقىيە - ھەتا رادەيە كى چەند كىيم ژى بيت - شارەزايى د جۆرىن ھزركرنا دەستەجەمعى دا ھەبىت و بزانىت پەيسكىن گولفەداناندا وئى د بىرا جقاکى دا چەوا پىشەدچن. ھەلبەت ئە و گولفەدان ژى، ژكارىن ژىرى يىن ساكار دەستپى دكەت و ب چالاکىيەن ژىرى يىن ئالۆز ب داوى دھىت، ئە و جۆر ژى ئەقەنە:

۱- ئە و وئىنە گەرايى و تشتىن سەرپىيى يىن د بەر ھىزرا مروقى دا
تىدەپەن و بەردەوام نابن يان ژى بۆ چالاکىيە كا دىكە ياخىرى ناچن.

۲- ئەو چىرۇكىن وىنەگە رايى و ئەندىشەيى، ھەروەسا ئەو پويىدانىن
جىيگىرى و بەردەۋامى د ھىزرا مەرۋى دا ھەيە، لى پاستىيەكا
پەسەندىكى نىنە.

۳- باوهەرى ب تىشتەكى ھەبىت كۆپىدۇنى ب بەلگە و سەلماندىن نەبىت،
يان ژى ب بەلگەيەكا كىم ھەبىت. ئەو بىرۇباوهەر ژى دېسەندىن و
بىيگەردىن و گومان ل سەرنىنە، چونكە پىشۇھەخت دىسەلماندىنە. د
ئەقى جۆرى ھىزكىرنى دا مەترسىيا پەيدابۇونا بىرىن پورۇپسوچ و
دەمارگىرى و تاگىرىيى ھەيە.

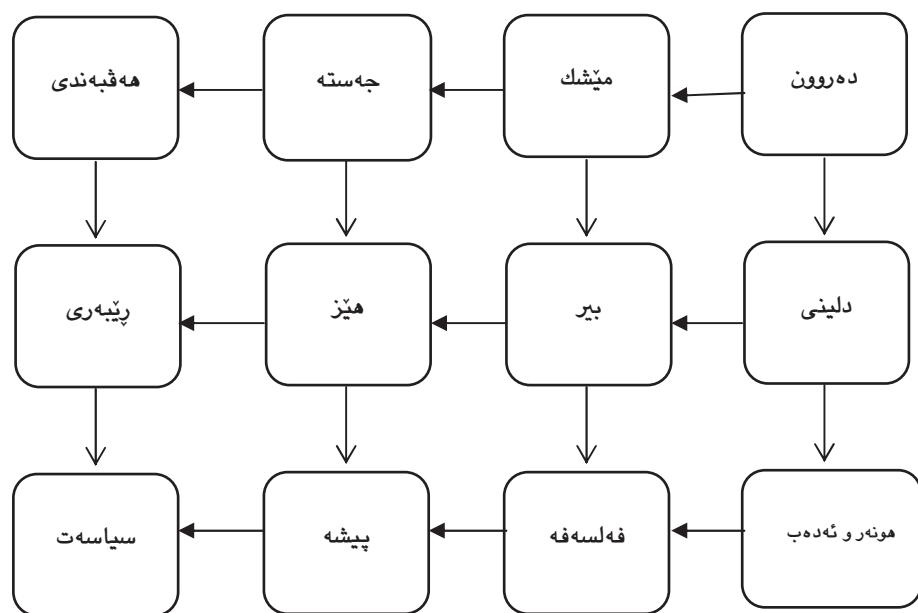
۴- ھىزكىرنا شەرقەكارى ئەو ژى ب ھىزىتىرين جۆرى ھىزكىرنى يە، چونكە
ھەموو بىرۇباوهەر و پرسگەرەك و راستى و راستىيەيان پىدۇنى ب
شەرقەكرنەكا ھويىر ھەيە، بەرى كۆفەرمان ل سەرپاستىيە وان
بەيىتەدان^(۲۹).

بۆچۈونا جۆن دىيۇي ژ بۆچۈونىن زۆربەي زاناپىن ل بارەي دىرۇكا فەلسەفى
نقىسىيە نىزىك دېيت. ئەو ژى ھىزكىرنا مەرۋاقان ژېۋ چار جۆران پۆلىن دەكەن،
كۆ ئەقەنە: (ھىزكىرنا ئەفسانەيى، ھىزكىرنا ئايىنى، ھىزكىرنا فەلسەفى،
ھىزكىرنا زانستى)(عبدالجبار، ۲۰۰۴: ۹). دەما ھەركەسەك ئاگادارى قۇناغىن
پەيسکا سلال بېيت و ب وردى دگەل جۆرىن ئەۋى پۆلىنكرنا فەلسەفى
ھەقبەر بىكت، دى رى ژېھەر خوھىش بىت، كۆ خوھ دەچ ئاست دا بېيىتەفە.
ھەولىن وى دى ھىشتا ئاسانتر بن، ئەگەر بىشىت ھەقبەندىيەن خوھ دگەل

^{۲۹} جۆن دىيۇي ئەو پەوش ب ھويىر شەرقەكرىيە و نمۇونەيىن پراكىتكى ژېۋ ھەر پويىدانەكى يان ژى
ھەلوىستەكى ئانىنە. ھەر وەكود ئەقى پەرتۇوكا وى دا خويا دېيت:

(Dewey, John(1910), How We Think, D. C. Heath & Company, Boston).

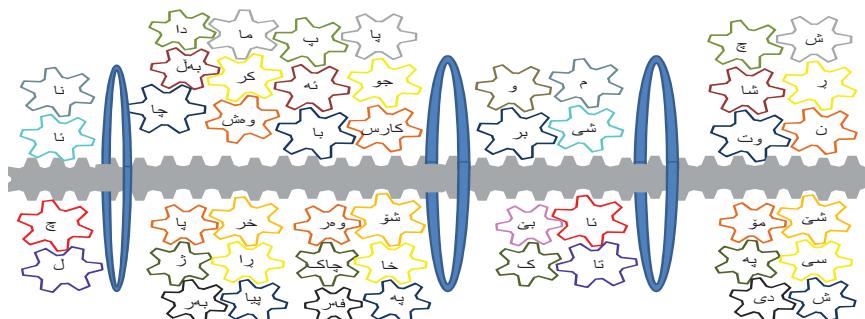
پیشه‌یی خوه دا ژئالیه کی و د ناقبه را خوه و وه لاتیین دیکه دا ژئالیه کی دیکه څه دهستنیشان بکه. د ئه نجام دا، بنه ما یین که سیتیا وی دهینه پیکختن و پیگه هی وی ژی د جفاکی دا دیار دبیت، هروه کو د ئه څی هیلکاریبا خواری دا خویایه:

وینه یی هه ژمار (۲)

ئه ګه رئله یین ئه څی زنجیر بهندی پتر بهینه شرۆفه کرن و پیکه اته یین ئه وان ئه لقه یان ب وردی بهینه هه لسه نگاندن، کو ژ بازنې یی تاکه که سی ده ریاز ببیت. ئه څه ئه و ده ریاز ببون دی گشت لایه نین جفاکی څه گریتن. هر

یه ک ژ ئەوان لایهنان بوقهندین تا ولق و پۆپان دابهش دبیت، هەروهکو دئەفیٽ ھیلکاریبا خوارىدا خویا دبیت:

ھیلکاریبا هەزمار (٣٠)

د ئەفیٽ ھیلکاریٽ دا، جقاک ل دويىف پيغەرین رېخستنەفەيى، ژبۇ چار ئەلقەيان دابەشبوویە، كو ئەفەنه: دلينى و ئەندىشە، بنەمايىن فەلسەفى. كارامەيى و شەھەزايىدا پىشەگەرايى. سىياسە و جۇرى حوكىمانىي.. د هەر ئەلقەيەكى دا گروپەكى ھەفيپىشە و رانىزىك و هەتا پادەيەكى ئارەزوو ھەۋېشىك بەھەۋرانە. دەرئەنجام پىنگەمى ھەموو وەلاتىيان خویا دبیت. ھەقبەندىيىن وان ژى د ئەلقەيىن زنجىرەندىيەكا تاقەگر دا خرۇقەدبن، كو ھەر يەك ژ ئەوان چار ئەلقەيان بنەمايەكا موكمە و شارستانىيەتا نىشتىمانى ل سەر ئاڭا دبیت. ل دويىف رېخستن و جۇرى رېقەبرنا ئەوان بنەمايان، شارستانىيەت ژى د پىپەوهەكا كۆپانكارىيىن بەردەوام دا پىشىھەدچىت.

^{٣٠} نەو نىشانىيەن كول ناڭا چەرخىن ئەلقىميا سىيىتى دا ھاتىنە دانىن گۈزارشتى ژەقان پەيغان دەكتەن: ئە: ئەندازىيار، با: بازركان، بەل: بەلىندەر، بەر: بەردەست، پا: پارىزەر، پاس: پاسەوان، پە: پەتكەوتە، چا: پەتكەوتە، پە: پەتكەوتە، پە: پەتكەوتە، پىا: پىاوى ئايىنى، جو: جووتىيار، چا: چاڭكەر، خا: خانەشىن، دا: دارتاش، وەر: وەرزشقاڭ، وەرگىزىيىر، ژەنە مالىي، كە: كاركەر، كار: كارساز، را، راچكەر، شۆ: شۆفىر، فەر: فەرمانبهر، فەر: فەرۋشىار.

پشکا دووبي:

زنجيربهندىيما ئەلقةبىن رېكخستنا جڭاڭى

تەوهرى يەكى: دلىنيا گەھى و ئەندىشە يا خولقىنەر

تەوهرى دووبي: ھزرىن رەسەن و بىنەمايىن فەلسەفى

تەوهرى سىلىي: كارامەبى و شەھەرەزايى يا پىشەگەرايى

تەوهرى چارى: بەرناامەبى سىاسى و جۇرى حوكىمانىيى

تەوەرىيەكى:

دىنپىا گەھى و ئەندىشە ياخۇلقىنەر

ژ مافى ھەركەسەكى يە، كۆ حەز ژەنەك تشتان بکەت و ھنەك تشتىن دىكە نەقىن. رېزبەندىيىا فەراتىيا حەزان ژى ئارەزۇويەكا سەرەكىھە ول جەم ھەمۇ مەرۆقان ھەيە. ل ژىئە باندۇرا ئەۋى ئارەزۇويىي يە، كۆ جۇرى ژيانا ھەركەسەكى د گەل خەلکى دىكە دا جودا دېيت. ژىلى كۆ ھەلبىزەن ئەۋى فەراتىيا حەزان مافەكى كەسىتى بىتن، د ھەمان دەم ژى دا ۋىيانەكە و خۇدەيى خۇھ ئازاد دەكت كۆ (ل دۈيىف ۋىيانا خۇھ بەشدارىيى د ژيانا چاندا جەقاكى دا بکەت و چىيىز ژ ھونەران وەربىگىرت و بەشدارىيى د پېشىكەفتىنا زانستى دا بکەت و مفای ژ ئەنجامىن وى وەربىگىرت)(كىنورىزى، ۱۹۶۴: ۲۲۷). ئەمۇ چالاکى ژى دېنە بنەمايىن كەسىتىيا وى.

دەمما ئەم وەسا تىېڭەھىن كۆ (جەقاك ژ چەندىن گروپ و تەخان پىيىكەھىت و ھەرىيەك ژ ئەوان، بەها و بەرژەوەندىيىن خۇھ يىين تايىبەت ھەنە)(زايتلىن، ۱۹۸۹: ۱۰۶)، ل ۋېرە پەرسىگەكە دەن سەرەلدەت، كۆ ھەركەسەك يى ئازادە چەوا بەها و بەرژەوەندىيىن خۇھ بەھەلبىزىرىت. ھنەك تىۋىرەن پەرەردەيى وەسا دېيىن كۆ پىيىگە ما بۆچۈن و پىيىدەقىيىن تاكە كەسى بلندترە ژ پىيىدەقىيىن جەقاكى، لەوما ھەلبىزارتىن بەها و بەرژەوەندىيىان د ناقبەرا تاك و جەقاكى دا ھەشكىشەيە كا دىاليكتىكىيە. ئەم ۋەكلىيىن دەيىنەكىن ھنەك ژ بازنىي زانستىيىن سايكلولۇزىي و سۆسىيەلۇزىي دەردىچىن و پىتى جەخت ل سەرسۆز و ھەستىيىن مەرۆقى دەكەن و ب بەرفەھى د ۋەخنە و تىۋىرەن ئەدەبى و ھونەرى دا دەيىنە شەرقەكىن. ئەم شەرقەكىن ژى راستورپاست ھەلسەنگاندىن دەق و بەرەمىن ئەدەبى و ھونەرى نە، كۆ د ئەوان دەق و بەرەمان دا بۆچۈن و پىيىدەقىيىن تاكە كەسى د ھەزەكە پۇون دا دەيىنە ۋەزىارتىن. ئەم ھەز ب شىۋەيەكى زەلال دەيىنە دەرپىرىن و ئەم دەرپىرىن چىپتىر و تۆكۈمەتى دەن دەمما د

قانون و پیسايان دا ب شیوه يه کي رههاتر دهینه پىخستن. د ئەثان بازنه يىن فرهوان دا كەسايەتىا مرۆقى دى ھېتە پىناسەكىن ھەروه كو ئىبن سينا^(۳۱) دېيىشىت كو (ھەستكرنە د پۇوخسارى خوھ دا و دەرىپىنا توپكارىي يە د هندورى خوھ دا، نەيىنيا وى ژى ھىزدارىيىن جانى وى يە) (ابن سينا، ۱۳۲۸م: ۲۱۲). ل دويىش ئەقى پىناسەيا ئىبن سيناى، ئىنسان كىۋكا ئەوى ھەۋكىشىبىي يە يا جڭاك و سروشتى ھەۋسەنگ دكەت. ل ۋىرە ديار دېيت، كو ئىبن سيناى بايەخ ب دەرروونا مرۆقى دايە و پۇلۇ پىشىفەبرنا تىۋرا وى ژى ھەبووې. ئەوى ھەولدايە، ھەردوويان پىكەھ بۆ يەك ئارمانج راستەپى بکەت. ھەر ل سەرئەقى بىنگەھى بوبويە، كو تىۋرا شياندانا پىشىفەبرنا چاندا جڭاكى ژى جەخت ل سەرئىنسانى بکەت، كو (ئەو يى ب ئەوان ھەۋبەندىيەن جڭاكى ۋە گۈيدايە يىن كو ئەو پىكەھىنایە و ھەرب ئەوى شیوه يى جڭاك ژى ڇەندىن پىچەكەيىن ژيانى پىكەھىت. ئەقەھ يە ئەو پىيما ناقەجىيىا د ناقېبەرا ئەوان كەسىن گەلەك ژىڭجودا و ھەمەجۇر و د ناقېبەرا ئەوان جڭاكىن ھەۋگەتى و يەك پىچەكەيى دا) (تومبسو، ۱۹۹۷: ۱۰۴). ئەگەر پىترل سەرئەوى پىناسەيا ئىبن سيناى راوهەستىن و د گەل بىنەمايىن تىۋرا چاندى دا ھەۋجۇوت بکەين، دى ڕەھندىيەن ئاسۆيىن جىهانەكا دن بۆ مە ئاشكرا بن، ئەو ژى جىهانَا ئەندىشەيا مرۆقى يە، كو ھەر مرۆقەكى ھۆشمەند پىدۇقى پى ھەيە ول جەھەكى ھېيمن و سروشت جوان ب هويرك و دوير ل ئاسۆيىن بەرفەھىن روھى بىنېرپىت. ھەر

^{۳۱} ئىبن سينا (۹۸۰ - ۱۰۳۷) نافى وى ئەبو عەلى حوسەين كورپى عەبدوللا يە و خەلکى بوخارا - ئۇزىكستانى بوبويە و ب سەرۆك ھاتىھ ناڭكىن و ل بۇذئاشايى ژى ب مىرى پىزىشكان ناڭدېرە.. ئەو ب خوھ زانا و شاعر و فەلەكتناس و پىزىشك بوبويە.. يەكم كەس بوبويە د بىاۋى پىزىشكىي دا ئېسىن ھەبن. ھىزا وى يا فەلسەفى درېزەپىدانا ھىزا فارابى بوبويە ب تايىھتى د ئالىي فەلسەفا سروشتى و فەلسەفا خوھدىتاسىيى دا. ل سەرپىيازا (ئەبىقرات) و (جالىنوس) ئى دچوو. نىزىكى (۲۰۰) پەرتۇوك دانىنە. ئەوى ھەۋكىتىن زۆر ھەبووېنە و گەلەك ئېسىكارىن بەرى پەخنە لى گىتنىن، وەكۇ: ئىمام غەزالى، ئىبن كەسیر، ئىبن عيماد حەنبەلى...

مرۆقەك د جىهانا ئەندىشەيا خوه دا سەربخوه يە و د ئازادىيەكا پەها دا دېرىت. پەھىن ئەقى بۆچۈونى رى، د كويراتىا فەلسەفەيى دەينە دېتن، هەروەك د ئەرسىت د ئەپۆلۆزىيائى دا ئەقى پىستەيا سوقراتى دوبارەدكەتەقە: (ئەو زىنا ۋالا بىت ژ تىپامان و تىفکىرينا زيانى ھەزى مرۆقى نىيە)(أرسسطو، ب. ت: ۱۰۳).

ئەو ئەندىشەيا خولقىنەر، پىر ھەموويان سۆزا ھونەرمەند و تورەقانان دئازرىينىت. د شىۋازىن وان يىن جوان دا ئەو سۆز دەيتە دەرىپىن. تىكىتىن ئەدەبى و كارىن ھونەرى دېنە كەرسىتە ژبۇ تۆماركىدا مىزۇويا ئەوان سۆزىن نازك. ھەرىك ژئەوان كەرسىتەيان رى بەايىن خوه يىن ستاتىكى ھەنە. سەنگا شعرىيەتى رى بەايەك ستابىكىا ھەۋپىشىكە د ناقبەرا ھەموو ڇانران دا. شعرىيەت رى جانى شعرى يە. شعرى ب خوه رى (چەندىن ئەرك ھەنە. ئەركى وى يى ھەرە پىشىن و سەرەكى رى ئەوه، كو د گەل سروشتى خوه دا دەستپاڭ بىت)(وەيلىك، ۱۹۸۷: ۲۸). دەستپاڭكىا سروشتى ھەرتىشىتەكى رى، د ھەلسەنگاندى دا دىيار دېيت. ھەلسەنگاندىن رى ھورمۇنىكا پەخنەگىرنى يە. پەخنەگىرنى سنورى ئەوى كارى دەستنىشان دكەت. سنور رى بازنه يى بىزافا ئەوى كارى دىيار دكەت. بىزافا ئەوى كارى رى بىنەما و سالوخىن جۆرەكى ئەدەبى پېك دئىختىت. ئەوا ھەموو جۆرىن ئەدەبى ھەۋپىشىك دكەت، بەايىن مروقايدەتى و جوانناسىيىا ھونەرىيە. جوانناسى ب خوه رى بىاڭەكە ژ بىاڭەن بەايى (ئەكسىپۆلۆزىا)^(۲۲) يى. ھۆسا (فەرمانىن بەيان دچنە د ناخى ھەلىزارتىنا كەرسىتەيىن سەرەتايى دا) (ھەر ئەو زىدەر: ۴) و چاندا جقاكى پېك دەينىن. ئەو چاند دېيتە زىنگە يەكا گونجايى كو پەخنە و مىزۇو تىدا گەشە بىن ول دويىف قوتابخانەيىن ئەدەبى بەھىنە ھەقبەركىن. ئەقە رى پىخوهشەكەرەكە كو چەندىن تىورىن ئەدەبى تىدا بەھىنە پېكخىستن و بنەمايىن ستاتىكىيىن جۆرىن

^(۲۲) ئەكسىپۆلۆزىا لقەكە ژ سى لقىن فەلسەفەيى: (ئەكسىپۆلۆزىا، مىتافىزىقىا، ئەبىستەپۆلۆزىا).

ئەدەبى و ھونھرى بھىنە دارپشتن. كەواتە ستاتىكى ب خوه بىنگەھە كا تىۋرىيە
ژبۇ پەخنە يا ئەدەبى.

ل دويىف سەرەداقىن ئەقى بۆچۈونا سلال، ئەم دىيگەھىنە بىنەمايا ئەۋى
پاستىيى كو (ئەدەبىياتىن بۆزئاڭايى ب شىيۇھەيەكى پىيگەھاشتىتىر ژئەدەبىياتىن
شارستانىيەتىيەن دىكە پىشىقەچۈوئى، ئەو ژى رەنگەدانان ئەۋى سروشتا
بىنەجەها پەسەنە ئەوا د چاندا بۆزئاڭايى دا ھەيە)(الحسين، ٢٠٠٩، ٢١)، لى تىۋرا
پەنگەدانى وەسا دېبىنىت، كو شەنگىست و ئارمانج و پېقەرا ئەبىتمۇلۇزىيى،
ئەو شارەزايىيا جەڭلىكىي و دېرۇكىيا نفسى بەشەرييەتىيە. ئەو پىشىكەفتىنا د
چاندا بۆزئاڭايى دا چى بۇوى ژبۇ ئەۋى چەندى دزفرىتەقە كو (ئاقلمەندىيە
نوىگەرایى يا ئەوروپايى ب خوه، ل ژىر گفاشتوكىن قەيرانىن خوه و ل ژىر
گفاشتوكىن زانستى و ئەبىتمۇلۇزىيى زانستى ژى بۇ ئاقلمەندىيەكە رەخنەيى
گورپايدى، ئەوروپايى ئاقلمەندىيە خوه بەرانبەر خوه دادگەيى دىك، پىياداچۇونەقە
د پەيىف و تىيگەھىن خوه دا دىك)(طرابىشى، ١٩٩٩، ١١٥). ل ۋىرە يا فەرە
بەيىتە گۆتن كو: ئاقلمەندىيە رەخنە يا بۆزئاڭايى قۇناغىن باش بىرپىن، ب
تايمەتى ل ژىر گفاشتوكىن قەدىتىن نۇى يىن زانستى و ھەلوەشاندىن
پىكەتە يا ئەتۇمى تىيگە ما تىرىيالى بۆخائى و ل شوپىنا وى تىيگەھە كا دىكە يا
بى ئەندازە يا كارا جە گرتى، كو ئەو ژى تىيگە ما ئەنەرجىي بۇويە. د
ئەنەرجىي نۇى دا، پىر جەخت ل سەر ئەوان ھەۋېنىان دەيىتەكىن، ئەۋىن د
ناقبەرا پىشكىن ماتىرىيالىي دا ھەن، نەك ناوهندىيەن ئەوان بەشان. ئەقە ژى
وھرچەرخانە كا زانستى تافەگر بۇو و ھەموو ئالىيەن ژيانى ۋەگرتىن. ئەقى
ۋەگرتى د زانستىن مەرقۇايەتى ژى دا پەنگەدا، ب تايىبەتى ئەو ۋەكۆلىنىن ل
سەر ئەدەب و ھونھرى دەھانتەكىن. ھەۋەتەرەپ د گەل پىشىكەفتىنا ۋەكۆلىنىن
ئەدەبى دا، ۋەخوەندن ژبۇ جۆرىن ھونھرى ژى دەھانتەكىن. چىددىبىت ھەر
خەسلەتە كا ھەستەوھەرىي ژئالىي ھونھرى ۋە بكاربەيىت وھكۈنگ و
رۇنامە و جوولە و ھىيل و چىزى و قىسەكىن و ئاواز. ھەر يەك ژئەوان

خهسله‌تان دوو هونه‌ر ل سه‌ر چيدين. هه‌ر ل سه‌ر ئه‌قى بنگه‌هبيه كو هونه‌ر
ژبّو هفت جوران پارقه‌بووينه. ل دوييف ديتنا (ئيتيان سوريوي) بۆ پولينكرنا
هونه‌ران، هه‌ر جوره‌كى هونه‌رى دوو پله‌يىن ويئه‌گه رايى هلدگريت (ئيتيان،
1993: 171-149)، ب ئه‌قى شىوه‌يى:

- ١- په يكه‌رتاشى / بىناسازى
- ٢- ويئه / نه خشه
- ٣- په نگينيا زارقه‌كىنى / په نگسانزى
- ٤- موسيقا ده‌رپرينگه رايى يان وەسفى / موسيقا
- ٥- ئىمازه / سه‌ما
- ٦- ئه‌دەب و شعر / رۇنىيىشى و گويته‌سازى
- ٧- سينه‌ما / رۇناھى

هه‌قېبه‌ندىيەكا تىكىھەلکىشىكى دوويانه‌يى د ناقبەرا ئه‌قان جورىن هونه‌رى دا
هه‌يى، ب تايىبەتى دەمما پله‌يىن وان دەيىنە هه‌قېبه‌ركن. هه‌قېبه‌ركندا پله‌يىن
ئه‌وان هه‌قېبه‌ندىيان ژى رووبەرەكى بەرفەھى ئه‌ندىيىشە يان مروشى سەدىلىيَا
بىست و يەكى داگىركىيە. ئە و ئەندىيىشە بۈويە سىمايا ئه‌قى چاخى و باندۇرا
خوه ل سه‌ر چاندا جقاكى هه‌يى، ب تايىبەتى پشتى ئالاقىن ۋەگواستنا
چاندى، ژپەرتۇوك و گۇفار و پۇزنانامە يان بۆ سينه‌ما و قىدىيۆيى ھاتىيە گۈپىن.
د ئەوى ۋەگواستنى دا، ويئه و جەقەنگ و نىشانە يان جەن نېسىن و
ۋەخوندنى گرتىيە. د ئه‌قى جىيەگرتنى دا، گۇرانكارىيەن بىنەپەتى درست
بۈويەنە. ئەوا د ئه‌قى گۇرانكارىيە دا ھەست پى دەھىتەكىن، ئەوه، كو نواندن و
تەڭگەر و جوولە يان جەن گوتار و لايمەنن تىورى گرتىيە. لەوما ژى كار و
بەرهەمىن ئىين روشىد و كارل ماركس و سىگمۇند فرۇيدى ب بەرهەمىن
كلاسيكى بەيىنە ديتىن. ئه‌قى دىتنى پى خوهشىر، كو پىچەكە يەكا ھەرى گرنگ
د قەوارە يا خوه يا راستەقىنە دا جىيەبگريت. دكارىن بىيژىنى پىبازە كا
ھەقگىرتى.

۱-۱-۲ رییازا هه فگرتی چیه؟

ئەندىشە خالەکا هەقپىشكە د ناقبەرا ئەدەب و ھونھرى دا. ئەوا ھەقبەندىيىن وان پىك دئىخىت ھەستەوەرن. ھەستت ژى ھېزا ھزى و جوانىا شىوارى تىكەل دكەت. نەھەستا دىتنى يا بۇويھ كرۆك و ھەستىن دىكە ل دۆر وى دزېپن. ئەو زقپۆك ژى يا بۇويھ ھېققىنى پترين چالاكىيىن مەرقى سەردەم. چالاكى ژى ھویر و لەزگىن و كارىگەرن، لەوما تىن ھەستا دىتنى دكاريت ھەموويان وەرگىيت و ۋەگىيت و شرۇفە بىكەت. توخمىن دىتنى ژى، پەنگ و جوولە و تەڭگەرن. ئالاقىن ۋەگواستنا وان ژى موبایل و ئىنتەرنېت و تەلەقزىيون و سىينەما نە. ئەقە ژى ئەۋى مانايى نادەت، كو ھەستىن دىكە ب چالاكىيىن خوه ۋە باندۇرا وان نەمايە. ئەۋى باندۇرى ژى دەرھافىزەتىيەن خوه ھەنە و بېلىقلىق وان ژى د چەندىن ئالىيىن ژىنلىق دا بەرچاھە. لى پىزىھيا وان كىمترە ژئەقى ھېزا دىتنى ھىنايە ھۆلى. ئەو ھىنان ژى ژئالىيى گەل ۋە ھاتىيە چەسپاندىن. بېيارا گەل ژېق ھەلسەنگاندىن ئەقى ھەقكىشەبىي كارەكىيە كلاكه رەقەيە. ئەنجاما ئەۋى يەكلاكه رەقەيى ژى ئەۋە:

- يَا يەكى كۈپشت ب دىتنى دېستىت، تەكىنۇلۇزبىيا زانىارىيى ئالاقا وى يَا سەرەكىيە و ژانرىن ئەدەبى و بەرھەمىن ھونھرى ب ئاسانى و ب شىۋەھەيەكى سەرپىتى دىگەنە وەرگىرى. وەرگر ژى زۇربەى تەخىن مللەتى ۋە دىگرىت. ئانكۇ چالاكىيە كا گىرسەيىھە.

- يَا دووپىيى، كارىن جدى نە و ب ھویرى و چىپۇپرى كىشەيىن مەرقىايەتىي د بەرھەم و شرۇفە كىرنىن خوه دا دەردېپن. تەخا بىزارەيا مللەتى بايەخى ب ئەقى ئالى ددەت.

چەندىتىيا خالا يەكى و جۆرى خالا دووپىيى، ھەقسەنگىيىدا دەربېرىنا سۆز و كويراتىيا ئەندىشەبىي و نازكىيىا ھەستان د بازنه يەكى ئازادىيى دا كۆم دېن و

پیازه کا هەقگرتى درست دکەن، کو ئەو زى بەرسقا پرسىيارە کا هەرە پېشينا
مۇقۇنى ئەقى چاخى يە.

۲-۱-۲ شەنگىستىن ئەندىشە يا دەستە جەمعى

د بىاقى بەرھەمىن ئەددەبى و هونەرىيىن كوردان دا، دىرۆكە کا دەولەمەند
ھەيە، لى وەكۆ ئەزمۇونە کا داهىنانا رەسەن پلە بەندىيىا وى نەگەھشىتىھ ئەۋى
ئاستى، کو شوينىپىيە کا ستاتىكىيا جىهانىيىا باوهەپىيىكىيە ھەبىت. ل سەر
ئاستى تاكە كەسى مىناكىن سەركەفتى ھەنە. بۇ نموونە د ئەددەبىاتىن
كلاسيكى دا، ناقىن بەركەفتى ھاتىنە تۆماركىن، مىنا: بابە تاھرى ھەمەدانى،
بىسارانى، شەرەخانى بەدىلىسى، مەلايى جزىرى، ئەحمەدى خانى، خاناي
قوبادى، نالى، مەولووى... ھەتا نەها، پىيازا ئەوان كەنکەنەيان يَا بەردەواامە و
نويخوارى زى تىدا ھاتىيە كىن. ناقىن پەشىنگدار ھەنە، وەك: (جىڭەرخوين)ى و
(شىرکۆ بىيکەس)ى د شعرى دا و (محمد ئوزن)ى و (بەختىار عەلى)ى د
پۆمانى دا.

ل سەر ئاستى ھونەرى زى دا مىنا (يەلماز گوناي) و (بەھەمنى قوبادى)ى و
(شەوكەت خوركى) د سىنەمايى دا و (دلشاد محمد سەعید) و (ئەنۇر
قەرەداغى) د مۆسىقايى دا ... ھتد، لى وەكۆ پىنناسە يا نەتەوەيى ل
سەرەتايە کا دلخوھشىكەر دا يە و داهاتىيە کا گەش پىقە دىارە. ب ھەمان
شىۋە و ب پىزەيە کا كىيەت دا، ئەددەبىيات و ھونەرا نەتەوەيىن دىكە يىن
ھەرىمى زى مىناكىن سەركەفتى ھەنە کو ب زمانىن عەرەبى و توركمانى و
سرىانى دەھىنە دەربىرىن. ئەو پىنگاھىن کو ئەقى بىزاشى ئەندىشە يە کا
پىگەھىشتى و ستاتىكىيا جىهانى نىزىك دەن ئەوه، کو پىداچوونە قەيە کا
گشتگىر د بەرنامەيىن چاندا جڭاکىيا ھەرىما كوردىستانى و نىزاندىن شەنگىستىن
وى دا بەھىتە كىن، لەوما ب پىدەقى دەھىتە زانىن کو ھەقىرەنە ک د ناقبەر
ئەندىشە يا كوردى و ئەندىشە يا ھەرىما كوردىستانى دا بەھىتە كىن و ب ئەقى

شیوه‌بی خواری، کو هردوو نها لکارن و ههتا پاده‌یه کا زور هیزمه‌ندیبا وان باندۇرا خوه ل سەر چاندا جفاکى دیاره. د ئەوی هەۋېرکرنى دا ئەۋ جوداوازییه دیارن:

۱- ئەندىشەيا كوردى هەموو تاكەكەسەكى كورد ۋەدگريت ل ھەر جەكى بژيت، كوشانازى ب نفسى خوه بکەت وەكۆ كورد، لى ئەندىشەيا هەرىما كوردىستانى ب تىنى كوردان ۋەناگريت، بەلكو نفشنىن دن ژى ۋەدگريت كوشە ب وەلاتىيەن هەرىمى دزانن.

۲- ئەندىشەيا كوردى ھەر ل سەرەتايى كوردىبوونى ھەبۈويە ههتا نها ژى بەردەواامە، لى ئەندىشەيا هەرىما كوردىستانى ژ دامەزرايدىن پەرلەمانى ھەرىمى ل دويىق ياسايانا ھەزمار (۱) يا سالا (۱۹۹۲) ئى و پىكھاتنا حکومەتا ھەرىمى ل دويىق ياسايانا ھەزمار (۳) يا سالا (۱۹۹۲) ئى دەستپى دكەت.

۳- ئەندىشەيا كوردى ههتا نها وەكۆ ۋەپىزەكا بىندهست بەرخوه ددت، لى ئەندىشەيا هەرىما كوردىستانى وەكۆ ۋەپىزە ئازاد و ب ئومىدا ئازادىيەكا پتر كار دكەت.

بەرەپىشىن ب پىدىقى دھىتە زانىن كوبنەما و سالۇخ و سىيمابىيەن ھەر يەك ژ هەردوو ئەندىشەيان بەھىنە شرۇقە كرن.

۱-۲-۱-۲ ئەندىشەيا كوردى

سروشتى كوردىستانى و ئالۆزىيە زيانى پالنەرىن سەرەكىنە كوشە ئەندىشەيا كوردى د ئاسىۋىيەن فەرەواندا بىپەيت و د بەرەمەن ئەدەبى و ھونەرىيەن كەسانىن بەھەرەمند دا رەنگ بىدەتە، ئەو رەنگدانە ۋە زى جىهانە كا ستاتىكى يا نوى درست بکەت و زەۋقا گىرسەيىا كوردى تىئىدا گەشە بکەت و

ئەو گەشەکرن ژى پشت ب دوو زىدەران دېھستىت، كو بەرھەمىن فۆلكلۇرى و بەرھەمىن ئەفراندىن ئەقىسىكى نە:

١- ٢- ٣- بەرھەمىن فۆلكلۇرى

دېرۇڭا ھونەر و ئەدەبىياتىن كوردى د ناقا فۆلكلۇرا وى دا سەرەلدايە. كارەكى ئاسايىيە كو رەھىن ئەدەب و ھونەرا فۆلكلۇرا كوردى ژى د چاندا كوردى دا شۆپبۈوينە قە و ھەبۈونا خوه سەلماندىيە. ئەگەر ئەھىم بۇونى پىتەر ھەۋەندى ب نەخوەندەوارىي قە ھەبۇو بىت، ئەقە ب بەلاقبۈونا خوهندەوارىي پىخوھش بۇويە، كو ژئالىيەكى قە، ئەو بەرھەم بەھىنە تۆماركىن و پاراستى بەمیننە قە. ژئالىيەكى دىكە قە، بەرھەمىن ئەفراندىن ئەقىسىكى ژى ل سەرپىيازا وى بەردەواام بن و پىشتا خوه ب ئەھىم كەلەپۇرۇ دەولەمەند مۇكىمتر بىكەن. ل ۋىرە يَا فەرە - هەتا چەند ب كورتى ژى بىت - ئەو سىيمايىن ھەردوو پېبازان ژىيە ئەقىرىدەن بەھىنە شەرقەكىن، كو ئەوين گۈنگ ئەقەنە:

١- ئەدەبا فۆلكلۇرا كوردى چەندىن جۆران ۋە دىگرىت، وەكى: ئەفسانە، بەيت، حەيرانۆك، حىكايەت، چىرۆك، چىقاتۆك، سەرپىھاتى، مامك، پەندىن پىشىنەن... ب ھەمان شىيۆھ ھونەرا فۆلكلۇرا كوردى ژى جۆرىيەن وى مشەنە، وەكى: ئاواز و مۇسىقا، سىستان، نەخش و نىڭار، زارقەكىن، گۇۋەند و سەما... لى د ئەدەبا ئەقىسىكى دا، جۆرىيەن نوى ژى زىدەبۈوينە، وەك: ھۆزان، گۆتار، زياننامە، پۇمان، كورتە چىرۆك، شانۇنامە... ب ھەمان شىيۆھ ھونەرا تۆماركارىيىا كوردى ژى جۆرىيەن نوى ژى زىدەبۈوينە و شىۋازەكى زانسىتى ب خوه قە گىرتىنە، وەك: سىنەما، شانق، شىيۆھكارى....

٢- خوەدىيىن بەرھەمىن فۆلكلۇرى دىيار نىنە و ئەو ئەندىشە يَا تىپدا ب مولكى گەل دەيىتە دانىن، لى بەرھەمىن ئەدەبا ئەقىسىكى و ھونەرا

- تۆمارکری خوده دیئن وان دیار و به رنیاسن، لەوما ئەندىشە يا وان كەسييە و ئەو دانەر دىنە مىناكەك د نىف ئەندىشە يا گشتىا گەل دا.
- ٣- جۆرىن هەردوو ئالىان فۆلكلۇرى و نېيسىكى بىنەمايىن وان وەكھەقنى.
بىز، سۆز، ئەندىشە و شىۋاز تىيدا ھەنە. لى ئەو چار بىنەمايىن سەرەكى د پىزىبەندى و كارابۇونىا پىكگەھىن خوه يىن ھونەرى دا، جوداوازى د ناقبەرا وان دا ھەيە.
- ٤- جۆرىن فۆلكلۇرى بەلاقدىن، پاشى بىزاخا ۋە جەماندىن و تۆماركىنا وان دەھىتەدان. لەوما گۈرانكارى ب سەرپەگەزا ئەندىشە يا وان پا دەھىتەكىن، لى جۆرىن نېيسىكى بە روۋاڭى ئەۋى چەندى دەھىنە نېيسىن پاشى بەلاقدىن و ھەتا پادەيەكى ئاستى ئەندىشە يا خوه دېپارىزىن.
- ٥- د بەرھەمىن فۆلكلۇرى دا، ئەندىشە سىمايەكى كۆچەرى و گوندىياتى وەردگىريت و پىتر مۆركەكى كشتوكالى و ئازەلدارى و نىچىرۇقانى و بازىغانى پىقە دىارە، لى د بەرھەمىن نېيسىكى دا پىتر سىمايى شارستانىي پىقە دىارە و جەخت ل سەرپىوهندىئەن خىزانى و ھەۋىكىيا چىياناھىتى و پىكخىستنا جەڭاكى و سەرئىشىيەن جىهانا پىشەسازى... دكەت.
- ٦- د فۆلكلۇرى دا ئەندىشە پىتر بەرھەق پۇزىن بەرى دەھىت، لى د ئەدەب و ھونەرى نېيسىكى دا، ئاراستە يا وى پىتر بۇ ئاسۇيىن داھاتى دەھىت.
- ٧- ئەو جۆرىن د ناقبەرا ھەردوويان دا ھاوېھىن. د ئالىي شىۋاز و بىنياتا ھونەرى دا جودانە و گۈرانكارى د شىۋە و داپاشتنا وان دا چىبۈويە.

ئەو ھەردوو ئالىيەن سلال (فۆلكلۇرى، نېيسىكى) كۆزىدەرە ئەندىشە يا كوردى نە، د بىنەپەت دا ژ بەھەمەندىيە ئەدېب و ھونەرمەندىئەن كورد پەيدا بۇويە و د ئەفراندىن و داهىنانىن وان بىن ستاباتىكى و تەكىنلىكى دا، جىهانەكا نوى درست دېيت و زەۋقا گىرسەيى يا مللەتى تىيدا گەشە دكەت. لى ژېر كۆ سەرەتايىا پەيدابۇونا جۆرىن ئەدەب و ھونەرا فۆلكلۇرۇيىا كوردى دىارنىيە.

خوهديين وان ناهيئنه ناسكرن (هه وهکو پييشتر هاتيه خوياکرن). لهوانه يه هندهك ژئوان د نافبهرا چهندين ملله تان دا هه قېشك بن. لهوما ب پيىدھى نازانين كويەك يەك بە حس بکەين. ژېھر هەمان ھۆكار، ب پيىدھى ناهيئته زانين، كو هويركارىيەن ئەدەبى ملىي ژى شرۇفە بکەين، چونكە زۆرەي بەرهەمەين وان سادەنە و بايەخى ب ئەندىشەيى نادەن و مەبەستا وان يا سەرەكى ئەوه كو، راستوراست بگەهنە وەرگرى. ئەوا هەقېبەندى ب بابەتى مە قە هەيء، تنى دەستنىشانكرنا ئەندىشەيى بۇو و باندۇرا وى ل سەر كەسيتىيا مروقى كورد. بە روۋاڦى ئەۋى چەندى د ئەدەبا نقيسىكى و ھونەرا توّماركى دا، دكارىن چەندىن بەرهەمەين يەك كەس لىكىبدەينەفە و سەرەداقىن ھزرا وى و پادەيا كارىگەرييا ئەندىشەيى وى بىزانين. ل ۋىيرە يا فەرە چەند ب كورتى ژى بىت، بەرهەمەين ئەدەبى نقيسىكى و ھونەرئ توّماركى شرۇفە بکەين.

٢-١-٢ بەرهەمەين ئەدەبى نقيسىكى و ھونەرئ توّماركى

١-٢-١ ئەدەبى نقيسىكى

ئەدەبى كوردى ب هەردوو پشكىن خوه قە د شعر و پەخشانى دا، شاكارىن ھەزى هەنە، لى ئەوا ل ۋىرە مەبەستە و هەقېبەندى ب بابەتى مە قە هەيء، ئەوه كو ئاپەرى ژئوان بەرهەمان بەيىتەفەدان يىن ئاستى ھەستا زەلا نەتەوەبىيا كوردى تىدا پىشەچۈمى. دەستنىشانكرنا قۇناغىن ئەۋى پىشەچۈمى زى بىاپە كاستاتيكىيا بەرفەھە ژبۇ قۇناغا دۇوپى دەستخوھش دكەت كو چەسپاندانا بىنگەھىن ھەستا نىشتىمانى و ئەندىشەيى كوردىستانىيەن ھەرىمە يە. قەرىزا ئەدەبیاتا كوردى ژى ب ئەقى شىۋەيى بۇوە:

- شعر و جۆرلەن وى -

شعرى لايەنكى بەرفەھى مىزۇوپى ئەدەبى كوردى داگىركىيە. دەولەمەندىبى شعرا كوردى ژى د هەر چار جۆرلەن وى دا خويايە:

ئا - ژئالىي شعرا ليرىكى ۋە

مەلايى جزىرى (1640- 1567) يەكەمین شاعرى كورد بۇويه، كو ھەستا نەتەوەيى ۋەزاندى. ئۆمى پاستورا ست كەلە بۇونا ھەلچۈنلىن دەرۈونى ب ئەقىنېيەكە روحى د ھناقىن خوه دا ھەقسەنگ كربوو. چىزەكە نوى دا بەر دلىنيا مللەتى خوه، ئەو دلىنيي ب شعر دەربىرييە:

گەر لوئۈئى مەنسۇر ژئەزمى تو دخوانى

وەر شعري مەلى بىن تە ب شىرازى چ حاجەت(مەلايى جزىرى، 2000: 80)

مەلايى جزىرى ئەف رېچكە يە سەرپاستىك و شەنگىستىن يەكەم قوتابخانە يَا ئەدەبىياتا كوردى نىزاندى كۆكىل و جانى وى ھەست و دلىنيا كوردى بۇويه.

پشتى مەلى چار قوتابخانە يىين دىكە يىين ئەدەبى ھاتنە دامەزاندىن كو نوينەراتىيا ھەستا نەتەوەيى و ئەندىشە يە گەل دكر و د ھەمان وەخت دا ۋالاتىيا هىزا كوردى ژى پېرىكەرە (قەرنى، 1990: 3-92). ئەو چار قوتابخانە ژى ئەقە بۇون: (ئەحمدە ئەخانى 1650- 1707)، (حاجى قادرى كۆبى 1816- 1897)، (عەبدوللا گۇران 1904- 1962)، (جىڭەرخوين 1903- 1984). ھەر يەك ژئەقان قوتابخانە يان، بەرھەمىن چەندىن شاعرىن دىكە ل ژىر چەترا وان دا دەھىنە پۆلينىكىن.

ب - ژئالىي شعرا ديداكتىكى ۋە

ھىزا كوردى ھەتا دەمەكى نەدوير، پىر ل دۆر ھۆشىيارىيما نەتەوەيى بۇويه، ھىز ژى بنەمايمەكە سەرەكى يَا شعري يە، لەوما ئەوا ل بارەي خەباتا نەتەوەيى دهاتە دەربىرىن پىر ب شعر دهاتە گۆتن. ھەتا دەمەكى درېز شعرا كوردى ژى وەسا لىيھاتبوو، كو پىر جەخت ل سەر ھىزى دكر و نافەرۆك ل پىش رووخسارى دادنا و ئەگەر نافەرۆك ژى ل بارەي ھۆشىيارىيما نەتەوەيى

نه بايە ب شعر نەدھاتە هەزمارتن، ب تايىەتى پشتى شەرى يەكى يىـ جىهانى، ژبۇ سەلماندىن ئەقى بۆچۈونى قەدرى جان (1911-1972) د شىعەرەكى دا ب ناڤۇنىشانى (وهختى نىيە) دېبىزىت:

لەبەر چاوان سەدارە نىشتمان بىرىندارە

وهختى مەستانە نىيە (قەدرى جان، 1947: 36)

عەبدولخالىقى ئەسىرى (1895-1962) د شىعەرەكى دا ب ناڤۇنىشانى (ويجدانى عەسىرى) دېبىزىت:

گەر ئەدىبى و ئارەزووی سەركەوتى كوردت ھەيە

تەركى ئەشعارى عىشقبازى كە گەر بىرت ھەيە

شىعەر تەئىيخى بللى بۇ ئىنتىباھى مىللەت

مورشىدى عىليم و مەعاريف بە ئەگەر عەقلەت ھەيە

ناوى "ھۆمىر" چەند ھەزار سالە لە يۇنان باقى يە

شىعەر تەئىيخى ئەگوت، وەك ئەو بە، گەر زەوقت ھەيە (ئەسىرى، 1987: 47)

ئەحمەد موختار جاف دېبىزىت:

شاعيرانى كورد بەسە بەس باسى زولف و چاو بکەن

كەم خەيالى پەرچەم و كاكۇلى ئالۇزاو بکەن

لابدەن كەم باسى سونبۇل، يا لقى لاولاو بکەن

ئىيۇھ تەدبىرىكى مالى قەومى دلسۇتاو بکەن

زوبه زوو تا ئىش لە دەس دەرنە چوھ، سا ھەولى بە دەن (موختار جاف،

(١٩٨٦: ١٠٦)

پ - ژئالىي شعرا داستانى فە

ئەممەدى خانى داستان د شعرا كوردى دا زىدە كر، ئەو ھەولا وى ئى ژىقۇ
قەزىاندا ھەستا نەتەوەيى بۈويە و ب ئەندىشە ياخوا یا خولقىنەر چىرۇكَا
(مەم وزىن) ئى ب شعر قەھاندىيە:

خانى ژ كەمالى بى كەمالى

مەيدانى كەمالى دىت خالى

يەعنى نە ژ قابيلى و خەبىرى

بەلكى ب تەعصىصوب و عەشىرى

حاصل ژ عىناد ئەگەر ژ بىداد

ئەف بىدۇھە كر خىلافى موعتاد (خانى، ٢٠٠٨: ٤٦)

سەلەمىي هىزانى ئى داستانا (يۈوسىف و زولەيخا) يى ب شعر قەھاندبوو و د
سەبەبا نەزمە وى دا دېيىشىت:

تەكلىفەكى (بالعجب) بەيان كر

ئەلا حەكى بى عەددە عەيان كر

يەعنى ب مە را ھەيە مەحەببەت

ئحسان تو بکى قەوى ب شەفقەت

یووسف ژمه را قه‌وی سه‌زایه

ته‌ئیفی بکی قه‌وی جه‌زایه

من دیبوو هنەك د شعری مەوزۇون

ئەز بۇمە قه‌وی ژوان دل مەحزۇون (ھىزانى، ۲۰۰۴: ۳۸)

خانای قوبادى داستانا شرین و خوسرهو كو ژ (۱۲۰) بەندان پېڭەتىيە ب
شعر ۋەهاندىيە. ھەروەسا مەلا مەممەدى قولىي كەندۈولىي و حارسى
بەدلىسى و مەلا مەحمۇددى بايەزىدى و مەلا وەلدەخان، ئەثانە ھەموپيان
ھەرىكى ل دويىش بۆچۈونا خوه ھەولا داناندا داستانا (لەيلا و مەجنۇون) ئى
دابۇو و شاكارييەن ناياب بجه ھىللاينە (خەزىنەدار، ۲۰۰۱: ۱۷۸).

ج - ژئالىي شعرا شانقىيى فە

مەبەست ژ داناندا ئەقى جۆرە شعرى ئەوه، كو ب سترانكى، يان ژى ب
سەلىقەكا ئاوازىبەخش ۋە بەيتە پېشکىشىكىن. د ھەر دوو حالەتان دا،
ئەندىشىھىي ژى باندۇرا خوه د ۋەرپىزدا دەقا وى دا ھەيە و د نىيەن رىستە و
دىالوگىن وى دا بەرجەستە دېيت. ئەقە ژى ئەوى چەندى دگەھىنىت، كو نىقا
وى دەقەكا ئەدەبىيە و نىقا دىكە ژى ھونەرەكە و دەيتە پېشکىشىكىن. ئەقا
ھەقبەندى ب بابەتى مە ۋە ھەيە، نىقا يەكى يە، كو لايەنلى شعرى ۋەدگىرتى،
ئەو ژى د ئۆپەرېت و دراما و زارقەكرنى دا دەيتە نواندىن. ئەقە خالەكا
تايىتە ب شعرا شانقىيى فە و بنەمايەكا سەرەتكىيە كو ژ شانقۇنامەيى جودا
دەكتەقە، كو لەوانەيە ھەر شانقۇنامەيەك ب شعر نەھاتبىتە ۋەھاندىن.

د ئەدەبى كوردى ژى دا، شعرا شانقىيى پىشتى شەپى يەكى يى جىھانى
سەرەلدايە و پىتىيا وان د نىيەن چالاکىيەن ھونەرلى يىن قوتا بخانەيان دا
بەلاقىبۇويە، وەكى دەقىن (ئىنتىباھ) و (دايىك) يىن (شىيخ نورى شىشيخ سالح) ئى

ل سالا ١٩٢٣ي (عهبدولواحید، ٢٠٠٨: ٥٠٢). دواتر شیخ سه‌لام و عهبدوللا گوران و شاکر فهتاج و... دئه‌قی بیاچی دا بهره‌م ههبوون. لئن ب گشتی کیم جاران ئه‌و بهره‌م ل سه‌ردپی شانویی هاتینه پیشکیشکرن (عهولا، ٢٠١١: ٤٠٢).

- چیروک و هونه‌رین قه‌گئرانی

چیروک دریزه‌پیدانا حیکایه‌تین فولکلورییه، لئنها زئهوان جودا دکهت، ئه‌وه، کو پتر خوه نیزیکی واقعی دکهت و بایه‌خن ب شیکارییا ده‌روونییا کاره‌کته‌ران و دارشتنا شیوازی ددهت. ل دویف قولیا شیکارییا ده‌روونی و فرهوانییا پانتاییا تیکه‌لکیشییا پویدانان و دریزی و کورتییا بابه‌تان ژانرین نوی لئن په‌یدابووینه وهکو کورته چیروک، کورتیله چیروک، نوقلیت، رومان^(٣٣) ... هتد. زئهوان جوران، کورته چیروک و رومان پتر ئه‌وین دیکه جیگیر و به‌لافبووینه.

ل باره‌ی کورته چیروکی، گهشه‌کرنا وی ب شیوه‌یه کی ناسایی و شینه‌یی دئه‌ده‌بیاتین رۆژئافایی دا چیبوویه وهکو ئه‌ده بئینگلیزی و فرهنسی. گهله‌ک ملله‌تین دیکه چاقلیکه‌ربون و ژدەرئه‌نجامین رۆژئافایی ده‌ستپیکر، له‌وما دابرانه‌ک د نافبه‌را حیکایه‌تا مللی و کورته چیروکا هونه‌رییا وان دا هه‌یه (الطاھر، ١٩٨٣: ٢٥٧-٢٤٣). د دیروکا ئه‌ده‌بیاتین کوردى دا، پیباره‌کا خوه‌مالی دهیته دیتن، ده‌ما مهلا مه‌ Hammondی بایه‌زیدی ل نافه‌پاستا سه‌سالیا نۆزدی چیروک ژدۆره‌یلا کوردى ب شیوازه‌کی جوان ول سه‌ر بنیاتی حیکایه‌تین مللی نقیسینه (فندي، ٢٠٠٤: ٥-١٠٨) و پری ل به‌په‌خسانی

^{٣٣} هر چنده هنده‌ک لیکوله رۆمانی ب دریزه‌پیدانا داستانی‌دزانن و داستان زی ل سه‌ر بنه‌مایی ئه‌فسانه‌یی چیبوویه.

خوهشکر کو مل ب ملى شعرى بهيته د ئەدەبیاتا كوردى دا^(٣٤). پشتى نىزىكى هەفتى سالان چەند تۆرەقانىن دىكە بايەخ ب ئەقى جۇرى ئەدەبى دا مينا: فوئاد تەمۇ كول سala (١٩١٣) ئى چىرۆكا شويش ل كۆفارا پۇزى كورد دا بەلاڭرىبوو(تەمۇ، ١٩١٣: ٢٥ - ٢٦) و چەمەيل صائىپ چىرۆكا (لەخەوما) ب زنجىرە ل پۇزىنامە يى زيانەوه و زيان دا بەلاڭرىبوو^(٣٥) و حسین حوزنى موکرييانى(موکرييانى، ١٩٢٦: ١٣) و شاكر فەتاح(فەتاح، ١٩٢٧: ٢) و چەندىن چىرۆكىنفيسيّن دن، كو د كۆفارا گەلاۋىزدا بەلاڏىكىن وەكى عەلائەدين سەجادى، مستەفا سائىپ، پەشىد نەجىب، شىيخ سەلام، پىرەمېرىد و هەتا ل داوىيىا نىقا يەكى ژ سەددسالىيىا بىستى كورتە چىرۆك ژى بۇويە زانەكە سەرەكى د ئەدەبى كوردى دا.

پۇمان ژى ب (شقانى كورد) يى عەرەبى شەمۆى (١٩٣٥)، دەسىپى دكەت.

- شانۇنامە

جيماوازى د ناقبەرا شura شانۇيى و شانۇنامەيى دا، ئەوه، كويى يەكى ب كىش و سەرۋا و بىتما دەقى لېرچاۋەردىگىرىت، لى يى دۇويى ب پەخشانكى دەيىتە نقيسىن. شانۇنامە ب خوه ژى چىرۆكە كە يان رۈيدانەكە ب شىيەبىي دانوسستاندىنى د ناقبەرا كارەكتەران دا دەيىتە ۋەگىپان ول بەرچاۋى تەماشەقانان دەيىتە پىشكىيىشىرن. د ناقبەرا بېرىگە يىين دانوسستاندىنى ژى دا، شانۇنامەنقيس بەحسا شوين و جلوۋەرگىن كارەكتەران دكەت. خالا ھەرە

^{٣٤} ئەگەر گۇمان ل سەر كارى ئەقى كەنكەنەي ھەبىت كو كورتە چىرۆك يان حىكايەتىن ملى يان گۇتارىن ئەدەبى نقيسىنە، ئەقە دى بىتە بابهەتكى گونگ و پىيوىستى ب ۋەكۈلەنە كا زانسى ھەيە.

^{٣٥} ئەقە ب چىرۆكە كا درىز دەيىتە دانان. ل دوو پۇزىنامە يان دا ھاتبوو بەلاڏىكىن. ل ب زنجىرە ژەزمارا (٢٩) ل پۇزى (١٩٢٥/٧/١) دەستپېكىر و د (١٨) ھەزمارىن وى پۇزىنامەيى دابەر دەۋام بۇويە. پاشان ل ھەزمارا (٢) پۇزى (١٩٢٦/١/٢١) يى پۇزىنامە يى (Zian) دا دەستپېكىرەقە و هەتا ھەزمارا (٢٦) بەردى وامبۇوو. زيانەوه دا ھاتبوو بەلاڏىكىن.

گرنگا ئەقى جۆرى ئەدەبى ئەوه كو بەرهەمى نېيىسەقانى ژ بازنه يى خودىيى وى دەردچىت و شىيۇھىكى بابەتى وەردىگىت.

ئەسخىلۇسى گرىكى (١٩٢٥ - ٤٥٦ پ. ز) پىشەنگ بۇويە د نېيىسينا ئەقى جۆرى ئەدەبى دا. ئەوى شانۇنامە (تراجىديا) ب ھەموو بىنەمايىن خوه ۋە گەناندە كۆپپىتكا ئەفراندىنى، ب تايىھەتى بىنەمايى ئەندىشە ياخولقىنەر. ھەرچەندە شانۇنامە يى پەھىن وى يىن پەسەن د ئەدەبا فۆلكلورىيَا كوردى دا شۇربۇوينەقە (قەرەنى، ١٩٨٣: ٥١ - ٥٦)، لى ب شىيۇھىكى ھونەرى ل سالا (١٩١٩) ئە بىدۇلپە حىيم پەحمى ھەكارى يەكەم دەقا شانۇنامە ياخولقىنەر. ھەرچەندە شانۇنامە يى پەھىن وى يىن پەسەن د ئەدەبا فۆلكلورىيَا كوردى ب ناۋۇنىشانى (مەمى ئالان) د دۇو ھەزىمارىن كۆفارا (زىن) دا بەلاڭرىيە^{٣٦}. ل سالا (١٩٢١) ئى ژى شانۇگەرىيەك ب ناقى سەلاحىدىنى ئەيوبى ژئالىي لىزىنە ياخولقىنەر. ھەرچەندە شانۇنامە يى پەھىن و تەمسىلا قوتا بخانە ياخولقىنەر. د ناقبەرا سالىن (١٩٢٣ - ١٩٣٠) دا، ل سليمانىي و چەند شارىن دىكە بىزافەكا بەلاڭىرنا شانۇنامە يان پەيدا بۇو (ھەرامى، ٢٠٠١: ٢٩٢ - ٢٩٤) و ھەندهك ژئەوان ھاتنە پىشكىشىكىن. د ناقبەرا سالىن (١٩٢٠ - ١٩٣٠) ئى ھەقبەندى ژى د ناقبەرا تىپپىن قوتا بخانە يان و تىپپىن بىيانى درستبۇو و چالاكىيەن وان ژى ل كوردىستانى ھاتنە پىشكىشىكىن. ل دويىش دا شانۇنامە يى جەقى خوه گرت و تۈرپەقانىن مينا پىرەمېرىدى كو شانۇنامە ياخولقىنەر (مەم وزىن) ئى ل سالا (١٩٣٥) ئى ل سليمانىي چاپ و بەلاڭرىبۇو، يەكەم كەس ژى بۇو وەك پەخنە ل سەر شانۇبىي بنېيىسىت (پىرەمېرىد، ١٩٢٧^{٣٧}). ھەر دەستەدا سائىپ وەك شارەزايەكى دەستەل كار ژېڭ بىرە دانان ئەقى ھونەرى كېبۈو (مەممەد، ١٩٩٨: ١٩). مووسا عەنتەرى ژى رېلى خوه د دەولەمەندىكىندا ئەقى ھونەرى دا ھەبۇو

^{٣٦} رەحمى، مەمى ئالان (كۆردچە پېيس، كۆفارا زىن، ھەزى ١٥ نىسان ١٩١٩، سەتەنبلۇل. پىشەنگ بۇويىنى ل ھەزىمارا (١٦) ياخولقىنەر. ھەمان كۆفارى دا بەلاڭرىبۇو.

^{٣٧} پىرەمېرىد، بۆزىنامە ئىشان، بۆزى سى شەممە ٢ ئى ئاغسىستۇرسى ١٩٢٧.

ب تاییه‌تى د شانۆنامە يا بريينا پەش دا (عانتەر، ١٩٩٩: ١٣-٥٩) كو چەند جاران ژى چاپبوويە... ب شىيوه يەكى گشتى، ل نافە راستا سەدىلىيا بىستى ھونەرى شانۆيىچ وەكى دەق وچ وەكى ئالاقىن تەكىنلىكى ب درستى جەئى خۇه د ئەدەبىياتىن كوردى دا گرت و ب نواندن و پىشکىشىكىنى ۋە، هەتا رادەيەكى پىشىفەچوو. لى ھەتا نەھەن دەقىن خۇھمالى و تەنانەت يىن وەرگىرایى ژى نەگەھشىنە ئەھىپادەيى، كو:

- پەنجەركا فرۇتنا پلىتىن ھۆلەن شانۆيى موركەكا پېشەسازىليا ھونەرى وەربىگىت و بېيتە پېشكەك ژەنەرەھىنانا نىشتىمانى.

- شانۆيەكى پۇزىنە يا كوردى ھەبىت و ھەردۇو ئالىيەن ئەدەبى و ھونەرى تەواوكەرىن يەك بن و ئەھىپا ھەئى ب شىيوه يەكى تىكۈوز و مودىرن پېشكەنەۋە.

پشتى دەستە بەركىنا نافەرۇكاكا ھەر دوو خالىن سلال، شانۆيى ژى دى باندۇرا خۇھ يا چالاک ل سەر ۋەرپىرە جىڭىركرىن و پىشىفەچوونا ئەندىشە يا كوردى ھەبىت.

- گۆتارا ئەدەبى

گۆتار ب پەخسانكى دھىتە نېيسىن و دەربېرىنى ژئە زمۇونا كەسىتىيا گۆتارنېيسى دكەت، بىيى كو پەنايى بۇ ژىيدەرىن دى بېت. يان ژى دويىچۇونەكا وى يە كو رايەكاكا خۇھ يا بنبىل سەر بابەتەكى دەدەت. شىيوازەكى زەلال ھەيە. پەتىيا جاران نافەرۇكاكا وى كورتە، ھەر چەندە ھونەروھىبىا دارىشتىنا وى مەرجەكى بىنگەھىنە، نەك كورت و درېزىيىا فۇرمى وى. ھەمىشە ھىزرا وى خۇھ نىزىكى پاستىيان دكەت، لى ئەندىشە يا گۆتارنېيسى ژى پۇلۇ خۇھ د ئاپاستە كىرنا وان ھىزان دا ھەيە. ئارمانجا وى يا

سەرەکى ئەوە کو ب پۆھنى و لەزگىنى بگەھتە وەرگرى^(٣٨). ل ۋىرە يا فەرە ئەو جوداھىيىن د ناۋىبەرا گۇتارا ئەدەبى و گۇتارا فېرکرنى دا ھەنە، بەھىنە دەستىشانكىن:

- گۇتارا ئەدەبى گىانەكى ھونھرى تىدا يە، لى گۇتارا فېرکرنى ل بارەى پەيامەكا مەعرىفى يە.

- گۇتارا ئەدەبى گۇزارشتى ژ خود يا گۇتارنىقىسى دكەت، لى گۇتارا فېرکرنى ل دويىش پىپۇرپىيا گۇتارنىقىسى چ دىرۆكى، ئابورى، جوگرافى، فەلسەفى، سىاسى، جفاكى بىت شىۋەھى خوه يى زانستى وەردگرىت.

- گۇتارا فېرکرنى سىمايەكى پەروەردەيى وەردگرىت، لى گۇتارا ئەدەبى پىر ژبۇ چىۋوھرگىتنى يە، ھەتا نەپاستورپاست پەندئامىز ژى بىت.

د گەل دەرچۈونا پۆژنامە يا كوردى^(٣٩) دا، گۇtar ژى ب ھەردوو جۆرىن خوه ۋە، ب شىۋەھىكى سەلىقەدار پەيدا بۇو.. لى پەترا وان گۇتارىن فېرکرنى بۇونە. ب شىۋەھىكى گشتى دىرۆكا گۇtar د ئەدەبىياتىن كوردى دا ژسەد و بىسەت سالان تىئنپەرىت. ھاتنا وى ژى ب پېيىا ئەدەبىياتىن عەرەبى و تۈركى بۇویە و ھەتا پادەيەكا كىيمىت ب پېيىا ئەدەبىياتىن ئەوروپايى بۇویە، كو ئەو د ئەقى ئالى دا پېيشەنگ بۇونە، ئەگەر ھاتو ئەم ئەوان گۇتارىن (مۆنتىنى) ئى ل سالا (١٥٨٠) يى دا بەلاڭلىرىن ب سەرەتا يا پەيدابۇونا ئەقى ۋانلىرى دابنېيىن

^{٣٨} سەرتىيا پەيدابۇونا گۇtar ديارە و دىزقىتەقە بۇ سەدىسالىيى شانزدى، دەما توپەۋانى فەنسى مىشىل دى مۆنتىنى بكارىئىنai و د ناۋىبەرا سالىن (١٥٧٨ - ١٥٨٠) دا پەرتۈوكەك ژى ل سەرنىقىسىبىوو.

^{٣٩} يەكمەن ھەزما رۆژنامە يا كوردىستان، ل پۇچا پىتىنج شەمبى ٣٠ ئى زولقىعىدە يا سالا ١٣١٥ ك، بەرانبەر ٢٢ ئى نيسانا ١٨٩٨ زايىنى كو دەرچۈو ب گۇtar دەستپېيىك، لى گۇتارىن وى پىر فېرکارى بۇون.

کو ب شیوه‌ی خوه بی هونه‌ری و ب تیرما خوه یا ئەدەبی (Essay) هاتیه چەسپاندن. ئەقە دگەل پیشکەفتنا پەوتا پۇزنانامەۋانىي و پەرسەندنا بزاقا چاپەمەنیي بنەما و سیمایین گۆتارى پىر جىڭىر بۇون، ب تايىبەتى پشتى شەرى دوویيەمى جىهانىي، هەتا گەھشتيه ئەۋى رادەيى كو ھندەك نېيسكارىن كورد گۆتارىن خوه خرقە بکەن و د پەرتۈوكىن تايىبەت دا چاپ بکەن. نەخاسە د ئەوان پەرتۈوكان دا كو گۆتارىن وان پەنگەدانا بىر و كەسايەتىيا خوهدىي ئەوان بۇو و هەتا رادەيەكا زۆر ئى ئاسۆيىن ئەندىشە يا وانا كەسىتى پىقە دىاربۇو، ئەۋى د نىف بازنىيەكى فرەوانترى ئەندىشە يا دەستەجەمعىيا گەل دا دىغلى.

ژىلى ئەقان ژانرىن ئەدەبى يىن هاتىنە به حىسىرن، چەندىن ژانرىن دىكە ئى هەنە، وەك ژياننامە، خوتى، نامەگۇرىن، بىرۇكە، كورتە گۆتن.... كو ھەر يەك ژئەوان پىزەيەكا دەستىنىشانكى يا ئەندىشەيى تىدايە، كو ھەموو بەھقىرا پىزەيەكى ژئەندىشە يا گەل پىكىدەين.

٢-١-٢-٢ هونه‌را كوردى

- شیوه‌كارى

هونه‌ری شیوه‌كارىي ل جەم كوردان پەھو پېشالىن كويىر ھەنە، ب تايىبەتى د دەستخەت و شوينوارىن مىرگەھىن كوردان دا. لى ئەۋىن ل بەردەست و پىر جەيى باوه‌پىيى بن، ھەر بىست تابلوئىن (شەرەفخانى بەدلەسى) نە، كو د كتىبا خوه يا دىرۇكى (شەرەفنامە) يى دا كىشابۇن و قەوارە يا ئەوان ھەر ل دويىق قەوارە يا كتىبا دەستخەت بۇوىنە (16.0 × 29 سم) (يوسف، 1998: ٩). ئەگەر ئەوان تابلويان ژئالىي دىرۇكى ۋە، پىگە و بەھايى خوه ھەيە، لى پېشنىيارا شیوه‌كار فەھمى بالايى پىر ئەۋى راستىي جىڭىردىكت، كو يَا فەرە (هونه‌رمەندىيا دىرۇكىنىسى شەرەفخانى بەدلەسى و ئابدالخانى ... نە تەنلى ل

باکووری کوردستانی، بـلکو ل سـهـرانـسـهـرـی کـورـدـسـتـانـی وـهـکـهـ پـیـگـهـ هـهـ کـاـ هـونـهـ رـاـ شـیـوـهـ کـارـیـاـ کـورـدـیـ ئـمـ بـ نـاـفـبـکـهـینـ. پـیـوـیـسـتـهـ وـهـکـهـ خـوـهـنـدـنـگـهـ هـهـ کـاـ هـونـهـ رـیـ وـهـرـهـ هـژـمـارـتـنـ(Balayî, 2006: 125-126). هـهـرـچـهـنـدـهـ ئـهـ وـاـنـیـهـ ژـائـالـیـ تـهـکـیـکـیـ قـهـ کـیـمـاسـیـ تـیـداـ هـبـنـ وـ نـهـگـهـهـنـهـ نـاـسـتـیـ هـونـهـ رـیـ شـیـوـهـ کـارـبـیـ وـهـکـ نـهـاـ دـهـیـتـهـ پـیـنـاسـهـکـرـنـ. دـهـرـدوـوـ حـالـهـتـانـ دـاـ، مـهـبـهـسـتـ ژـئـوـانـ زـانـیـارـانـ ئـهـوـهـ، کـوـ ئـهـوـانـ بـهـرـهـمـانـ چـهـنـدـ کـارـیـگـهـرـیـ هـبـوـیـهـ لـ سـهـرـ درـسـتـکـرـنـاـ ئـهـنـدـیـشـهـیـاـ کـورـدـیـ وـ پـیـگـهـهـشـتـنـاـ چـیـژـ وـ زـهـوـقـاـ گـیـرـسـهـیـیـ، کـوـ بـ بـسـتـهـهـیـ ژـ هـونـهـ رـیـ تـیـبـکـهـهـنـ.

- مؤسیقا

دـ نـیـفـ پـهـرـتوـوـکـیـنـ دـیـرـقـکـیـ بـیـنـ کـورـدـسـتـانـیـ دـاـ، جـارـوبـارـ بـهـ حـسـاـ مـامـۆـسـیـقـایـیـ هـاتـیـهـکـرـنـ وـهـکـ کـتـیـبـاـ (الأـذـكـارـ) يـاـ ئـیـمـامـیـ نـهـاوـیـ کـوـ (خـضـرـ بـنـ عـمـرـ الـکـوـیـسـنـجـقـلـیـ) يـهـ وـ لـ سـالـاـ (١٣٧٦ـکـ) بـهـرـانـبـهـرـ (١٣٧٤ـ) اـیـ نـقـیـسـیـهـ (ئـهـ حـمـمـدـ، ١٩٨٩ـ: ٥ـ). بـهـرـیـ وـیـ نـاـفـیـ زـرـیـابـیـ مـوـوـسـلـیـ دـهـیـتـ کـوـ مـۆـسـیـقـاـزـنـهـکـیـ بـ نـاـفـوـدـهـنـگـ بـوـوـیـهـ وـ بـ رـهـچـهـلـهـکـ کـورـدـ بـوـوـیـهـ. هـرـوـهـسـاـ کـورـیـ وـیـ نـیـسـحـاقـ مـوـوـسـلـیـ (بـواـ، ١٩٨٠ـ: ١٤٥ـ). ئـهـ حـمـمـدـیـ خـانـیـ نـاـفـیـ چـهـنـدـنـ مـهـقـامـ وـ ئـامـیرـیـنـ مـۆـسـقـایـیـ دـ مـهـمـ وـ زـینـیـ دـاـ ئـیـنـاـیـنـهـ (قـهـرـهـنـیـ، ١٩٨٠ـ: ٢٤ـ – ٣٥ـ) کـوـ دـ جـثـاتـ وـ سـهـیـانـ وـ دـهـمـیـنـ کـارـیـ وـ پـوـژـیـنـ شـهـپـرـیـ دـاـ بـکـارـهـاتـیـنـهـ.

ئـاـواـزـیـنـ سـترـانـیـنـ فـوـلـکـلـوـرـیـیـنـ کـورـدـیـ گـهـنـجـینـیـهـیـکـاـ مـهـزـنـهـ. گـهـلـهـکـ نـاـفـدـیـرـ هـبـوـونـهـ ئـاـواـزـدـاـنـهـرـیـنـ سـترـانـیـنـ خـوـهـ بـوـوـیـنـهـ^(٤٠ـ) وـ هـتـاـ نـهـاـ هـنـدـهـکـ هـونـهـ رـمـهـنـدـیـنـ کـورـدـ پـیـچـکـاـ وـانـ گـرـتـیـهـ وـ لـ سـهـرـ دـچـنـ.

٤٠ـ بـوـنـمـوـونـهـ: حـمـمـکـیـ تـوـقـیـ لـ سـهـرـدـهـمـیـ مـیـرـگـهـاـ بـادـینـانـ سـترـانـبـیـژـبـوـوـیـهـ. نـیـزـیـکـیـ سـهـدـ سـترـانـیـنـ وـیـ لـ سـهـرـ زـارـیـ سـترـانـبـیـژـیـنـ دـهـقـهـرـیـ مـایـنـهـ وـ هـرـ بـ نـاـفـیـ وـیـ دـهـیـتـنـهـ گـوـنـ. وـهـکـوـ هـاتـیـهـ زـانـیـنـ کـوـ ئـهـ وـ لـ

پاسته نقیسین هاتینه کرن و که رسته يه کی هونه ری يی دهوله مهند زی هه يه، چهندین تیپین موسیقا يی هاتینه دامه زراندن و به رنامه يین تایبه تمهند زی ل پادیو و تله فزیونان تومارکرینه و هه ولداینه هه فسه نگیا هه ست و دلینی يین کوردى بپاریزن و ژناشنه چن زبۆ کو ئەندیشە يا وى د جیهانا هونه ری دا به رده وام د پەلها قیزتن و وەرارى دا بیت. د گەل ئەوان کار و پەنج و خەباتان، لى زە حمەتە ئە و نقیسین و به رنامه و به رەھمین زۆر بگە هنە ئە وی ئاستى كو ژىدەرە كا بنە جە و پېكخستى بن بۆ سەرەتاييا دىرۆكا موسیقا ياكوردى. زبۆ پاراستنا ئەوان به رەھمان زی يا فەرە، کار ل سەر بھیتە كرن و سەرۇنى ب شیوه يی کی زانستى بھینە قە توماركىن، زبۆ کو ناسنامە يە كا نەتە وە بیبا رەسەن پى بېھ خشیت^(٤) و بىنە بەشك ژ هونه را جیهانى.

- شانۆيا کوردى

هونه ری شانۆيى وەك نواندن و زارقە كرن ب شیوه يی کی سەرەتايى د بۆنە و هەلكە فتنىن خوهشى و زىماران دا دهاتنە پېشکىشىكىن. ئە و چالاکى و بزاڤىن گىرسە يى ب هەرەمە كى جە خوه ل سەر دەپى شانۆيان زى گرت. پاشان ب تايىھەتى ل نىقا دووپى ييا سەدسالىيا بەرى تیپین شانۆيى هاتنە دامه زراندن و به رەھمین جوان زى پېشکىش دكىن. هندهك جاران فيستە قال

سەدسالىيا هەزىز ئىياھ و هەقچەرخى مير قوباد بەگى چارى و مير زوبەير بەگى بوبويه. ژئالىيى هونه رى قە زيانە كا پى ئەفراندن هەبوبويه. بنىپە: (مسعود كتانى، ٢٠٠١: ١٤٤).

^(٤) (جه ميله جەلەل)، (٩٨) ژ ستارانىن كوردى يىن فۆلكلۇرى ب دەق و تۆتەيىن وان قە ب شیوه يی کی ئە كاديمى ئامادە و توماركىبوون و گھاندېبوو چاپى. ياسەمین بەزىنجى ئە و پەرتۈوك ئانىبىو سەر پېنځيسا نەل هەريمى لكارە. ل سالا ١٩٩٨ ل چاپخانە يا وەزارەتا پۇشىپىرى - هەولىر دوبىارە هاتبىو چاپكىن. مە حمود زامدار زى كارە كى ب ئە وى شیوه يی ئەنjamادابوو. بنىزە: (جه ميله، .٧: ١٩٩٨).

ژی بۆ دهاتنە سازکرن. لى هەتا نھا ل چو دهاران نەگەھشتيه ئەوی چەندى
کو شانتويەکا پۆژانه یا کوردى ھەبىت.

ب شیوه یەکی گشتى دیرۆکا ھونەرا کوردى ب بەرهەمیێن خوه یەن مۆسیقا
و شیوه کارى و پەیکەرتاشین و شانتو و سەما و گۆفەند و سینە مايى... ۋە، ژ
كەقىن دا و هەتا نھا نەھاتىه قەوزارتن و پېكھستنەقە، داكو بىبىتە زىدەرە كا
پېكۈپىكى باوه پېكىرى يا ئەندىشە یا کوردى.

٢-١-٢ ئەندىشە یا کورستانى

بەرهەپىشين ل دويىش پلانرېزىيەکا زانستى ژئەلقة يا يەكى دەستپى بکەت و
ژیو كو بۇومالەكە تەۋاقا تاۋەگەر د ئالىي ئەدەبیات و ھونەرا کورستانى دا
بەھىتەكىن، يا فەرە ئەو پېشىنیارىزىن ھاتىنە پېزىبەندىكىن، ل بەرچاھىن كەسىن
ھەقبەندىدار بن.

ئەدەبیاتا نھا ل ھەریما کورستانى د گولقەدانەكا سەلېقەدار دا پېشىقە
دچىت، ب ھەردۇو زمانىن کوردى و عەرەبى دەھىتە نېسىن و چاپىرن
بەلاقىرن و قەخوەندن^(٤٢). ب رېزەيەکا دىكە يا كىمەت ئەدەبیاتىن ب زمانىن
دىكە ژى مينا توركمانى و سريانى و ئەرمەنى ھەنە. زمان بىنگەھەكى
تايىەتمەندى جوداكارى ھەرىكە ژئەوان ئەدەبیاتانە، لى بەلى ھەستا
نيشتىمانى بىنگەها سەرەكىيە كەگرتنا ھەر پىنج ئەدەبیاتانە، لەورا خالىن
ھەقپىشك و جوداواز د ناۋىبەرا ئەوان دا ھەنە، كو ئەوين گىرنگ ئەقەنە:

^(٤٢) ل دويىش مادده يا (٢) ئى زىاسایا ھەزمار (١) ياسالا ٢٠١٤ يى تايىەت ب زمانىن فەرمى ل ھەریما
کورستانى عىراقى كو دەقا وى ئەقەيە: (کوردى و عەرەبى دوو زمانى فەرمىيەن لەسەرانسەرى
عىراقدا، لە کورستانى عىراقدا زمانى کوردى زمانى سەرەكىيە).

١- ژئالیٽ قانوونی ق، خالین ههپشک و پوهن هنه، کو زمانین نهتهوهیین ههريما كوردستانى ژيک نيزىك دكەن. د مادهيا (٣) يا ههمان ياسا دا ههزماره (٦) يا سالا (٢٠١٤) دا هاتىه: ((لە كوردستانى عىراقدا زمانى پىكھاتەكانى ترى (توركمان و سريان و ئرمەن) لە يەكە بەرپۇھەرایەتى خۆياندا و لە كاتى پېۋىستدا، لە پال زمانى كوردىدا فەرمىيەن)). د چەندىن قانوونىن دىكە ژى دا، هەقبەندىيىا د ناقبەرا ئەوان دا، ژئالىٽ تىقرى و پراكىزەرنى ق، ئەنجام و دەستكەفتىيىن باش هەبووينە.

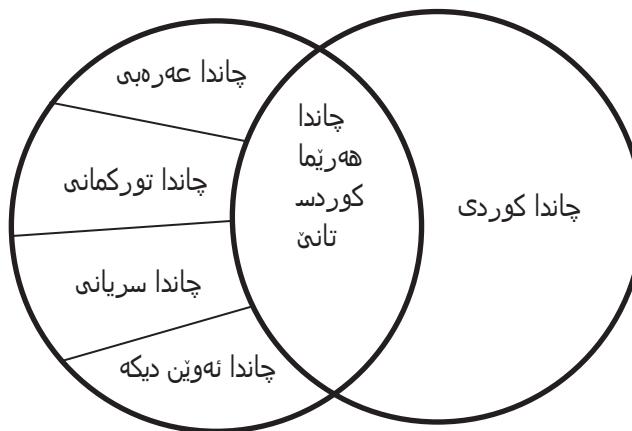
٢- زمانى كوردى ل هەريمى زمانى فەرمى يىي يەكەمىنە و زۆرىنەي خەلكى هەريمى دزانن و پى دئاخفن، لەورا يا فەره بزاھەكا خورتا وەرگىپانى بھىتەكىن، كو هندى د شيان دا هەبىت دەقىن ئەدەبىياتىن هەرسى زمانىن دى بۇ زمانى كوردى بھىنە وەرگىپان و هەولەكا بەروقاژى ژى نەھىتە پشتگوھ ئاقيتن.

٣- ل سەر ئاستى وەزارەتا پەروەردەيى پشكىن تەكىنلىكى يىي تايىبەت ب زمانىن ناقبىرى ق، هەنە و كەسانىن شارەدا ژى تىدا كار دكەن. ل وەزارەتا خوهىندا بلند و توپۇزىنە ۋەيىن زانسى ژى پشكىن زمان و ئەدەبىياتىن توركمانى و سريانى هەنە و بپوانامەيا بە كالۋيرىقسى دېھشن. هەر ب ئەوى شىۋىھىي ژى ل وەزارەتا پەوشەنبىرى ژى و پشكىن تايىبەتمەند بۇ ۋەزاندانا چالاكىيىن فۆلكلۆر و چاندى هەنە. ل وەزارەتا ئەوقاف و كاروبارىن ئايىنى ژى بىقەبەرىيىن تايىبەتمەند هەنە و ژئالىٽ پوحى ق، هەموويان ۋەدجەمېنىت. ئەقە ژى خالەكا هەپشکە د ناقبەرا ئەوان دا، كو بىاھەكى گونجايى دەستخوھش دكەت، ژبۇ كو بەرnamەيىن هەپشکىن پىكە ژيانى ڕېك بىخن.

٤- د کتیبین پروگرامین خوهندنی، ب تاییه‌تى کتیبین زمان و ئەدەبى دا بايەخ ب پشكا و هرگىپانى بھیتەدان، كو هەرىك ژئەوان دەقىن ئەدەبیاتین هەر چارىن دىكە تىدا بيت.

٥- قۇناغىن دىرۆكا هەرىك ژئەوان ئەدەبیاتان ب شىوه‌يەكى زانستى بھىنە دەستنىشانكىن. پاشان ب هەرپىنج زمانان د ئىنسـکلۆپېدىيەكى گشتى دا بھىنە بەلاقىن و چى دېيت ب ئىنسـکلۆپېدىيا يەدەبیاتین هەرىما كوردىستانى بھیتەناڭكىن.

٦- دەقىن ئەدەبیاتین هەرپىنج زمانان ل دەرقەي ھەرىمى ژى ھەنە و بكار دەيىن. ئەو دابىان، لهانەيە تىكەللىيەكى د بەرھە فکرنى دا و شاشىيەكى د رېكھستىن كاران دا درست بىكت، لى قەدىتىنارېكىن زانستى ژبۇ چارەسەركىنا ئەوان كىمۈكاسىيىان، ئەو خوه ب خوه ستويىنەكى سەرەكىيىا ۋە ڇاندا چەڭلىكىيىا ھەرىما كوردىستانى يە، كو دكارىن د ئەشى ھېلکارىي دا بېينىن:

ھېلکارى ھەزىم (٤)

٧- دووباره پیکختنه‌قه یا سیسته‌می فیرکرنی و بهیزکرنا جومگه‌یین خوهندنا بلند و پاستقه‌کرنا ئاراسته‌یین وئی یین ئەکادیمی.

٨- خورتکرنا بزاڤا و رگپانی، ب تایبەتى ژ زمانین ل ھەرمى لكارن ژبۇ زمانین دیكەیین ھەفسوی و زیندی یین جیهانی، بەروقاشى ژى ژ زمانین وان بۇ زمانین خوهمالى. ب شیوه‌یەکى کو ئەو پسپورىن ئەقى کارى دكەن وەکو پىشە د دەزگەھىن بەلاقىرنى دا کار بکەن و پى بھىتە خوهشىرن، کو ئەو دەزگەھ سەربخوھ بىن د بېپاران دا و خودكارى ژى بىن د ۋەزىنى دا.

٩- دانانا ئىنسكلۆپىديا يىن تاييەتمەند ژبۇ ھەموو جۆرىن ئەدەبى و ھونەرى، داكو ئەو بەرهەمىن شيان ھەبن جەھى خوه د دېرۈكى دا بگرن، کو ئاستى وان ل دويىف قوتابخانەيىن پەخنەيى بەھىنە ھەلسەنگاندن و ئەو ھەلسەنگاندن ژى پىخوھشىكەر بىن ژبۇ داپاشتنا تىورىن تاييەت ب جۆرىن وان ۋە.

د ھونەر و ئەدەبیاتىن ھەموو مللەتان دا، نقيسه قان ھەنە. توپىزىنەقەيان ل بارەتىكىستىن ئەدەبى و كارىن ھونەرى دكەن. نافەرۇكىن وان دەلسەنگىن و ل مەبەست و ئارمانجىن وان ۋەتكۈلەقە. د بەرهەمىن خوه يىن پەخنەيى و تىورى دا دادھىن و پىكى بۇ ئەوان ھەولىن ژبۇ داپاشتنا فەلسەفە كا تاييەت ب جقاڭى قە خوهش دكەن. فەلسەفە ژى وەکو ئەلقە يا دووبىي پىدەقى ب شەرقەكرنى ھەيە.

٣-١-٢ ئەنجاما تەوەرى يەكى

مەبەست ژئوان بابەتىن د ئەقى تەوەرى دا ھاتىن، ئەوه، كو ئاست و رادەيا ئەندىشەيا كوردى بەيىتە دەستىنىشانكىن. نافەرۇكا ئەوان بابەتان ژى، ب شىّوه يەكى گشتى، د دوو جۆرىن تەۋاڭكارىن ھەۋدۇو دا دەيىتە رېنقةكىن:

- جۆرى يەكى، را و بۆچۈونىن ھندەك تۆرەقان و ھونەرمەندان ھاتىه وەرگرتىن، كو د ھەلشاكافتىن و راپەكىنا ھندەك بەرھەمىن خوه دا، چ دەقاودەق يان نەپاستورپاست، ل بارەي ئەندىشەيى دەربىن.

- جۆرى دووپىي، نەپىن و رەخنەيىن ئەوان نېيسەقانان ۋەدگىن، يىن بەرھەمىن ئەدەبى و ھونەرى دەلسەنگىن ولى ۋەدکۈلنەقە.

جۆرى يەكى، كو تۆرەقان و ھونەرمەندان ۋەدگىت، ئەوب خوه ژى، د دەربېپىن ئەن خوه دا دوو گروپىن:

- گروپى يەكى، وەسا ھزىدەت، كو ئەوكارى ئەو دكەن پىدىقىيەكا وان يا پوحى يە و حەزا وان تىردىكەت. ب شىّوه يەكى گشتى ئەوان د دانان و ۋەھاندىنا بەرھەمىن خوه دا مەبەستەكا تايىھەتى نىيە.

- گروپى دووپىي ژى وەسا ھزىدەت، كو ژيانى پىدىقى ب بەرھەمىن وان ھەيە و ئەو ژى ئەركى خوه جىئەبجى دكەن.

ل بارەي جۆرى دووپىي ژى، كو نېيسەقانىن ۋەكولەر و رەخنەگر ۋەدگىت. ئەو پىناسە و پۆلينكىن و ئارمانجىن ئەدەب و ھونەرى لىكىدەنەقە و نافەرۇكا وان شرۇقەدكەن و ھەقبەندىيىن وان راپەدكەن. ل ۋىرە خويما دېيت، كو كارى وان ئەفراندىنىن ئەندىشەئامىز نىيە، بەلكو فەلسەفەيە. ئانكۇ ب

پامانه کا هویرتر، لقه که ژ فەلسەفە يا گشتى. ئەو لق تاييەتە ب فەلسەفە يا هونەرى. ل دويىش باوهەرپىا (ھيگل)ى (ئەگەر هونەرى جوان ب گشتى بابەتەكى گونجاو بيت بۆ تىپامانا فەلسەفى، ئەقە ھەر چەوا بيت، نابىتە بابەتەكى گونجايى بۆ تىپامانا زانستەكا ورد، چونكە جوانىيما هونەرى خوه دەيىنتەبەر ھەست و پىچەسيان و ئەندىشەيى، ئەقە ژى بىاقەكى جودايە ژ ھزرکرنى و وەرگرتنا چالاكىيەن وى. بەرھەمىن ھونەرىن جوان پىددۇنى ب تىشتنەكى دىكە ھەيە، كو ھزرکرنا زانستى نىيە)(ھيكل، ۳۱: ۲۰۱۰). (ھيگل)ى ئەو پرس پىشەپەر، لى گەلەك ژ ئەوان پرسىيارىن ئەوى وروۋۇزاندىن بى بەرسىف مانەقە. ل ۋىرە ئەو پرسىيارا (شارل لالق)ى ژى كرى دەيىتە گۇپى كو: (ئايان ستابىكا فەلسەفە يا هونەرى يە، يان ژى يا پەخنەيى يە، يان ژى يا دېرۇكَا ھونەرى يە؟)(لالو، ۲۰۱۰: ۱۴). د بەرسقان ئەقى پرسىيارا ئالۋىز دا، ئەو ب خوه كارى ستابىكا يى ھۆسا شرۇقەدەكتە كو: ستابىكا جوانىيا سروشتى ناكەتە بابەتەكى خوه. ژىلى ئەوى ھندى نەبىت، كو ئەگەر ئەو جوانى ب پېيىا ھونەرەكى ژ ھونەران ۋە ھاتبىتە بەداركىن و ل سەر بىنگەھى ئەوان پېقەران بخوه بىت، ھەروەكوجانى ئالاڭەكا ھونەرى يە و د خوه زايىيا تشتان دا ھەيە. لەوما (بابەتى درستى راستەخوه يى ستابىكا يى بھايىن ھونەرى يىن ئەرىيىنى يان نەرىيىنى نە، ئانكۇ ئالاڭىن ھونەرى يىن جوان يان ژى كريتىن)(ھەر ئەو زىدەر: ۱۵). ل دويىش ئەقى بۆچۈونى ھەموو دەقىن ئەدەبى و بەرھەمىن ھونەرى مۆركەكى ئەندىشەئامىز ھەيە. د ئەنجاما لېكدا نەقە يا بەرناھەپىزىيەن ئەوى ئەندىشەئامىزىي دا، ئەمى نىزىكى ئەوى راستىي بىن، كو ھزرکرنا فەلسەفى دوو جۆرىن زانستان ژىك جودا دەكتە:

- زانستىت دەستىكرد، ئەوين دياردەيىن سروشتى لېكدهنەقە و پاقەكىرنا وان ژبۇ ئەوان مەرجىن پى درستبۇوين دزقپىينەقە و پشت ب پېبازا ئەزمۇونكارى دېستن و د ئەنجاما كارىن خوه دا بىيارىن راپورتپىزىيەن بىنپ دەردەيىن.

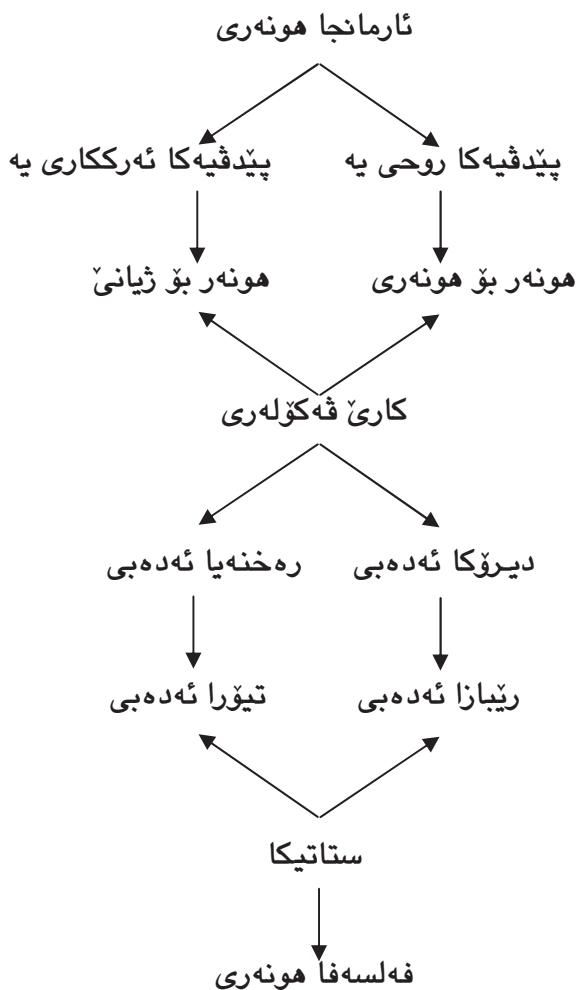
- زانستین پیغامه‌یی، ئەوین بھایان لىکدەنەقە، وەك راستیي و خىرمه‌ندىيى و جوانىيى. ئەو د پېبازا خوه دا نەپىننۇن عەقلى بكاردەين و بېيارىن وان ئى مەزندەيى يان ئى بھادارى نە. ئەقە ئى سى زانستان ۋەدگەن: لۆژىك كو بابەتى وى راستى يە. ئاكار كو بابەتى وى خىرمه‌ندىيە. ستاتيکا كو بابەتى وى جوانىيە.

د ئەقان ھەردۇو جۆرىن زانستان دا، ئەو نەپىنا نەريتئاسا خويما دبىت، ئەوا جوداوازىيى د نافبەرا ئەو تشتى هەيى و ئەو تشتى دەبىت ھەبن دا دكەت. ھەلبەت ئەو زانستىن جەخت ل سەر ئەوان تشتىن دەبىت ھەبن دكەن، ئەون يىن ئى بابەتى جوانىيما ھونەرى ۋەدكۈلنىەقە. جوانىيما ھونەرى ئى - وەك (كانت) دېيىشىت - نواندىنەكا جوانە ژېق ھەرتىشىتىكى بھىتەكىن، كومەرج نىيە بىي جوان ئى بىت. لەوما ئاستىن ھەمەرنگىن ستاتيکايى تەواوکارىنە. ھەر ل سەر ئەقى بنگەمى يە، كوتەواوکارىبىا سروشىتى بابەتكە ژبابەتىن زانستى، و تەواوپۇونا ستاتيکى ئالاقەكا تەكىنikiيە. چى دبىت ئەو ھەردۇو تەواوکارى ب ھەقىرا ھەقتا بن و ھەفتەرېپ كار بکەن، لى نابىت ھەردۇو يەك تشت بن. ھەر ئەو زانستا جوانكارىي "ستاتيکا" يە، كورامانا تىۋرا دەركىيەرنى ھەستى ئى ددەت. د پېرەوا ئەقى بۆچۈونى دا، ھندەك بىياشا وى زانستى وەسا بەرتەسک دكەن كو ھەقبەرى فەلسەفا ھونەرى دادنىن (سانتيانا، ٢٠١١: ٤٣). فەلسەفەيا ھونەرى بنگەها تىۋرىيە ژەخنەيا ھونەرى ئانكۇ تىۋرا پەخنەيى يَا ھونەرى ۋەدگەت. ل دويىش باوھەپىيا سانتيانا^(٤٣) يى ھونەرى ئەركەكى گىنگ و كارىگەر ھەيە، كوبۇ مە ئەوى ۋە گۈاستىندا ژقۇناغا

٤٣ جورج سانتيانا (١٨٦٣- ١٩٥٢) ھۆزانغان و تۆرەقان و فەيلەسۈوف بۇويە. ل ئەسپانيا ژدایكبوويە و ل ئەمريكىا پەروردە و مەزن بۇويە. پەليا پۈرۈفسۈرىيى ڏ زانىنگەها ھارۋاردى بەھەستەپىنابۇ، ھەتا سالا (١٩١٢) يى ل وېرىي مامۆستا بۇويە. د فەلسەفەيا ھەقچەرخ دا، ب پېتەرى پېبازا سروشىتىگەرایى ناقدار بېبۇ.

چالاکییا بهندکری بو چالاکییا ئازاد دابین دکهت (هر ئەو ژىدەر: ۲۷). ئەقى باپەتى پاشخانىن دىرىن ھەنە، ژبۆچۈونىن (باومگارتن)ى و (كانت ۱۷۲۴- ۱۸۰۴)ى دەستىپى دکەت، ب تايىپەتى كو ئەو ھەردۇو كارىبۇون پووخسار و نافەرۆكى ژىك جودا بکەن. لى (ھىگل)ى بەروۋاڭ ئەوى چەندى، ئەو بۆچۈون لېكىدابۇنەقە، كو ھەرىك ژ رۇوخسار و نافەرۆكى، باندۇرا خۇھ ل سەر يەكىدوو ھەيە. ئەقە ژى سىنورىن ئايدىيالىستى تىپەردىكەت، نەخاسىمە د ئەوى ھەقبەندىيىا د نافەبەرە رېزەيى و پەھايى دا ھەيە.

چەندىن زانايىن دىكە كار ل سەر ئەقى لايەنى كرييە و ستاتيکايى قۇناغى دىكە ژى بېرىنە و ل سەر ئاستى گەلەك زانستان كار ل سەر ھاتىيەكىن. ل سەر ئەقى بنگەھى پىشىفەچۈونا ستاتيکايى، پرسىيارا ھەرە گىنگ كو ھەقبەندى ب باپەتى مە فە ھەيە ئەوه: جوانى د ئەندىيىشەيا مۇرۇقى دا ھەيە، يان ژى ب دۆرھىلى ۋە پەيوەستە ھەر وەكى پىرەوكەرىن پىالىستى شرۇقەدکەن؟ دكارىن ئەوى بۆچۈونا سلال د ئەقى وينەيى ھىلكارى دا رۇنۇقە بکەين:

ھىلکارى ھەزمار (٥)

فەلسەفا يَا ھونھرى وەك لقەك ڙفەلسەفا يَا گشتى، كۆئەنجاما چالاکىيىن ۋەكولەر و توپىژەرەن كارىيەن ئەدەبى و بەرھەمىيەن ھونھرى يە. ئەوئى ڙى پىيەرەن خوھ يىيىن گشتى ھەنە، كوشەرجەم مللەتىيەن دنى تىدا ھەۋپىشىكىن. ل

په ئەوان پیغەران ژی بنگەھین فەلسەفەیا ھونەرییا تایبەتمەند ب ھەر مللەتەکى ۋە دەھىتە دارېشتن.

ل دویف سەلماندنا ئەقى بۆچۈونا سلال، ئەمى ھەولدهىن، كو ئەندىشەيَا كوردى بىكەينە ئەلقەيەكا پىڭە گرىدانى د ناقبەرا تەوهرا پەكى يَا ئەقى پشکى، كو دەرەقىشىتەيىن وى ب فەلسەفەیا ھونەری ب داوى ھات و تەوهرا دووپى كول دویف پەسەننیيا ھىزرا كوردى دگەپىت، كو دى چەوا ڈاھىن ئەندىشەيَا كوردى فەلسەفەيەكا جۇڭاڭى دارېشيت.

ژىك ۋاقىئىكىدا داھىن ئەندىشەيَا كوردى، كارەكى ئالۆزە و ب ساناهى بىدەستقەناھىت. ئەوا ئەوى كارى ئالۆزتر دكەت، ئەوه كو كەسىن پسپۇرىن خوه بۇ ئەوى كارى تەرخانكىرىت كىمن، ئەگەر ھەبن ژى، نە ل ئاستى كارەكى ھۆسا گرانن. ب ھىمەتا ئەوان كەسىن خىرخواز ژى، پرۆسەكە بىرپىچەناچىت. بەلكو پىددىشى ب دەزگەھەكى تايىبەتمەند ھېيە و ب شىۋەيەكى سىستەماتىك كار بىكەت و ئەوان داۋان ل سەر بىنەمايىھەكى زانستى ژىك ۋاقىئى بىكەت. ھەرچەندە ب ھەبوونا ئەوان دەلىقەيان ژى، ھەموو كار سەرپاسىت نابن، چونكە بابەت و بەرھەمىن ل بەردەست دا، پچىرىنىھە و ب سەلىقە پەيدانەبووينە و د ئەنجامما كەلەكەبوونەكا مەعرىفى ژى دا درست نەبووينە.

زېھر ئەقان ھۆكارىن سلال، نە ھەستەكا كوردىيىا سەلىقەدار ھېيە و نە زەوقەكى جوانى گىرسەيى دەھىتە دېتن. نە ئارەزۇويەكا دەستەجەمعىا جەماوەرى ژى بۇ ۋەخونىدا بەرھەمىن ئەدەبى و شۇپاندنا كارىن ھونەری ھېيە. نە ئەندىشەيەكا خولقىنەرا گەل جەھى خوه گرتىيە. لى رەوش چەوا بىت، دەببىت ل دویف شىيانان، كار ل سەر ئەوان بەرھەمىن ل بەردەست دا ھەين بەھىتەكىن. ھەر كىماسىيەكا د ئەنجامىن ئەقى ئەلقەبى دا ھەبن، ئەقە دى ۋالاتىيەكى د ۋەزارتن و دارېشتى ئەلقەيَا دووپى دا ل دویف خوه ھىلىت.

تەورى دووپى:

ھزىن دەسەن و بىنەمايىن فەلسەفى

د پلانا ئەقى ئەلقەيىدا، دى جەخت ل سەر پرۆسەيا پىكىفەگرىدانا ئەندىشە و ھزىن ھىتەكىن. ئەو پرۆسە ئى ژ ئەندىشە يا كارىن ئەدەبى و بەرەمەيىن ھونەرى دەستپى دكەت و د فلتەرەن رەخنە و ھەلسەنگاندىدا تىدىپەپيت و ئەنجامىن وان د تىۋىرەن ئەدەبى و ستاتىكىن ھونەرى دا گەلالە دېن. ژبۇ پىر پۇنچەكىن ئەقى بابهتى، پىنپىيە ويلىك و ئۆست وارىن كو دوو كارناسىيەن تىۋىرا ئەدەبى نە. ئەو ژى بۆچۈونىن نېمىسكارىن بەرى خوھ پەسەند دكەن، كو درناسىيە دەرروونى داشت بەهايا ھونەرى دىيارىكەت و د حالەتىن ھۆسا دا، ئەوان كاران دەلسەنگىنەت و پالپشتىيە وان ژى دكەت. ب تايىھتى دەما ئەو بەهايىن قىيىكىيختىن و پىكىفەنىسىيەيى بن. پىريا جاران ژى ئەو دەركىپەكىن دەرسىيى ب ئالاقىن دىكە دەتەكىن، نەك ب كۆزانىيارىيە تىۋىرييە دەرروونناسىيە. دەرروونناسى وەك زانست كارەكى فەرنىيە ژبۇ ھونەرى، چونكە ئەوى ب خوھ بەهايەكى ھونەرى نىيە. ئەو ژى ئەگەرمە ب ئەوى رامانى وەرگرت، كو تىۋىرەكا بەرناમەرېزىيە يا عەقلى يە د پىيازىن كارى خوھ دا(ويلىك، ۱۹۸۷: ۹۵). ئەو خەباتىن ھەلسەنگاندىن و رەخنە ئامىزدېنە زىدەر و سەرۆكانى ژبۇ ھەلچىن و دارپشتىن ھزىن دەسەن. ھزىن دەسەن ژى ژ ئالىيى بىرمەندان^(٤) ۋە دەيىنە پىكىختىن و د ۋەزارتىن ئەوان دا، پەھنسىيەپ دەيىنە دارپشتىن. ئەو پەھنسىيەپ خوھ لىكىددەن و دېنە تىۋىر. د ھەۋېندىيە تىۋىران دا فەلسەفە درست دېيت. فەلسەفە ژى (زانستا قانۇونىن گشتىيەن بۇونى "ئانکو سروشت و جڭاڭى" و ھزىكىندا مەرقۇنى و پرۆسەيا كۆزانىيارىي يە

^(٤) هندەك جاران بىرمەند ھەردوو بېلان دىگىن و ھەولداينە كو بىر و ھزىن خوھ ب پېتا ئەدەبى فە بگەھىن، بەرۋاڭى ئەوى چەندى ژى هندەك جاران ئەدېب ژ سىنورى ئەدەبى دەردچن و پەيامىن خوھ يېن ھزى ب شىۋاھەكى فەلسەفى دادلىقىن.

و ئەو "فەلسەفە" شىيۆه يەكە ژ شىيۆه يىين ھۆشيارىبىا جقاکى) (زنتال و يودين، ۱۹۸۱: ۳۳۶). ل دويىف پېبازىن وي، بۆچۈونىن جىاواز ژى ھەنە. ئەرسىتى ڈوو جۆرىن فەلسەفى ژىك جوداکىرلۇن: (فەلسەفا يەكى) ئەوا ل دويىف بۇونى دىگەرپىت و (فەلسەفا دووپى) ئەوا تايىهت ب فىزىكى ۋە. فرانسيس بىكىن^(٤٥) ژى ھەر ئەو ناقلىيانە ژىق زانىنا گشتى دانابۇو، كو بابهتى وي پەنسىپىن گشتى يىين د ناڭبەرا زانستان دا يە. ھەروەسا توماس ھۆبز ۱۵۸۸- ۱۶۷۹ ئى ژى، ئەو زارافە پەسەند كربۇو. ئىين سىنای د پەرتۇوكا (چاڭكانييىن حىكمە يى) دا، فەلسەفە يى ب (حىكمە) ناڭدەت و دېيىزىت كو ئەو باوهەپپىكىرنا ئەوان پاستىيىن تىۆرى و كىدارىيە، كول دويىف شىيانا مەرقۇنى دەرروونا وي بەر ب تەمامبۇونى ۋە دېت. ھەزماھەكا زۇر ژ زانايان كۆك و ھەۋى نە، كو (مەبەست ژ فەلسەفى پۇنچەكىنە ھەزرى يە، لەوما ئەۋى بابەتكى تايىهت نىيە)(بدوي، ۱۹۸۴: ۱۶۲- ۱۶۳). ل ۋىرە پرسىيارەكا سى سەرە دەيىتە گۇپى، كو: فەلسەفە كەنگى درست دېيت و چەوا وەراري دەكت و ھەۋەندىيىن وي چەنە؟

ژىق بەرسىدانا ئەقى پرسىيارا سلال، ئەمى نموونەكا زىندى و نىزىك ژ بۆچۈونا زۆربەي ۋە كۆلەران دانىنە بەردەست:

د شەرقەكىنە ھەز و بۆچۈونىن ئەفلاتۇنى دا، تىيۇرا لاسايىكىنى درستبۇو. ژ يا (ئەرسىتى) تىيۇرا خوھ پاكىزىنى. ژ يا (كانت) ئى تىيۇرا جوانناسىيى و ھۆسا چەندىن تىيورىن دىكە ژى لەھەۋاتن و بۇونە بنەمايىن فەلسەفا ئايىدیالىستىي. د باوهەرىپىيا ئەقى فەلسەفى دا سروشت سەربخوھ نىيە و د ۋەرىئىخوھ دا پاشت ب ئاقلەكى يان جانەكى تاك يان ژى تەۋاپىا يەزدانى دېستىت و ھەروەسا (ھەز د بزاڭا خوھ دا ھەولددەت كو تىيادا دەركېيىكىنە ھەموو تاشت و

^{٤٥} فرانسيس بىكىن، دەرچۈوبىي زانكۆيا كامېرج بۇو. فەيلەسۈوف و نقىسىكار و دەولەتمەدارەكى ئىنگلېزە. ب فەلسەفا خوھ ياخشى ب "تېبىنى و ئەزمۇونگەرایى" ۋە دېست پېشىرەقىبا شۇرۇشا زانستى كىرلۇو.

کاریکتەران ب مۇركا خوه يا تايىيەت دابېرىزىت و ژگوشەنىگایا خوه يا تايىيەت دا ببىينىت) (ھويدىي، ۱۹۸۹: ۴۷). ل داوىي گەھشتنە ئەوي باوهپىي، كو فەلسەفە (شيانەكە هەولددەت لۆزىكا عەقلى پۆزئاۋايى و سۆفيگەرپىيا تايىينى يا پۆزەھەلاتى بىگەھىنتە ھەۋ و ھەۋسەنگ بىكت) (Zeller، 1963: 2). ئەو بۆچۈون ژى دەرئەنجاما قەرىزەكە گوماناوى بۇون، ب تايىيەتى د ناقبەرا ئەوي چىڭا ۋىانا مروقى حەرى دىكت، كو كارەكى خودى يە و ئەوان قانۇونىن ژئالىي عەقلى قە دەھىنە دارشتن، كو كارەكى بابەتى يە. ئەو ھەردوو ئائى ژى مەملانىيەكە بەردەوام، د ناقبەرا ئارەزووپىن تاكەكەسى و ئاكارىن جڭاڭى دا درست دىكەن. د ئەقى كىشىمەكىشى^(٤٦) دا كارىن مەزن بەرھەمهاتن، ب تايىيەتى ئەو پرسىن (كانت)ى د پەرنىسىپىن عەقلى كىرىدىرى دا شرۇقەكىرىن كو (ھەموو ھۆكارىن دەستىنىشانكىدا ۋىيانى يان ب درستى خودى نە، كو د داوىي دا ئەزمۇونگە رايى نە، يان ژى بابەتى و عەقلى نە، تەۋايا ئەقان ژى ئەوھە كو دەرەقەبى يان ھندورى نە) (كانت، ۲۰۰۸: ۹۶). فەلسەفا كانتى بۆ تاقىكىننىن رەخنە يا عەقلى چوو. ھەر ئەو رەخنە بۇو، بۇويە سىمايا فەلسەفا سەدسالىا نۆزدى ژى. ئەقى پېچكەيى ھەولىن ئاۋاڭىدا سترەكچەرىن فەلسەفييەن مىتافىزىكى ب داوى ئىنا، بى ژىق ھىزىكىدا عەقلى خوهشىر.

ئەوا فەرە لقىرە بەيتە گۆتن ئەوھە، كول سەرەتايى سەدسالىا بىستى چەندىن جۆرىن فەلسەفە يان ژى يەك دوو ھاتنە ۋاشىرلىكىن، بىرا فەلسەفى سەرۇنىمى ھاتە چىنин. ب گشتى ول دويىت بۆچۈونا جۆن دىيى (فەلسەفە دوو جۆرن، جۆرى يەكى ھەۋبەندى ب ژىنى ۋە ھەيى، ھەبۇون و سروشت و

^{٤٦} بۆچۈونەكە دىكە ھەيى، كول ئەوي باوهپىي يە: ئەو ھەۋبەندىيى ئالوگۇرى د ناقبەرا تاكەكەسى و جڭاڭى دا، د ھەر قۇناغەكە مىّزۇويى دا ياخوازە د گەل قۇناغەكە دىكە دا، لەمما تاكەكەس ھەمېشە بەرھەمى سىستەمەكى جڭاڭىي مىّزۇويىكە دەستىنىشانكىرىيە. بۇ پەزىز زانىاريان، بىنېرە: (م. روزنالى ۱۹۸۱: ۳۲۸).

ئەركىن خوه ژىينى وەردىگرىت و ھەولددەت ژىينى رىك بىيختى و پاستەپى
بىكت. جۆرى دووپى ژى خوه ژىينى ۋارپى دكەت و فەلسەفە يەكا زارەكىيە و
تنى ئاخفتىنە و گەنگەشەكا بى ئەنجامە) (راجح، ب. ت: ٣٥). ل پەى ئەقى
بۇچۇونى ئەركىن فەلسەفى، نە ب تنى ھاتنە سىنۇداركىن، بەلكو ئەركىن وى
ل سەرپىچكەكا درست ھاتنە دەستنىشانكىن. د ئەقى دەستنىشانكىنى ژى
دا، بىنگەھىن فەلسەفە يَا زانستان ھاتنە دارپشتىن. فەلسەفە يَا زانستان ژى
لەكە ژە فەلسەفى، ئەركى وى دويىچۇون و لىيگەپىانە ول ھندەك ئالىيان
قەدكۈلىت، كو زانست ب خوه نەشىت قەكۈلىنى تىيدا بىكت. كارى وى ئەوه،
كود ھەر زانستەكى دا "وەك بىركارى، لۆزىك، ميتافيرىك، ئاكار" زمان و
جەقەنگىن وى ب درستى بكارهاتىنە (بدوي، ١٩٨٤: ١٦٣). د فەلسەفا شىكارى
دا، دوو شىّوه يىن ئەزمۇونگە رايىن ھەقچەرخ ھەنە:

- ئەزمۇونەگە رايىيا ئىكس-فۆرد، كو ۋەكۈلىنىن وى ل بارەمى
شىرۇقە كرنا زمانى ئاسايىيە.
- جۆرى لۆزىكى، ئەوا د بىنەرەت دا بايەخى ب شىرۇقە كرنا زمانى
زانستى ددەت.

ب شىّوه يەكى ھویر، فەلسەفا زانستان سى ئارماجىن سەرەكى ھەنە، كو
دكارىن د ئەقان خالىن ژىرى دا كورت بىكەينە قە:

- ١- د پىرسىيەكا ئاوىتە يىيا گشتى دا، ھەموو جۆرىن زانستان پۆلەن
دكەت و سىنۇرىن وان دەستنىشان دكەت و پېزىبەندىيە ھەۋېندىيەن
وان ژى دگەل يەكدو خويادكەت. پاشى ورده كارىيەن وان د
پەيکەبەندىيەكا گشتى دا قەدجەمىنەت.
- ٢- فەلسەفە يَا زانستان پەخنەيى ژئەوان پاستىيەن سەرەتايى و
پەرسىيەن بىنگەھىن دگرىت، ئەۋىن زانستان بەستەقەئىنائىن ول

سەر دچن، ژبۆ کو تاقى بکەتەفە و پاشى بپەزىنىت و بھايى^٣
دەرئەن جامىن ھاتىنە سەلماندىن خويا بکەت.

٣- هەر زانستەك ب گريمانە و تىيورىن خوه ۋە، ھەولددەت ھىزا مەرقۇنى
بۇ زانىنا تىستان ئاراستە بکەت و ئەو دىاردەيىن بەرچاڭلىرىن شەرقۇنى
بکەت. فەلسەفە يَا زانستان ھەولددەت کو ھىز جەخت ل خوه بکەت
و پاستى و درستىيا زانستان ژى تاقى بکەتەفە کو ھەتا چ پادەيەك
تەقافىن و بى ھەقدىن.

ب ئەقى شىيەسى، فەلسەفە دىرى زانستى نىيە و ھەول نادەت دەستەسەر
بکەت^(٤٧)، بەلكو ئالىكارىا وى دكەت و پاستەپى دكەت و پەخنەمىلى
پەرسىپ و پېبازىن ھىزى دىگرىت و ئەوئى د (خود) يَا وى دا چىرىدەتەفە.
سەرپەرشتىيا وى ژى دكەت، داكو بگەھتە پروسوھىكە ئاوىتەمىي يَا گشتى و
كۆزانىيارىيَا بەشەريەتى د چەند پەرسىپىن دەستىيشانكى دا كورت
بکەتەفە (عبدالنور، ١٩٧٩: ١٩٦).

ھەر زانستەك دىاردەيەك سروشىتى يان ژى ژئالىيەكى ژيانا جفاكى
قەدكۈلىت. ئەو ھەردوو ئالى ھەفتەرېپ پىكىفە پىشىفە دچوون. ھەر ئەو
ھەفتەرېبىيە بىوئىيە، كو فەيلەسۈوفەكى وەكى (برىتاتىق) داخواز بکەت کو
زانستا (دەررووتناسىي)^٢ بەھىتە ناڭكىن ب (زانستا دىاردەيىن دەرروونى) ئەو ژى
بەرانبەر (زانستا دىاردەيىن فيزىكى)، لى ئەوا دىاردەيىن دەرروونى ژ
دىاردەيىن فيزىكى جودا دكەت مەبەستدارىيَا وانه، كو ھەمېشە بۇ بابەتكى
دەيىنە ئاراستەكىن (بدوى، ١٩٨٤: ٣٥١). ئارمانجا ھەرى پىشىن ژئەۋى

^{٤٧} ل بارەي ھەقبەندىيَا فەلسەفە ب زانستان ۋە، (د. أحمىد عزت راجح) د پەرتۇوكا خوه دا (أصول
علم النفس، ص ٣٧-٣٨) ب هوپى شەرقۇنىتە.

ههـ قـتـهـ رـيـبـوـونـيـ، ئـهـ وـهـ، كـوـ دـهـ زـگـهـ هـيـنـ فـهـ رـمـىـ وـ نـهـ فـهـ رـمـىـ پـلـانـيـنـ خـوـهـ لـ دـويـفـ
قـهـ پـيـرـاـ وـيـ دـابـپـيـزـنـ وـلـ سـهـ رـيـفـهـ بـچـنـ..

قـهـ دـيـتـنـ وـ ئـهـ فـرـانـدـنـيـنـ زـانـسـتـىـ بـانـدـورـاـ خـوـهـ هـهـ بـوـوـ، كـوـ هـيـدـىـ هـيـدـىـ قـهـ پـيـرـاـ
ژـيـانـاـ مـرـؤـقـايـهـ تـيـيـ ژـ هـزـكـرـنـهـ كـاـ مـيـتـافـيـزـيـكـىـ ـقـهـ كـوـ پـشت~ بـ ئـهـ نـدـيـشـهـ يـهـ كـاـ
پـيـگـهـ هـشـتـىـ دـبـهـ سـتـ، بـقـ هـزـكـرـنـهـ كـاـ فـيـزـيـكـىـ بـچـيـت~ كـوـ پـشت~ بـ ئـهـ نـجـامـيـنـ
ئـهـ زـمـوـنـگـهـ هـاـنـ بـبـهـ سـتـيـتـ. ئـهـ قـهـ پـيـيـازـاـ پـرـ زـهـ حـمـهـت~ وـ سـهـ رـكـهـ شـىـ وـ
قـورـبـانـيـدانـ، قـوـنـاغـيـنـ خـوـهـ يـيـنـ سـهـ خـت~ هـهـ بـوـونـ. بـقـ نـمـوـونـهـ، دـهـ مـاـ (ـنيـكـولـاسـ
كـوـپـهـ رـنـيـكـوسـ)ـيـ تـيـوـرـاـ هـسـارـانـ ـقـهـ ژـانـديـيـهـ ـقـهـ وـ بـهـ رـىـ بـنـاغـهـ يـاـ فـهـ لـكـنـاسـيـيـاـ
نوـيـ دـانـايـ^(٤٨). پـاشـىـ قـوـتـابـيـيـ وـيـ تـيـخـ (ـتـيـكـ بـراـهـيـ)^(٤٩)ـيـ بـ بـهـ هـرـهـ مـهـ نـدـيـيـاـ
خـوـهـ ئـهـ وـ ئـامـرـاـزـ دـاهـيـنـاـيـنـ، كـوـ بـشـيـت~ دـ كـارـيـ خـوـهـ يـيـ پـيـقـانـ وـ ئـهـ زـمـوـنـيـ دـاـ
بـكـارـبـهـيـنـيـت~ وـ هـهـ مـوـوـ تـيـبـيـنـيـ يـيـنـ خـوـهـ لـ بـارـهـيـ سـتـيـرـنـاسـيـيـ دـ خـشـتـهـ يـيـنـ
پـيـكـوـپـيـكـ دـاـ تـوـمـارـ بـكـهـت~. ئـهـ وـيـ ژـيـ پـيـ لـبـهـ شـاـگـرـدـيـ خـوـهـ (ـيـوـهـانـسـ
كـيـپـلـهـ)^(٥٠)ـيـ خـوـهـ شـكـرـ، كـوـ ئـهـ وـيـ بـ بـلـيمـهـ تـيـاـ خـوـهـ ـقـهـ شـيـاـيـ هـرـ سـىـ

^{٤٨} كـيـپـهـ رـنـيـكـوسـ (ـنـيـقـلـاـيـ)ـ (ـ1ـ4ـ7ـ3ـ - ـ1ـ5ـ4ـ3ـ): فـهـ لـكـنـاسـهـ كـيـ پـولـونـيـ يـهـ. وـ بـ دـانـهـ رـىـ فـهـ لـكـنـاسـيـ يـاـ
نوـيـخـواـزـ دـهـيـتـهـ زـانـينـ. تـيـوـرـاـ پـهـ تـلـيمـؤـسـيـ (ـ1ـ5ـ0ـ - ـ1ـ5ـ7ـ0ـ)ـ لـ بـارـهـيـ سـهـنـتـهـ رـيـبـوـونـاـ ئـهـ رـدـىـ وـ خـولاـ هـتـافـيـ
بـهـ روـقـاـزـ كـرـيـوـوـ. ئـاخـفـتـنـاـ وـيـ وـ ئـهـ وـ بـوـچـوـنـيـنـ بـهـ رـبـهـ لـاـقـيـنـ هـيـنـ لـ بـارـهـيـ ئـهـ قـيـ باـبـهـتـيـ نـهـ خـاسـمـهـ يـيـنـ
كـهـ نـيـسـهـ يـيـ نـهـ پـاـسـ دـهـ رـئـيـخـسـتـبـوـونـ، پـيـچـهـ وـانـهـ يـاـ وـيـ بـ بـلـگـهـ يـيـنـ زـانـسـتـىـ سـهـ لـمـانـدـبـوـوـ. ئـهـ بـوـچـوـنـاـ
كـوـپـهـ رـنـيـكـوسـ وـ دـهـرـچـهـ پـهـ كـبـوـوـ دـ فـهـ لـكـنـاسـيـ وـ دـيـرـكـاـ هـرـقـانـيـ وـ پـيـشـكـهـ فـتـنـاـ زـانـسـتـىـ دـاـ.

^{٤٩} تـيـكـ بـراـهـيـ (ـ1ـ5ـ4ـ6ـ - ـ1ـ6ـ0ـ1ـ)ـ لـ شـارـقـ تـسـكـيـنـ - دـانـيـمـارـكـ (ـكـوـ نـهـ سـهـ بـ سـوـيدـيـ ـقـهـ يـهـ)ـ هـاتـيـهـ
دـنـيـاـيـ. لـ زـانـيـنـگـهـ هـيـنـ وـيـتـبـيـرـكـ وـ لـيـبـيـزـيـكـ وـ باـسـيلـ خـوـهـنـدـيـهـ. دـاهـيـنـاـ خـوـهـ يـاـ نـاـقـدـيـرـ لـ سـالـاـ
(ـ1ـ5ـ7ـ2ـ)ـ ئـ ستـيـرـهـ كـاـ نـوـيـ دـقـزـيـوـوـقـهـ وـ ئـهـ وـ قـهـ دـيـتـنـ لـ سـالـاـ (ـ1ـ5ـ7ـ4ـ)ـ بـوـوـ بـاـبـهـتـهـ كـيـ زـانـسـتـىـ وـ لـ
(ـزـانـيـنـگـهـ)ـاـ كـوـپـنـهاـگـنـ)ـيـ هـاتـهـ خـوـهـنـدـنـ. ژـوـ ژـالـوـگـوـپـيـاـ زـانـيـارـيـانـ سـهـ رـهـ دـانـاـ فـهـ لـكـنـاسـيـنـ ئـ لـمـانـيـاـ
كـرـيـوـوـ، بـ ئـالـيـكـارـيـيـاـ شـاـ (ـفـرـيـدـرـيـكـيـ دـوـوـهـ)ـ يـهـ كـمـيـنـ مـهـ زـنـتـرـيـنـ ـوـانـگـهـاـ فـهـ لـكـنـاسـيـ لـ (ـسـونـتـ)ـ ئـ
نـيـزـيـكـ (ـكـوـپـنـهاـگـنـ)ـ دـانـابـوـ.

^{٥٠} يـوـهـانـسـ كـيـپـلـهـ (ـ1ـ5ـ7ـ1ـ - ـ1ـ6ـ2ـ0ـ)ـ فـهـ لـكـنـاسـ وـ زـانـيـيـ بـيرـكـارـيـ وـ فـيـزـيـكـىـ يـيـ ئـهـ لـمـانـيـيـهـ. يـهـ كـهـ كـسـ
بـوـوـيـهـ قـانـوـنـيـنـ بـزـافـاـ هـسـارـانـ دـانـايـ، كـوـ پـشت~ بـ بـيرـكـهـ يـاـ كـوـپـهـ رـنـيـكـوسـ وـ گـالـيـلـوـيـ بـهـسـتـيـ.

قانوونىن فەلەكناسيي دانىت كۆمۈر ب ناڭى وى ناقدىر بۇوينە. هەر د ئەوان سەروبەندان دا (گاليلق) ئىزى تەلسکۆپا فەلەكى داهىئىنا و بىياشەكى بەرفەرە ژبۇ توپىزىنەقە و ۋەكۆلىيەن زانسى دەستخوھىشىر. يان ئىسىحاق نیوتون (1643-1727) ئى زانايەكى ئىنگلېزى بۇویە و د بىاشى فىزىك و بىركارىي دا كاردىك. ژەقەنگىن شۆرەشا زانسى بۇویە و ژېھر ھەرسى قانوونىن وى سەلماندىن ب فەيلەسسووفى سروشتى ناقدىريبوویە.

ژېھر گرنگىيا پۇلى زانسى د ژيانا سەردەم دا، فەيلەسسووفان ئىزى هىزى دىكارت 1596-1650) ئى فەيلەسسووفى فەرەنسى پشت ژەپپىبازىن سەردەمى خوه كەر و رۆلەكى سەرەكى ھەبۇو د داناندا پىبازا گومانگەرائىي دا. ھەروەسا (فيكى 1668-1744) ئى فەيلەسسووفى ئىتالى كارىن خوه يىن دىرۇكى ل دويىف پىبازەكا زانسى ئەنجامدanan. (نمۇونە زۆرن ھەروەكۆ پىشىتر ئېمازە پى ھاتبۇو كەرن). ئەو ھەول بەردەواام بۇون، ھەتا كارگەھىشىتە سەرەتايى سەدىسالىيا بىسىتى و ھېقەتر ب تەمامى فەلسەفە بەرى خوه دا تاقىكىرنەيىن رەخنه يىيا ھىزرا زانسى و پشت ب تىرەم و تىكەھىن وى دېبەستىت. ل سەر ئەقى بنگەھى (برۆدبېك Brodbeck^(۱) ئىزى ئەوى بۆچۈونى دسەلمىنىت كۆ، فەلسەفە يى زانسى چار روپىيەن خوه ھەنە و ھەموو بايەخى ب ستراكچەر و رامانا زانسى دەدەن و ب ئەقى شىۋەيى خوارى:

ئا - زانست وەك چالاکىيەكە و د كۆننېكىستەكا جقاكى - شارستانى دا دەيتە ئەنجامدان، كۆ كارىن وى يىن دەستنىشانكى چە؟

^(۱) مەى برۆدبېك (1917-1983) ل (1941) ئى بپوانەم بە كالورىۋىسى - كىيمىاىي ل زانىنگەھا نىيۆرکى و ل سالا (1947) ئى بپوانەم دكتورايى د بابەتى فەلسەفەيى دا و ل زانىنگەھا ئايىۋا بەدەستقەھىنابۇون. د نافبەرا سالىن (1947-1974) دا پروفېسسور بۇویە ل زانىنگەھا مىنیسۇتا و سەرۆكاكا بەشا فەلسەفەيى ئىزى بۇویە.

ب - زانست وەکو بەرپرسیارییەك، مۆركا ئەۋىز بەرپرسیاریيەتىيا ئاكارييَا دىكەفتە سەر وى و ھەروەسا سەر ملى ئەوان زانايىن تىدا كار دىكەن چىه؟

پ - زمانى زانستى، ئەۋىز ئەوان دەستەوازە و پرسىن وى پىك دەيىت كو ئىممازە ب ھەمان ھەقبەندىيان بىكت. ھەروەسا ئەوان پەيف و تىرىمىن ل بارەي ئەوان پرسانە. چەوا ئەۋ زمانە پشىدارىي د دەستنىشانكىنا سترەكچەر و پامانى دا دىكت؟ و ب چ ۋە زمانى زيانا پۇزانە جودايە؟ پامانىن ئەۋىز جودايى چنە؟

ج - ئەو ھەقبەندىيىن زانست دسەلمىنيت كو د ناڭبەرا دوو دياردەيان يان پىتر دا ھەنە؟ پىكھاتەيا بىنەجها قانۇونا زانستى چنە؟ و تىۋرا زانستى چىه (سويف، ٢٠٠٠: ٢٠).

ھۆسا ئەفراندىن د مىشكى دەستەجەمعى يى ھەر مللەتكى دا، بىاڭەكا دەستخوەش فەراھەم دىكت، كو تىدا ئەو پاستى جىڭىر دېيت كو (دىرىۋكا فەلسەفا خەلکەكى رەنگىھەدانا گولغەدانا ھىزا وى يە، لى بەلى دىرىۋكا زانستا وى ھەتا راھىدەيەكى دېيتە پىشكەك ژ زانستا دىرىۋكا وى) (Zeller, 1963: 7). ژىۋلىكدا نەقىچەلەنەن دەرىۋىنىن دەرىۋونى، مە پىيدىفى ب پىبازەك زانستىيە، كو لى تىبىگەھىن و ھەلچۈننەن دەرىۋونى، مە بىكاربەھىن و مەبەستا سەرەكى ژ ھىزىكىدا درست ئەوه، كو دەبىت (ھىزىكىدا زانستى بىبىتە نەرىتەك و د چارەسەركىدا ھەموو ئارىشە و كىشەيىن كىرىدەيىن خوھ دا جىيەبجى بکەين و ئەو ھىزىن كۆرە يىن چارەنفيسا مە دەستەمۇ دىكەن بگۇرپىن و ب ھۆشىيارى و زىرەكى كۆنترۇل بکەين) (شاولس، ١٩٧٩: ٢٠٥). ب رېكخىستنا ئەقان ھىزان، زۇربەي ئارىشەيىن ئالزى و كىشەيىن ھەلاۋىستى و پرسىن ھەلپەسارتى ماينەقە و مللەت پى ھاتىيە گىئىزكىن چارەسەردىن، ب تايىبەتى ئەگەر ب گەپناسى سەرەددەرى د گەل دا بەھىتەكىن، مينا: كىشەيىن و سكولەرېزمى، كىشەيىن زۇرىنە و كەمینەيى،

هه قبه‌ندیین د ناقبه‌را نه ته‌وهیان دا، دهستنیشانکرنا پیگه‌هی پارتیین
سیاسی ل سه‌ر نه خشه‌یا فه‌لسه‌فا وهلاتی، هه قسه‌نگییا ئاستی پیشکه‌فتنا
ته‌کنولوژیایی د گه‌ل بھایین مرؤثی...هتد.

۱-۲-۲ قیکئیخستنا هزین ره‌سنه‌نین کوردى

ئه‌لقه‌یا دوویی، کو باری فه‌لسه‌فی و بیرمه‌ندییا نیشتیمانی ۋەدگىت،
پاسته‌خوھ ب ئه‌لقه‌یا يەكى ۋە گرېدایه. ب نه‌بوونا ھېزمەندییا ئه‌وان ھەست
و سۆز و ئەندىشەيىن کو بكارن ساتە زىندىيەن دىرۆكى تۆمار بکەن، ئاستەمە
بیرمه‌ندییا خوه‌مالى ۋى بكارىت ب شىوه‌يەكى گەردۇونى ل دويش بەرسقا
پرسىيارىن نه مەر بگەرىت.

ئه و گەپيانا بيرمه‌ندىيەن كوردان ۋى كىرى، پىر وەك دەربىپىنەن قوولىن
كەسىتى ماينەۋە و نەگەھشتىنە ئاستى شرۇقەكىن و لېكدانەۋەيى، کو د
ئەنجام دا د تىۋەرەكى دا بەھىنە رېكخىستن. ھۆكارا ئەۋى چەندى ۋى پىر ژېر:

- بەلاقبوونا ناخوه‌ندەوارىي ھۆكارەك بۇويە، کو هه قبه‌ندى د
ناقبه‌را دانەری و خوه‌ندەقانى دا سىست بۇويىنە، يان ۋى ل
ھندەك شوينان ھەر نه‌بوویە. ب نه‌بوونا ئەۋى تىكەلى و
تەۋلىيبوونى دا بىرانەك د ناقبه‌را پرۇسەيىن پىيدقىبۇونى و
درستىبۇونى دا چىپبۇويە.

- دۆرھىلا بيرمه‌ندىيەن كورد ب شوين و ئالاقين كارى ۋە، د گونجاي
نه‌بووينە، کو هزركرنا خوه ب شىوه‌يەكى تىۋىرى لېك بدهەنەۋە و
د زنجىرەندىيە كا پىكھاتى ۋە ھۆكaran ھەتا ئەنجامان شرۇقە
بکەن، لەوما گەلەك ژئەوان زانا و بيرمه‌ندان ب رېپىا ھۆزانما

دیداكتيکى هزىئن خوه دهربىينه و نەگەھشتنىن ئاستى داپشتنا
فەلسەفەيەكى.

- خوهندنا دەستپىكى و هەتا پەيسكىن بلند ئى، تىنى ئايىنى
بۇويە و ئەو نېسىن و تۆماركىندا پەراۋىزان ئى، ھەرل سەر
ئەوان بۆچۈونان بۇويىنە، كو تىنى پىيوىستى ب راڭەكىن و
پۇنځەكىنەكا پتە بۇويىنە. ھندەك جاران ئى گەھشتنىن حالەتى
وەرگىپانى: ئەوان جوماپىران خوه نىزىكى لايەننەن ھونەرى و
زانستى و فەلسەفى نەكريە. دەما حالەتىن تاك و يەكانە ئى
ھەبوو بن، ئەوان پتە ب بىيەن و تاما نەتەوەيەكا دىكە كاركىيە،
چونكە ب زمانى كوردى نەبۇويىنە، وەكۇ: بەكر بەگى ئەرزى د
بىياقى ھونەرى دا(دۆسلىكى، ۲۰۰۲: ۷۹-۸۱)، ئىسماعىل
ئەبولمەھەرى جزىرى د بىياقى زانستى دا(الصويركى، ۲۰۰۵: ۱۰۴)،
شەھابەدینى سۆرەبەردى د بىياقى فەلسەفەيى دا(كوريان، ۱۹۶۶:
. ۳۰۳

ب شىّوه يەكى گشتى بنه مايىن فەلسەفى و لىكدانەفەيىن هزى ل جەم
كوردان د دوو قۇناغىن سەرەكى دا تىپەرينى. ھەر قۇناغەكى ئى بنه ما و
سيمايىن خوه ھەبۇويىنە:

١-٢-٢ - قۇناغا يەكى

د ئەقى قۇناغى دا، ھەزىمارەكا رۆر ژ بىرمەندان ل نىڭ كوردان ھەلکەفتىنە.
ب شىّوه يەكى گشتى دوو جۆر بۇون:

- جوينا يەكى، ئەو ھەزىقان و زانايىن ئايىنى بۇويىنە، ل ژىر ئالاپى دەولەتىن
سەرددەست كارىن خوه يىن زانستى ب جوانى ئەنجامدايە.

- جوینا دوویی ژی وەک کورد هزرکرینە و ھندهک ژبەرەمیێن خوھ ژی یان
ھەموو ب زمانی کوردى نفیسینه.

جۆرى دوویی ھەقبەندى ب بابەتى مە ۋەھىي، كو ژ سەرەتايا گەلەبۇونا
ھزرا نەتهوھىي يَا كوردى دەستپى دكەت^(٥٢) و ھەتا دامەزراوەندا حکومەتا
ھەریمما كوردستانى ل سالا (١٩٩٢) ئى بەردەواام بۇويە. بەرەپېشىن كوردان
وەكۆ مللەتكى ژىرددەست ھەست ب گرنگىيائەوان جۆرە پرسىياران كري، لى
نەشىايىنە بىخنە د چارچویقەيەكى تىۆرى دا، ئەو پرسىيار تى دەربىرپىن
بۇويىنە و ژ پىيغەمەتى ئازراندندا سۆزا نەتهوھىي ھاتىنەكىن، مينا (مەلايى
جزىرى) شانازى ب كوردبوونا خوھ دكەت و ئۆمىيدا وى ژى ئەو بۇويە كو
كوردان ژى دەنگ و ناقى خوھ ھەبىت ول سەر زارى ئەوى، نىشانىن
سەرەلدانا دۆزەكى خويا دىن:

گولى باغى ئيرەمى بوهتام

شەب چراغى شەبى كوردستانم(مەلايى جزىرى، ٢٠٠٢: ٢٨٦)

يان ژى ئەو بۆچۈونا بەلى كرى، كو كوردان ژى وەكۆ مللەتىن دىكە
دەسەلات و مىرىئىن خوھ ھەبن و ب ئەقى پەنگى پەسنا مىرى كوردستانى
دكەت:

ماھتابا دەولەتى يەك پەرتەوەك شەمعا تە بت

ئافتابا رەفعەتى بەرقەك ژئەنوارى تە بت(ھەر ئەو ژىدەر: ٢٦٥)

^{٥٢} بۆ زىدەتر زانىارىان بنىڭە: (د. عەبدولفەتاح بۆتانى، سەرەتاكانى ھەستى نەتهوايەتى كورد لە
مېڭۈسى نوپىدا، و: سەلاح عومەر، چاپخانەي منارە، ھەولىر ٢٠٠٦).

پشتی دهربینین مهلى، پرسیارین نهمر ل جه م کوردان پهیدابون. ل پهی ئەو دهقین د ناڭ بەرپەپىن ديرۆكى دا ماینه ۋە. ئەوي راستىي دسەلمىن، مينا ئەو پرسیارا فەقى تەيرانى ئازاندى، كو سەرخوھبۇونا وەلاتى ژېق گەلى بندەست، چ گۈنگىيا خوه ھەيء(خەزىنەدار، ۲۰۰۲: ۱۷۲).

يان ژى (ئەحمەدى خانى ۱۶۵۰- ۱۷۰۷ن) ئەو پرسیارا دىرىين كرى و ھەتا نەها بى بەرسىف مايەفە و بۇويە گىرىيەك و رېچكا ۋەكىنەتىنەتىنە زانىن:

ئەز مامە د حىكمەتا خودى دا

كرمانچ د دەولەتا دنى دا

ئايە ب چ وەجهى ماینە مەحرۇوم

بالجوملە ژېق چ بۇونە مەحکوم(ئەحمەدى خانى، ۲۰۰۸: ۴۴)

سەليمى هىزانى ب ھېيەتى قە ئەقى پرسیارى دكەت كو بۆچى مللەتى وى رېيەكى راست ناگرىت و بۆچى بەروقاڭى بەرهە چارەنۋىسا خوه دچىت:

لى چېكەم دچن د پېكىدا ۋاشى

ھەر شاشى دباذن نە ب سازى(ھىزانى، ۲۰۰۴: ۳۷)

د نىڭ دويى يى سەدسالىيا نۆزدى و سەرەتا يى سەدسالىيا بىستى، كو د ناڭبەرا ۋەنەنچۇونا مىرىشىنین كوردان و بەرپابۇونا شەپى يەكەمىي جىهانى بۇويە، ئەو ھەفتى سال پۇزگارە كا سەخت و پېزە حەممەت بۇ ب سەر مللەتى كورد دا ھاتى. ژېق ئەوي دەلىقەيى حاجى قادرى كۆپى ھۆسا ئەوان

بارودخان دهه لسنه نگينيت، کو ده بيت کورد ب ئەقى شىوه يى خوه تىدا
بناسىتە قە:

حاکم و ميرەكانى كوردىستان

ھەر لە بۆتانە وە هەتا بابان

يەك بە يەك حافىزى شەرىيعەت بۇون

سەيىدى قەوم و شىخى مىللەت بۇون

سەيىدو شىخە كان لە ترسى ئەوان

مونزەوى بۇون و زاکىرى رەھمان

ھەر كە فەوتان پىايى ئەوان دەركەوت

سەيرى چۆن بۇونە پۇوش و ئاگرو نەوت

يەكى لەم لاوه پۇودە كاتە عەجم

دۇو لە ئەولاؤھ دەبىنە دۈزمنى ھەم (كۆيى، ۱۹۸۶: ۲۱۳)

حاجى ب تنى كاودانىن جڭاڭى لېكىنە دايىنە قە، بەلكو ئە و پرسىيارىن د
كويراتيا دەرۇونا مرۆقى دا هەلدقولۇن دگەل ئەۋىن د دويراتيا گەردۇونى دا
دەيىنە كرن تىكە لكىشىرىنە. د ئەۋى تىكە لكىشىرىنى دا، ھەولدايە كو ھەر
سى لايەنىن ماتىريالى و دەرۇونى و روھى ل جەم وى ھەۋىسىنگ بىكەت. ئە و
پىدەقىيەن ژبۇ بىدەستقەئىنانا ئەۋى مەبەستى، ل دويىف بۆچۈونا خوه وە كو
مەلايەكى نەتە وەپەرۇھر ھۆسا دەربېرىنە:

بەللىٰ وايە لە ئەلزەمى ئەشىيا

ئەووه لهن خواردنه، دووه م سوکنا

سىٰ يەمى سەترى عەورەتە ئەنجا،

مەشفەلەى "لا الله الا الله"

پشتىوانى بىنايى شەرعى مەتين

شىرو بەخشىن و خامەيى پەنگىن

بە و شەشە دىن موحافەزە دەكىرى

يەكىٰ مرد لەم شەشانە دىن دەمرى (ھەر ئەو زىددەر: ۲۳۶-۲۳۷)

حاجى پىدىقىيەن خوهناسىنى د دوو ئاستان دا ھەۋسەنگ دكەت. ئاستى
يەكىٰ كۆ پىدىقىيەن فسيولۇزىنە و بەرەپىشىن دەبىت ھەر مەۋەكى ھەبن.
ئەوان زى د سىٰ پەيسكان دا رېك دئىخىت:

۱- خوارن و قەخوارنە زېۋ بەردە وامبۇونا زىنى.

۲- سوکنا زېۋ ئاڭنجىبىوون و قەحەويانى.

۳- جلوبرىگ كۆ عەورەتى دادپوشىت زېۋ بەرزىڭىرتىدا رەۋشتى، د ھەمان
وەخت دا پاراستنا جەستەي ژ سەرما و گەرمائى.

ئاستى دووپىي د چەوانىيا رېقەبرنا جەاكى و سەرەدەرييما مەۋەكى د گەل
دەردۇرا خوه دا رېك دئىخىت. ئەو پىكخستان زى ياسادانانەكا موكمە، كۆ
شەرعى ئىسلامى يە. زېۋ كۆ ئەو شەرع ب شىۋەيەكى پىكۈپېك جەن خوه
بىگىت، دەبىت تاك د نىڭ جەاكى دا بىبەھۇزىت و خوه د ئايىنى دا
بىدۇزىتەقە. زېۋ كۆ ئەو پىرسەيە زى سەرىگىت، دەبىت سىٰ پىدىقى ھەبن،
ئەو زى (شىر و بەخشىن و خامەيى پەنگىن)ن، ئانكۇ (ھېز و مەردايەتى و

زانست)ن^(۵۳). ئەو ھەر سىّ پىدۇقى ژى، بىنەمايىن سەرەكىنە د چاندا ئۆلى دا. ل دويىش بۆچۈونا حاجى قادرى، چاندا ئۆلى جەھى چاندا گشتى ۋە دىگرىت. دكارىن ھەردۇو ئاستىن ئەۋى چاندى ژى د ئەقى پەيژەيى دا خوييا بىكەين:

^٣ مەممەدى مەلا كەربىي د پەرتۇرۇكا خودا (ھەنگاۋىنىكى تر بەرپىگادا .. بەرەو ساغىكىرىنەوە دىيوانى حاجى قادرى كۆبىي) ھەولدايە ھندەك شاشى و ھەلەيىن دىيوانا حاجى راست بىكەتەقە. ژېڭ ئەھۋى كارى ژى پشت ب دەستنۇرسىن باودپېتىكىرى بەستىيە. ئەھۋى گەلەك چەوتى و لارىپۇون سەرراست كىرىنە، لى د شرۇقە كرنا ئەقى كۆپلەبىي دا سەركەفتى نەبوویە، ب تايىبەتى دەمى دېتىشىت: ((بە گۈيرەتى ئەم بەيتە ئەبى لەم شوينەدا بەيىتىك فەوتاتىپ چونكە لە بەيىتى پاشەودادا ئەللىن: "بەم شەشە دىن موحافەزە ئەكرى" و سىيانىشى و توود، كەواتە ئەھۋى سىيانە كەيان كوان؟)). ئەھۋى (شىر و بهخشىن و خامەتى پەنگىن) ب سىن بىنەما لىكىنەداينەقە (مەلا كەربىي، ۱۹۸۹: ۳۱۹).

حاجى د ئەقان هەردوو ئاستان دا، كار ژبۇ بەرهەڭىزىن مۇقۇھەكى باوهەردار دكەت، كو بكارىت خوه د سەركەفتىن ئايىنى دا بېيىتەفە ول دىنایىپ ول ژيانا ل دويىش دا ژى سەرفراز بىتن.

ئەو پرسىيارىن حاجى كىرىن و بى بەرسىف ماينەفە. ل جەم گەلەك شاعيرىن كورد دووبارەبوونەفە، ب تايىبەتى ئەوين پەتى بايەخ ب رەگەزى بىرى ددا، پەتى ژ پەگەزىن دىكەيىن سۆز و ئەندىشە و تەنانەت شىۋازا دەربېرىنى ژى، لەوما حاجى وەك قوتابخانەيەك، زمانەكى شعرىيى تايىبەت ب خوه ۋە ھەبوویە.

پېيازا حاجى بەردە وامبۇو، ب تايىبەتى پشتى شەپى يەكى يى جىهانى، كو ئەو بىر نە تنى د دلىنىيەكا شاعيرەنە دا دھاتنەكىن، بەلكو ب شرۇفەكىنەكا فەلسەفى ژى دا دھاتنە دەربېرىن. بۇ نموونە: (جەلادەت بەدرخان)ى ھەر ئە و پرسىيارا دىرىينا سوقراتى دووبارە كرييەفە و د پىشىگۇتنا يەكەم ھەزمارا گۇشارا (ھاوار)ى دا داخواز ژ خورتىن كوردان دكەت كو خوه بىناسن و دېرىثىت: (خوهناسىن ژ مە رەپى يَا فلات و خوهشى يى ۋەدكە. ھەركەسى كو خوهناسىن دكە، دكارە خوه بىدە ناس كىن.) (بەدرخان، ۱۹۳۲: ۱) دىيارە ئەف بابەته ل جەم وى پەرىگرنگ بۇوې، لەوما بابەتىن سەربخوھ ژى ل بارەي ئەقى مۇزارى بەرهەف و بەلاڭرىنە. ھەرب ھەمان ناقۇنىشانى (خوه بىناس ...) لە بابەتكى درىز بەلاقىرىيە و تىيدا (خوهناسىنى) پىناسە دكەت و پېيا راست نىشا گەنجىن كورد ددەت و ئارمانجا وان ب ئەقى وينەيى ھونەرى - بىرمەندى - دەروونى ھەقبەر دكەت: (خورتۇق، ئارمانجا تە پېزگارى يە، پېزگارى يَا وەلات و ملەتكى يە. ناقى ئارمانجا تە كوردى، كوردانى يە، كوردىستانە. ئارمانجا تە لېرتە سەكىنە يە. د شىكلى مۇقۇھەكى دە يە. تو لى دنهىرى، عەجىبمايى دەيىنى. ھەرى تو دېيىنى، دەست، لىنگ، مل، پول، پارسۇ، پارھان ھەرتىشىن وى ھەنە. لىنگى وى يى راستى بە پېش، يى چەپى بە پاش دېت. لاش د جەھى خوه دا يە. خوه نە دە پېش، نە ژى پاش. ژېبر

کو ژئالیه کی پیشنه، ژئالی بی دن پاشنه تیته کشاندن. تو زانی خورتۆ؟ لهوما کو هر دوو لنگ نه يەکن. نافبەرا وان ده يەکیتی نینه. دفیت، تو بخەبىتى ۋان ھەردۇو لنگان ب ئالىيە کى ۋە بلقىنى) (بەدخان، ۱۹۲۳: ۲-۳).

(جەرخوين) اى ئەو پرسىيار ب شىوه يەکى ھونەرى كريه دەمما دېيىزىت: (كىمە ئەز؟). ئەو پرسىيار ھەمان رامانى دەھەلگرىت دەمما ھاتىھ گۆتن: (خوه بناسە؟). پرسىياركە رى قىايە بۆچۈونا نفشه کى كوردان د سالىن ھەفتىيان دا دەربېرىت. ئەوي ئەو پرسىيار كريه و بەرسقا وى ژى دايەقە. ھەتا نەما كەسى پرسىيارە كا ھۆسا ھەستىيار نەكريه و بەرسقا وى يَا سەنگىن ژى دابىتەقە. لى ئەوا ل ۋىرە دەھىتە تىببىنېكىن ئەوه، كو بەرسقىن وى د ناڭ چەپ و چىرىن دىرۋىكى دا سىنگەپى بووينە و چەندىن پرسىيارىن دىكە ب خوه ۋە دەھەلگىن. كورد د بەرسقىن وى دا دگەرېن، ھەتا خوه تىدا بناسەقە، نەھەزىن وان ژى د بەرسقىن وان دا دگەرېن، تاكو سەنگەرېن نوى دىزى ئەوان بگىن. د ئەثان چەرخ و زقۇركان دا بەردەوام پرسىيار درست دىن. ئەقە ژى پەنسىپە كا چى يە د ھونەرى شعرى دا، چونكە د بىنەرەت دا (ھەلبەست بەرسف نىيە، بەلكو پرسىيارە د ناڭ پرسىيارى دا) (أدونيس، ۱۹۷۸: ۳۱۳)، لهوما شاعرى ژى ب تىن پەنجەركە كا بچۈوك قەكى ھىللايە، ئەو ژى ئەوه كو دفیت ب بىركرنەقە يە كا كوردى يَا زەلال دا، پۈپەلا داۋىي يَا دىرۋىكا كوردان بۇ ئاشتى و سەربخوھىي بەھىلتەقە:

وەسان دېيىزە زەردەشتى پىزان

ئەھرەمان دشكى ھرمز تى مەيدان (Cegerxwin, 2003: 17).

ئەوا د پرسىيار و بەرسقىن وى دا خويایە ئەوه، كو پانزدە جاران پرۆسە يَا پرسىيار و بەرسقان دووجاركى دېيت، لى تىنچ جارا يەكى پرسىيار دكەت و بەرسقا خوه ددەتەقە، دەمما ب ئەوي پرسىيارا ئازريايى دەستپى دكەت:

کیمه ئەز؟

کوردی کوردستان

تەڭ شۆپەش و ۋۇلقان

تەڭ دینامیتم

ئاگر و پېتىم (ھەر ئەو زىدەر: ۱۳).

ھەر چارده جارىن دن، بەرسقى دەدەت و پاشى پرسىيار دكەت. ئەقە ژى كارەكى ھونەرى بلندە و ھەزى ۋەكولىنىڭ كا زانستى هوير ھەيە.

د ئەقان نمۇونەيىن سلال دا، دىيار دىبىت كومىشلىكى كوردى پرسىيارىن كۈپىر و پامانبەخش كرينىڭ كۈپىر خەۋە بناسىت، لى نكارىيە د ئەوان پرسىياران دا ھەۋەكىشەيىن د ناقبەرا تاك و جىفاك و نىشتىمانى دا ب شىۋەيەكى كىرىدىرى ھەۋەسەنگ بکەت. جار تاكى خەۋە قوربانى جىفاكى كىرىيە و جار تاك و جىفاكى ژ بىخەمەت نىشتىمانى دا خەۋە تووشى كارەساتان كرييە. جار ژى جىفاك و نىشتىمان بۇويىنە پىخۇرىن حەزا تاكى. نمۇونە ژىۇ ئەقان ھەرسى حالەتان د دىرۇڭ كوردى دا زۇرن و ئەوين نەما پەيدا دىن پەتن ژئەوين چووپىي.

٢-١-٢ قۇناغا دووپىي

قۇناغ ژەلبىزارتىن و دامەززانىدا پەرلەمانى كوردستانى و پىكھىنانا حکومەتى دەستپى دكەت. د ئەقى قۇناغى دا، گەلەك ھزر دەتىنە داراشتن، ج ئەوين ژ ئەندىشە ياخى كوردستانى دەتىنە گەلەكتەن يان ژى ئەوين ژ ھزرىن وەلاتىن دىكە دەتىنە وەرگىتن، لى ئەوين جەھى خەۋە دەگىن، تىنى ئەون يىن دېنە ژىدەرىن قانۇونىن پەسەندىكى. هەتا نەما ژى ئەق حالەتە تىنى ل ھەرىما

کوردستانی هه یه و ل پارچه بیین دیکه بیین کوردستانی ئه و ئهندیشە و هزر نکارن ببنە قانون، بەلکو د هزین مللەتین هەفسوی دا دەمینەفە و تیکە لى قانوونین ئەوان وەلاتان دبن. تاھایی مایی چەندین پرسیارین ئالۆز و کویر ل بارەی ئەقى ھەبۇونا ئەنتىكە دکەت و د سەرەتايا ئەوان دا دېیزىت:

ئەق ھەبۇونە ژ كىفە ھاتە، بۆج ھات دى كىفە چىت؟

كەنگى ھەلكەت بۇويە پەيدا، مان ھەيە يان پۈچ دېيت؟

ئەز چەمە ئۇ بۆج ھاتم بۆ چەمە دى كىفە چم؟

ھەلكولان يا کویر و دویرە ب عەقلى كوه ۋىنى ناكەقىم(مایى، ۱۹۹۸: ۵۲)

ئەقە ژى نها دورھىلەكە و پرسیارگە لا مىشكى كوردى بۆ جارا دووپى د دېرۆكا كوردستانى دا دوبىارە دېيتەفە.

۱- جارا يەكى ل سەدسالىيىا ھەقدەبىي بۇو، دەما ئە حەممەدى خانى ب دەستەلەلە خە خە لىكداھەفە ژېۋ فەلسەفە بىن سەردەمى خە كرى. د ئەنجامما ھەقبەر كرنا لايەنن بەيىز و لاوازىن وان ھەقبەرى يەك كرین و ئەوا ژېۋ ملەتى خە باش و بکىرەتلى ئى ۋاشقانى كرى.. ل ۋەقىرە پىدىقىيە بلىمەتىيىا مەلايى جزىرى ل سەدسالىيىا شازىدەبىي نەھىيە ژېرىكىن، كو ژ ئالىيى نازكىيى سۆز و گەھىبۇونا ئەندىشەبىي و ھۆيربىنەن خە ۋە بىاۋەكى گونجايى بۆ نەشى ل دويفە خە ھىلابۇو و ئە حەممەدى خانى ل سەرپەرەردە بۇو.

۲- نها جارا دووپى يە، كو ل سەدسالىيىا بىىست و يەكى ئە و ئە زموونا ئە حەممەدى خانى دوبىارە دېيتەفە. ب جوداوارىيە كا بچويك، ئە و ژى ئەو، كو ئە و فەلسەفە بىن ئە حەممەدى خانى لىكداينەفە و ۋاشقانى، يەنەن بىنگەھىن ئايدىيالىستى ھاتبۇونە

دارپشن، لى ئەوين نها زورترن و هەمه پەنگترن، لەوما وەسا باشترە بھىنە پۆلينكىن و يەك ژئەوان جوينان بھىتە ھەلبىزارتەن^(٤). لىزانىن پلانىن ستراتيژىيەن وەلاتى دادپىزىن سەرىشكىن كو دى چ جوين ھەلبىزىن. ھەلبەت جوينا سىيى ژ ھەردووكىن دىكە باشتەر و پېشىكەفتىرە، ب تايىبەتى ئەگەر شيان ھەبن كو كار ل سەر بھىتەكىن، ژېھر كو:

- ژ ئالىي ئۆنتولۇزىيايى ۋە تىيگەمىشتنەكا تەڭاش ل سەر سروشتى ھەموو تىستان ھەيە.

- ژ ئالىي ئەپستىمولۇزىي ۋە لېكدانەۋەيەكا باش ل سەر رېچكىن ھزركىنى و ئالاقىن ژېق دەستخىستنا وان ھەيە.

- ژ ئالىي ئاكسى يولۇزىي ۋە ژى خوهندەۋەيەكا درست ل سەر پرسىگىيەكىن پەفتارا مەرقىيى و چارەسەركىندا بەهيان ھەيە.

ئەو فەلسەفە ياب فەرمى دەتىتە دەستىنىشانكىن و پەسەند دېيت، دى بىتە چەقا پېنىشاندەر د چەڭلىكى دا و بىنگەمەن پابەراتىبىا ھەموو ئەركىن دەزگەمەن فەرمى، سازىيەن كەرتى تايىبەت، كارىن پېيشەيىن تاكەكەسى دى ل سەر ھىنە دارپشن.

^(٤) د سەرتايىا تەۋەرى سىيىي يى ئەشى پېشكى دا ل لاپەرەبىي (١٣٤) دا، مە ژېق دەستىنىشانكىندا زىدەرېن ھزى يىن پېيشە و كارىن پېشقەبرىنى، پېبازا پۆلينكىندا ئەوان فەلسەفەيان ۋۇنۋەتكىيە و ب گشتى كرىنە سى گروپ: گروپى فەلسەفەيىن ئايدىالىيىت، گروپى فەلسەفەيىن ماتيرىالىيى چقىابىي، گروپى فەلسەفەيىن ماتيرىالىيى بىنافۆك (لۇق).

٢-٢-٢ ئەنجاما تەوەرى دۇوپىي

دەرگەھىن فەلسەفەيى بەردەۋام دەقەكىينە. سوقراتى لېكدانەقەيىن وى، ئازىزنى يىسا سروشى قە بۆ شىرقەكىنا مەرقۇنىڭ زى قەگۈاستەقە. بىاھىن جودا
ھەنە و فەييلەسسووف كارى ل سەركەن.

ھەركەسەك يان گروپەك فەلسەفەيا عەقلى پىرەو نەكت، ھەموو تشتان ل
دويف حەزا خوه لېكدىدەتەقە و چەوا بۆ وى باشە وەسا بەلسەنگىنيت. ئەو
خوه ۋارى دكت و ھەموو بۆچۈونىن دىكە پەتكەنەقە. ل ۋىرە جەھى
فەلسەفى نامىنيت و تاڭىرى و دەمارگىرى سەرەلدەن.

بەرۋاقارى ئەۋى چەندى زى، ئەو كەس و گروپىن زانستان ل دويف
بۆچۈونىن فەلسەفى رېك دئىخن و پاستورىاست ب ژىنى قە گرېدەن. بۇلى
پەرۋەردىيى زى ل وىرى دەستىپى دكت، كو چەوا ئەو ئەنجام دەيىنە
پراكتىزەرن.

كوردان ھزىن فەلسەفى ھەبووينە، لى نكارىنە فەلسەفەيا خوهمالى داپېشنى،
گريمانەيىن رېكوبىيک ھەبووينە، لى چو جاران نكارىنە خوه نىزىكى داپاشتنا
تىۋەرەكا تايىھەت ب خوه قە بکەن. ب نەبوونا ئەۋى فەلسەفەيا خوهمالى، ھىچ
ھىزەك نىيە بكارىت ئەو ھەموو زانست و كارسازىيىا نەال بەر دەستە رېك
بىيختىت. ئارمانجىن وان يىن گشتى دەستنىشان بکەت.

گەلەك ھەول دەيىنەدان، كو د ئەقى بازىنەيى كۆزەك دا دەربىچن، لى ھەتا نەا،
چو ئاسوپىن بۇناك ديارىنىنە. يەكەم پىنگاڭا دەرچۈونى ئەۋى بازىنە يى
چقىايى، دى ئەو بىت، كو عەقل نەبىتە ئالاڭەك بۆ كاركىنى، بەلكو دەبىت
كار د نىڭ عەقلى دا بەھىتەرن.

كارامەيى و شەھەزايى يا پىشەگەرايى

فەلسەفە بنەما و رېپېشاندەرا سەرەكىا ھەر زانستەكى يان پىشەيەكى يە. بىنەما يە، چونكە تشت ل سەر دەھىنە ئاقاڭىن و ئەو ژى پالپشتىا وان دكەت. رېپېشاندەرە ژى، چونكە رېنمايا ئەوان زانست و پىشەيان دكەت و بەردەوانم پاستەپى دكەت.

ئەگەر ئەو بۆچۈون راست بىت، كو ھەر زانستەك لايەنلى تىورىي پىشەيەكى ۋە دىگرىت، ئەقە ھەر پىشەيەك ژى ب خۇھ لايەنلى پراكىتىكى زانستەكى يە.

پىشەگەرايى د راما ناخوھ ياكى گشتى دا، ھەموو دەستەنگىنى و كارامەيى و شارەزا ياكى كارساز و پىشەوەران ۋە دىگرىت ئەوين خزمەتە كا گشتى پىشەكىش دكەن، يان ژى پىشەيەك تايىبەت ھەيە. ل ۋىرە ئەوا گىنگە بەيىتە گۆتن ئەوە، كو (ھەر پىشەيەكى ھندەك ھونەرین تايىبەت وى كونترۆل دكەن و ل دويىش سىستەمە كا دەستىنىشانكىرى ل نك ئەندامىن وى پىشە دچىت و ئەوان ژ خۇھ پەرسىتىيا تاكانە جودا دكەت) (بودون و بوريكىو، ٢٠٠٧: ٥٤٦). ئەو پىشەوەر ژى ل دويىش ئەوى فەلسەفا وەلات ل سەر پىقەدچىت بەرنا مە و ئەركىن خۇھ جىيەبجى دكەن. د بەرنا مە ياكى گشتىي جىيەبجىكىنلى ژى دا، رېبازا پىقەبرىنا وەلاتى دىيار دېيت. ل ۋىرە دەستىنىشانكىدا فەلسەفەكى كو ئەوى ئەركى ھەمە لايەن بىيىت كارەكى ئاسان نىيە، لە وما تشتەكى فەرە ئەو ھەموو جۆرىن فەلسەفەيان ل دويىش نىزىكىيا وان بکەينە سى گرووب، داكو ئەو گرووبقا ژىكىنلىك ب ساناهى بەيىتە ھەلبىزارتىن، چونكە چەندىن جۆرىن فەلسەفى ھەنە، كو جەنلىخۇھ د دىرۇكما فەلسەفى دا گرتىنە وەكىو: (ئايدىالىيىتى Realism)، (پىمالىزم Idealism)، (سروش تىگەرايى Empiricism)، (زىرى Rationalism)، (Naturalism)، (زەزمۇنگەرايى)

(ماتيرياليزم Materialism)... هۆسا ليستا جۆريٽ وان دريئر دبىت. ژبو ئاسانكرنا پۆلينكىرنا وان، مە ب فەر دىيت كو بکەينه سىّ گروپ. ئەو زى ئەقەنە:

ئا - ئەو فەلسەفەيىن زانيارى و بۆچۈونىن خوه ل سەر بىنگەھىن ھىزان دادرىئىن و پەتىيا ژىدەرىن خوه زى ژلايەنن مىتافىزىكى ۋەردگەن.

ب - ئەو فەلسەفەيىن پشت ب دىاردەيىن سروشىتى دېھستىن و زانيارى و بۆچۈونىن خوه ژكەرسىتە و ئالاقىن سىنگەپى بۇوى و شوين خوه چقىياتى دەلنجىن.

پ - ئەو فەلسەفەيىن بىر و بۆچۈونىن خوه ل سەر دىاردەيىن سروشىتى و ھەقىەندىيىن جەفاكى ئاقادەكەن و ئەوان وەكى كەرسىتەيىن لەقۇك و بىزاقكار لىكەنەقە.

ھەر يەك ژئەقان گروپان ھندەك ژناقەرۆكا گروپىن دىكە ب خوه ۋە دەلگەرىت، بۆ نموونە: گروپا (ب) ھندەك ژگروپا (ئا) ب خوه ۋە دەلگەرىت و گروپا (پ) زى ھندەك ژگروپا (ئا) و (ب) ب خوه ۋە دەلگەرىت، لەوما گروپا (پ) ژھەردوو يىن دىكە تاۋەگەر و گشتگىرترە.

ل سەر ئەقى بىنگەھى بۇويە، كو (ئىنىشتاين)ى پۆلەكى مەزن د دانان و پەرسەندىندا گروپا (پ) دا ھەبۇوى و ھەقىەنگىيەكى دئىختە د ناقبەرا تىپرامان و كارى زانسىتى دا و ئەوى ب خوه د ناقبەرا بۆزىن كارى دا دەلىقە ژبو پشۇودانەكا ھىزى ژى دادنا و دەمەكى زور بۆ تىپكىرىن و تىپرامان و زاخدا دا مىشكى و گەھينا ئەندىشەيى تەرخان دىكىر، ئەقە زى بۆچۈونەكا كەقنا رە - ھەر وەكى پېشىرى مە دىاركىرى ل(113) - كو ژ دواندىن سوقراتى د دەمى دادگەھىكىرنا وى دا دەستپېكىرىھە و ئەفلاتۇونى زى ۋەگىپايە و ئەرسوتتالىس زى پى داخباربۇويە.

۱-۳-۲ د ناپېه را فەلسەفى و رېشەبرنى دا

دەما د پېشەبرنا وەلاتى دا، يەك ژ ئەوان گروپىن فەلسەفى (يىن پىشتر
هاتىه بەحسىرن) دھىتە هەلبازارنى، ھەموو چالاکى يىن جڭاڭى ژ يەك زىدەر
دەيىن و بۇ ئارمانجىن دەستىنىشانكىرى يىن ھەقگىتى دچن. بۇ نمۇونە: ژبۇ
قەخوەندىندا رابردوویى خوھ، فەلسەفا مىرثوویى ھەبىت. ژبۇ داھاتى و
قەخوەندىندا پاشەپۆزى خوھ، فەلسەفا پلاندانانى ھەبىت. د يەكخىستنا كار و كرياران
دا فەلسەفا ياسايى ھەبىت. ژبۇ پىكخىستنا پىوهندىيەن خەلکى فەلسەفا
جڭاڭى ھەبىت. ھەر پىپۇرىيەكى ژى فەلسەفا زانستىا خوھ ھەبىت... وەكو
فەلسەفا دەرروونزانىيى و فەلسەفا كىميائىي و فەلسەفا فيزىيىي... و ھەموو
زانستىن دىكە يىن جەھى خوھ د خوھندىن ئەكاديمى دا ھەيە. ئەقى سەلىقەيا
كاركىنى دىرۆكەكا ھندا كەقنانىيە. د سەدساليا ھەقدەبىي و دويىش را، ب
تايبەتى پشتى ئەوان پىشىكەفتىن د بىياقى ميكانيكىي دا ل ئەورۇپا پويداين
(فەيلەسۈوفان ھەولدان كۈ وەسفا كار و كريارىن سروشى ژى ھەرب ئەوان
زاراوهيان بىكەن يىن ژ زانستا ميكانيكىي دەھانىھەرگەرتىن و شرۇقەكىندا وان
ژى ل سەر بنەمايى تىۋىرەن وى بەھىتىه كىن) (فورىيس و هوز، ۱۹۸۹: ۱۴). ئەو
قەرپىز ل دويىش پىگەھشتىندا ھەر مللەتكى پىشىقەچوو. نەما ژى ئەو ئەلقەيا د
ناپېه را فەلسەفە و زانستىن پراكتىكى دا ھەي و جىڭىر بۇويە، ب سىتونوا
ژيارا وەلاتى دھىتە دانان، چونكە ھەموو لايەننەن دنيادارى و مالكەرىي تىدا
خېقەدىن... ئابوورى ب ھەموو لايەننەن خوھ قە يىن كشتوكالى و پىشەسازى
و بازىگانى و گەشتوكۇزازىيى، ياساناسىيى ب ھەموو وردهكارىيەن خوھ قە،
ھەرودسا لايەننەن خزمەتگوزازىيى وەكۆ پەروردە و تەندىرسى و شارەقانى و
ئەمنىيەت و پاراستنا وەلاتى ... يەكسىتن و پىكقەگرىدانان ئەقان ھەموو
ئالىييان ژى پىپويسى ب چاندەكا پىكخىستنى ھەيە. د ئەقى بىياقى دا (چاندە
پىكخىستنى ل ژىر كونترۇلا مرۇقى دا يە، ژبۇ كو چاندە پىكخىستنى ژى
بەرەقخوھ بىكەت و پىشىپىخىن و ب ئاراستەكىنەكا ھوپىر و بەرەمھىنەر دا

بجۆلینین، دەبىت كونترۇلا پەوشتا مروقى يا شارستانى بکەين و سەرپاست بکەينەفە، داكو ئەركىن چاندا پېكھستنىڭ زى بھىنە جىئەبجى كىن) (لىلەفيت، ١٩٦٤: ٩). ل ۋىرە دىيار دېيت كو چاندا پېكھستنا ھەزگەھەكى ل سەرپاست و درستى و رايىكىيا پەوشتا كارمەندىن وى ئاشا دېيت. پەوشتا كارمەندان زى پېقەرىن خوه ھەنە، ئەو پېقەرىن ل جەم پېقەبەرييَا دەزگەھى و د ناقبەرا خوه دا و د گەل خەلکى دىكە دا پەسەندىن. ھەر د ئەقى بىاقي دا، يەك ژئارماجىن فەلسەفى دىراسەتكىن ئارىشەيىن پەوشتا مروقى و چارەسەركىن بھايانە. پەوشتا پۆزەتىقا مروقى زى ئەو كريارىن پەززاندىنە يىن د گەل بھايىن پەسەندكى يىن جەڭاڭى دا دخوفىيىن، ب تايىەتى دەمە دېنى پەۋەتىكە كەسى و د پەفتارىن وى دا پەنگەتەفە. ل دويىش ئەۋى دېنى پەفتارى ھەروه كو ھوارد بىكەر^(٥٠) دېيىت: مروق دېيت بھادارەكى پەسەن و پەفتارا مروقى زى ھەر دەم پەفتارە كا پېقەرى يە. ل سەر ئەقى مەبەستى پىنج قۇناغىن پەوشتى ھەنە كو مروق تىدا دېرىت داكو بېيتە مروقپەروھ، ئەو زى ب كورتى ئەقەنە:

١- ئەو پەوشتا ل سەرپېيدقىيىن نەبەرەقىرى را دوھستىت. ل ۋىرە پەوشت ئەوان بھايان ب خوه ۋە دەلگەتىت كو بھايىن نەدەستىشانكىرە.

٢- ئەو پەوشتا بەرەقى بۆ ھاتىھەكىن، بھا دەستىشانكىرى دېن.

^(٥٠) بىكەر ل (١٩٢٨) يى ل شىكاڭو - ويلايەتىن ھەڭگەتىن ۋە مەريكا ژايىكبوویە و ل سالا (١٩٥١) يى باودەنامەيا دكتۆرایى ل زانىنگەها شىكاڭو بەدەستقىقەتىنایە. مامۆستايىي جەڭاڭناسىيى و ئەنسىرەپۈزۈچىيى بۇويە ل زانىنگەها شىكاڭو. ھەروهسا مامۆستايىي وانەبىيەر بۇويە ل زانىنگەها مانشىتەر. سالا (١٩٩٩) يى كۆخانەشىن بۇوي مامۆستايىي مۇسقىقايىت بۇويە ل زانىنگەها واشتىن. خودىيى چەندىن توپىزىنەفە و كتىبانە كۆزۈرىيەيان ل بارەي سۆزىپۈزۈچىيى نە. د نەقىسىنەن خوه دا جەخت ل سەر بھايان دەكت و دىرى ئەوان بۆچۈن بۇويە يىن دېيىن بھايان جەن خوه د جەڭاڭناسىيى دا نىنە.

٣- ئەو پەوشتا ل سەر پىدىقىيەن پىرەوکرى پادوهستىت و تىدا بەا ل سەر بنگەھى ئاراستەكىنان دەھىنە دەستنىشانكىن.

٤- ئەو پەوشتا ل سەر پىدىقىيەن رامانبەخش پادوهستىت، بەا تىدا ل سەر بنگەھى هندهك جەۋەنگان بۆ نموونە وەكۈ زمانى دەھىنە دەستنىشانكىن.

٥- ئەو پەوشتا ل سەر پىدىقىيەن جڭاكى پادوهستىت و بەا تىدا ل سەر بنگەھى ھېۋەندىيىا د ناقبەرا ئەز و ئەوى دىكە دا دېيت.

د ئەقى قۇناغا داۋىيى دا، دەما مەرقۇ دئاخىتى و جەۋەنگان بكاردھىنیت. نە تىنى ئەوان بەهايان د ھېۋەندىيىن وان دا ب كىيارىن جڭاكى ۋە گەلە دكەت، بەلكو (خود)-كى ژخوھ را فەراھەم دكەت بەرامبەر خودىن ئەوانىن دىكە(قىنصۇ، ١٩٨٤: ٨٧).

تىپەپاندىنا ھەر پىنج قۇناغىن پەوشتا مەرقۇ، ئاستى ھۆشىيارىيا وي يَا جڭاكى بلندىر دكەت، ب تايىبەتى ئەگەر پىيگىرييَا وي ب بەهايىن پەسەندكىرى ۋە لايەنن باش و خراب ژىيک جودا بکەت. ل دويىف ئەوى جوداكرىنى ژى پىيگەھى وي خويا دېيت. ئەوى پىيگەھى گرنگىيا خوھ ھەيە، تەنانەت ئەگەر قەوارەيا وي چەندابچووك ژى بىت، كو ب چاڭ نەھىيە دېيت.

ل سەر ئەقى بنگەھى ژى، مەرقۇ (بها)يى خوھ ھەيە. بەهايا وي پىيگەھى خوھ د ۋەكولىنىن فەلسەفى دا ھەيە. ۋەكولەر ئەوى بەهايى ب تىشىتىكى ۋە دەرنابىين، بەلكو ب ئامرازەك و ئالاڭەكى ژبۇرېكخىستەكا نوى يَا ھەبوونى دادنىن، ئەو ژى ژبۇرۇپ دەۋىبارەكىندا پىيکەھىنانا وي و بەدەستقەئىنانا مەبەستىن ئارماڭبەر. ئەو مەبەست ژى ژپىيازەكا فەلسەفى بۆ يەكە جودايدى، ھەتا دكەھتە ئەوى ھەقكىشە يَا د ناقبەرا پابەندبۇون و ئازادىيى دا، كو دوو چەمكىن ۋەكلىرى و بەربەلاڭن و ب ساناهى ناھىيە پىناسەكىن. ئەو

بابه‌تی گرنگی بها و فەلسەفە د ئەقى بۆچوونا سلالدا پىكىفە گرىددەت، ئەوه، كو د چارچويفى بھايىن پەسەندىكى دا مروف (جڭاك) دى چەوا يەكى ز ئەوان سى گروپىن فەلسەفەنى هەلبىزىرىت. ئەوا ھەلبىزارتىن زى ل سەر ئاستى پىشکەفتنا جڭاكى رادۇوه ستىت. ئەوا ژەمموپيان پەسەندىر ئەوه، يَا دگەل دوا تىورىن زانستى دگۈنجىت و د ئەلقە يَا چارى دا ئەوا ھەلوىست ب درستى دى ھىتە رۇنۋە كىن.

٢-٣-٢ زانستا پىشه يان و فەلسەفە يا زانستان

ئەلقە يا سىيى، ھەموو پىشه وھر و كارسازان چ مىرى يان ئازاد ۋە دىگرىت. ھەر يەك ژ ئەوان ل دويىش ئاراستە يا زانستە كى كار دكەت و ھەر زانستە كى زى فەلسەفا خوه ھەيە. ئەوا ئەوان ھەموو فەلسەفە يان پىكىفە گرىددەت، فەلسەفە يا زانستانە (ھەروھ كو د تەوهەرى دووپىسى يى ئەقى پېشكى دا ھاتىھ خوياكرن). ھەر پىشه وھر و كارسازەك زى ل دويىش مىكانزمە كا تايىھ ب پىپۇریيا خوه ۋە كاروبارىن خوه بېرىقەدېت. ھەقبەندىيىن ئەوان ھەمموپيان د تۆرەكى جڭاكى يا بەرفەھ دا دەيىنە بېكھستن. ژبۇ كو ئەو بنەما و سىيمايىن ئەوى تۆرە زى ب شىيۆھ يەكى درست بەيىنە بەرچاڭىن، يَا فەرە جۆرىن پىكەتەيىن وى و ئەو مىكانزمە ئەرك و مافىن ئەندامىن ئەوان پىكەتە يان زى رېك دئىخىت بەيىنە شرۇقە كىن.

ئەوا ھەقبەندى ب ھەريما كوردستانى ۋە ھەيە. پاشتى سەرەلدانا سالا (1991) ئى و دامەززانىندا حۆكمەتا ھەريمى ل سالا (1992) ئى ھەردوو پىچكەيىن وەكەھەقىي و تاكەكەسىي د جڭاكى دا پىشەنگ بۇون. ئەگەر كار ل سەر گولفەدان ئەوان ھەردوو پىچكە يان ھاتباڭىن، ئاستى پىشىقە چوونا

ههريمي دا گلهك جودا بيت ژئهقي رهوشنا نهانه گههشتني..ئهگهرا گوههرتنا ئهوي پيشهنگى رى دزفپيتەفه بۇ شەپى ناخخوه يى ل سالىن نوھتى پويداي. پاشى ژناۋچۇونا پژىما بەغدا ل سالا (٢٠٠٣) ئى كو بوبونە ئهگهرا ئهوي چەندى ئه و هەردوو رېچكە پيشهنگىيا خوه ژدەست بدهن و دوو رېچكەيىن دىكە جەن وان گرتەفه، كوي يەكى رېچكە ياي پلەبەندىي يە و ياي دووسي ژى رېچكە ياي قەدەرى يە، لى ئهوا يەكى نەھاتىيە زەفتىرن و ياي دووسي ژى هەتا پادەيەكا زۇر د رەوشەكا بەرەللا دا مايەفه.

٣-٣-٢ پىكھاتەيىن تۇرا پىشەوەريي

ل دويىف هەبوبونا رېچكەيىن جڭاڭى (چ ئەوين چالاك و چ ئەوين لاوان) تۆپىن پىشەوەريي دەيىنە دەستنىشانكرن. ئەو تۆپىن جڭاڭى رى ل پەى بەرفەھى و پىكھاتەيىن خوه ۋە ل سەرسى ئاستان دەيىنە پۆلىنكرن. ئەنجامىن كارىن ھەر ئاستەكى رى د رېزەيى نە، كو چىدىبىت ژچونەيى دەستپى بکەن و چو بەرەم نەبىت و چىدىبىت بگەھتە داهىنانەكا بەرەمەنەرە سووەمدەند بىت. دەستنىشانكرنا ئەوان ئاستان رى ئەقى بۆچۈونى سەرپاست دكەت:

١-٣-٣-٢ ئاستى تاكە كەسى

كارىن تاكە كەسى، كو پىتىيا وان ھەرەمەكىنە، ژېق پەيداكرنا نانى خوه دخەبتىن، گلهك جاران ژئالىي دەزگەھەكا مىرى ۋە يان رى سەندىكايەكى ۋە مولەتپىيدايى نە، لى پەرسىپىن دەستنىشانكرى بۇ ناھىنە دانىن و كىم جاران پىيگىريي ب مەرجىن كارى پاڭزى و خوهپاراستنى دكەن. ل دويىف بەرژەوەندىيە خوه ياكى سەرەدەيى دگەل ياسا و پىنمايىن پىرەوەكى دكەن. ئەو سەرەدەرى رى، پىچەوانە ياخالىتى ئاسايى گەشەكرنا جڭاڭى يە، چونكە پشت ب قازانجا دەمكى و سووەمدەندىيە كەسىتى دبەستىت.

چاره سه رکرنا ئەقى حالەتى زيانبەخش ب پىيا دانان و جىئەجىيەكىندا قانۇونا شەرە فەمەندىيىما پېشەيى چارە سەر دېيت، لەوما بۇ ھەر تىشتەكى چەند بچۈوك ئى بىت، پىنمايىن تايىبەت ب كار و ئەركان دەردىچىن. ئەقى پىرسەيى راستورا است ھەقبەندى ب بىنیاتى كەسىتىيا وەلاتىيى ۋە ھەيە، كو دەبىت ل سەر چەندىن كەنالان كار بۇ بەتىتەكىن، ڙئەوان ژى كەنالىن: پىرگرامىن پەروەردەيى، مىدىيائى، ئايىنى، سەندىكايى، كۆمەلگە ماھىدەنى، يانەيىن وەرزشى، سەنتەرىن فىرتكىرنىن پېشەيى... ئەقى ھەوا ھۆشىياركىنى، دى پۇلەكى كارىگەر ھەبىت ژبۇ چەسپاندىندا قانۇونا ناقىرى و ب شىۋەيەكى جەدەلى دى تەقلى ويى بىت و ئەنجامىن باش ژى ھەبن، ژېھر كو ئەنچام دى ب ھەفتەرىبى د گەل تەندىرىستىيا دەرروونى دا پىيقەچىن. تەندىرىستىيا دەرروونى ژى لايىنەكى گىنگە ژوھەرەينانا دەرروونى، كو ئەو بخوه ژى شەنگىستەكى چاندا جقاكى يە. ل ۋىرە يَا فەرە كو ئەو پەرسىپىن تەندىرىستىيا دەرروونى يىن ژبۇ تاكە كەسى جقاكا كوردىستانى بگۈنجىن، ب كورتى ژى بىت، بەيىنە دەستنىشانكىن (راجح، ب. ت: ٥٩٨-٥٩٩):

۱ - خوھ گۈنچاندىندا جقاكى، كو بشىت ھەقبەندىيىن جقاكى يىن جوان و پىكۈپىك د گەل كەسانىن دىكە دا گرى بىدەت.

۲ - خوھ گۈنچاندىندا خوھدى، ب ئەۋى پامانى دەپتى كو مىرۇق بشىت پالدەرىن خوھ يىن دەرروونى ھەقسەنگ بىكەت و دەما دەپتە د كىزىزىن دەرروونى دا، بشىت يەكلايى بىكەتەقە و ب سەردا زال بىت..

۳ - د تەنگاڭييان دا خوھ راڭر بىت، پەنايى بۇ توندو تىيىزىي نەبەت و نە دەستان ژېھرخوھ بەردىت وتنى گلى و گازىندهيان ژ خوھ و بەختى خوھ بىكەت.

٤- ههست ب خوهشی و دلنيابونی بکهت، گهشبين بيت و چيژ و تامي ژ
ژيانی و ههروهسا کاري خوه و مالبات و ههقالين خوه و هربگريت.

٥- مرؤفه کي بهره مهينه ر بيت و د سنورئ شيانين خوه يين زيره کي و
چهله نگي و کاروهري دا بزافي بکهت.

٦- ههول بدهت گورانکاريين چاكسازی و ئاقاکه د ژينگه دهورو بهرين
خوه دا بکهت. ملكه چي داب و نهريتىن خراب و زيانبه خش نه بيت، بهلكو
د گهل ئهوان داب و تيئاليين باش دا بيت و بزافا چه سپاندن و پيشقه برونا
وان بکهت.

ل دوماهىي، ده بيت ژبира مه نه چيت کو ته ندرستييا ده رونى رهوشە کا
رېژه يى يه، ژكە سەکى بۆ كەسەکى دىكە جياوازى هەيە، لى مەرجى وى يى
بنگەھين تەۋاقيپوونا كەسىتى و گەھينا هەلچوونىيىا وى يه.

٢- ٣-٣-٢ تاكە كەس د گروپىن بچويك دا

گروپىن كارگەھين بچويك و فەرمانبەرین دەزگەھين ميري و قوتابىيىن
ناوهندىن خوهندنى، کو هەرىيەك ژئوان پلانىن خوه يىن كورت و درېيىز
خايىن هەنە. ئارمانجىن وان ژى ديارن و چەوانىا كاركىنا وان ژبۇ گەھشتىنا
ئارمانجان و دەستخستنا دەستكەفتىيان فەلسەفا وان ديار دكەت. ئەو ژى د
سى جۆران دا خوييا دىن:

١- ئەوين د دەزگەھين ميري دا كار دكەن، هەر دەزگەھەكى ژى قانون
و سيسىتەم و پىنمايىن خوه هەنە، کو ئەرك و مافىن ئهوان ديار
دكەن.

۲- ئەوین د کارگە و جەھىن سەر ب كەرتى تايىبەت قە كار دكەن، كو
ھەتا نەا ب شىۋە يەكى درست ئەرك و مافىن ئەوان د قانۇنىن
شايىستە دا نەھاتىنە پىكخستان.

۳- ئەوین د گروپىن خوهەخش دا كار دكەن، كو هندەك جاران ل سەر
ئاستەكى بەرتەسک كار دكەن و د ناقخوھ دا رېك دكەقىن. هندەك
جاران ئى كارى ئەوان بەرفەھ دبىت، ھنگى پىكارىن ئەوان پىدىقى
ب قانۇنىن تايىبەت ھەيە ژبۇ كو كارىن ئەوان ئى د سىستەمىن
دەستنىشانكى دا بەھىنە پىكخستان. ھەلبەت ئە و قانۇون وسىستەم ل
جەھىن ياسادانانى دەردكەقىن. ئەوا گرنگ ئەوه، كو رەنج و سەرمایه
يا ئەوان ژبۇ مەبەستىن كەسى و بىزاقىن ئايدىلۆزۈزىن دىكە نەھىنە
بكارئىنان، چونكە د بىنەرت دا ئە و گروپ ژ كەسانىن خوهەخش
پىكھاتىيە و بىزاقا وان ژبۇ ئەوي ئارمانجى بۇويە كو:

ئا - دەمەكى زىدە د پۇزەقا ژينا وان دا ھەيە و نەقىت ب فيپق بچىت، بەلكو
د كارەكى خىرخوازى بەزخىن.

ب - ئەوین كۈزمە يەكى دراڭى يى زىدە ھەيە و نەقىن بى سوود بىرىن، بەلكو
كارەكى خىرخوازى پى بھىتە كرن باشتە.

۴-۳-۲ كەسانىن بىكار

ئەوین بىكار و يىن پەككەفتە و ئەوین ژ خوهەندى دابراين و فيرى پىشەيەك
نەبووين، كو مەسافەيەكا دوير ھەيە د ناقبەر ئەوان و فەلسەفا پىرەوکرييَا
جڭاڭى دا... ئە و پەوش ئى بارى بنگەھىن چاڭدىرييَا خىزانىي و سەنتەرىن
پاھىنانا پىشەيى و بنگەھىن نەھىشتىنا نەخوهەوارىي و فەرمانگەھىن

چاکسازی^۱ گرانتر دکهت، ژبو کو پیچکه یا درست نیشا وان که سان بدنه داکو جهی خوه یی درست د جفاکی دا بگرنه چه و ب ئه قی شیوه یی خواری:

- ئوین ژئالیي جهسته یی و ژیری و دهروونی چه درستن، لی فیری چو پیشه یان نه بوبینه، یان پیشه یه کی دزانن لی ده رفه تا کاری بدھست نکەفتی یه و د ئاماده نه کار بکەن. ل دویش ئاما را داویي یا وەزاره تا پلاندانانی، کو د بهلاقوکا خوه یا ب ناقونیشانی (وەزاره تى پلاندانان - ۱۰ سال کارکردن و گەشەپیدانی بەردەوام ۲۰۰۹ - ۲۰۱۹) دا ریزه یا (%) یا بیکاری و بەشداری کرنی د هیزا کاری دا ل هەریمی د نافبەرا سالین (۲۰۱۲، ۲۰۱۳، ۲۰۱۴ و هەتا نیقا دوویه ما ۲۰۱۵) ب ئه قی شیوه یی خواری بوبیه:

نیشاندەر نیقا ۲۰۱۵ یا ۲۰۱۴	۲۰۱۴	۲۰۱۳	۲۰۱۲	
ریزه یا بیکاری (%)	۶,۵۳	۶,۵	۷,۹	
بەشداری دهیزا کاری (%)	۳۹,۲۵	۳۹,۸	۳۸,۴	

- ئوین ژئالیي جهسته یی و ژیری و دهروونی چه درستن، لی نه قین کار بکەن و هەول ددهن ب پیکین نه پەوا ژینا خوه ب پیچە ببەن، چ وەکو مشەخۆر و بارگرانیه ک ل سەر کەسانین دیکە، یان ژى ب فند و فیل و دەستدریزى ل سەر مولك و مالین بەرانبەر نانی خوه پەيدا دکەن.

- ئوین ژئالیي جهسته یی فە کیماسییه کەمی، لی ژئالیي ژیری و دهروونی چه درستن. شیانین ئەوان دەستنیشانکرینه و پیدقى ب جۆره کى تايىھەتى سەرەددەرىي نە، چ ب ئەوان ئالاقيىن بكاردھىن يان ژى ئەو جەھى لى کاردکەن.

- ئوین ژئالیي جهسته یی فە درستن، لی ژئالیي ژیری و دهروونی چە کیماسى ھەنە. ئەو پیدقى ب چارە سەری و چاقدىريي نە. ئەوان

مافه کی مرؤٹی هئیه و ئەركی جفاکی يه، كو ئەوی مافی بۆ ئەوان دابین بکەت. ل دویش پیشکەفتنا جفاکی ژى ئەو ماف و ئەرك دھىنە پېكخستن. ب رامانەكا دىكە چەوانىا رېكخستنا ئەوان ماف و ئەركان پېقەرەكا باوه پېيکرييە كو ئاستى پیشکەفتنا جفاکی پى دھىتە هلسەنگاندن.

٤-٣-٢ پېكخستن و ھەۋاتەنگىيە ئەرك و مافان

ئەۋا ئەقان ھەرسى تەخىن جفاکى پېڭە گرىددەت قانۇونىن كارى و پېشەبرنى نە. ھەتا رادەيەكا زۆر د پېكۈپىك و تۆكمەنە، لى ئەوا سىمايىكى بەرەمەيىنەرە پېشکەفتى پېقە دىيار نابىت ئەوە، كو كار و ئەركىن وان ل دویش پلانپېزىيەكا سىستەماتىك ب شىۋەيەكى وەسا نەھاتىنە دارشتن ھەتا ھەموو پرۆژە و دەستكەفتى تەۋاڭەرەن جاما زۆربەى ژئەوان ھەلاوسانە، يان ۋاقىبەرا ئەوان دا ھېبىت، لەوما دەرئەن جاما زۆربەى ژئەوان ھەلاوسانە، يان ژى كورتەيىنانە. ئەو كۈزمە و كرتەيى دھىتە مەزاختن پىرە ژئەوى داھاتى بەدەستقە دھىت. ھندەك ژئەگەرەن ئەوى چەندى ژى، ئەوە كو بەرnamەرېزىيەكا سەرانسەری نەگەھىيە و گەلەك ژئەوان پرۆژەيىن كارگىرېيى و بەرەمەيىناني و خزمەتكۈزارىي ب شىۋەيەكى ھەپەمەكى ھاتىنە دانان يان ژى بۆ مەبەستەكا پىكلام و خۇدەرخستنى ھاتىنە چىكىن يان ژى ھندەك ژ بى پلانىا وان ژكاركەفتىنە... ئەقە خالىن لاۋازىن سىستەما پېقەبرنا وەلاتى يە. ژبۇچارەسەركرنا ئەقى لايەنلىقى سىست و نەرىنى ژى، پېشىنیاز ئەوە كو:

٤-٣-١ نجومەنە لىزانان

ئەنجومەنەكا لىزانان ب نويىنەراتىيىا ھەموو ئەو لايەننىن سلال ئىمامەزە پى ھاتىيەكىن بەھىتە دامەزراىدىن. ل دویش بنگەھىن چاندا جفاکى كار بکەت. د كارىن وى دا، ھزر بۇ ھەموو تىشتەكى ھويىر و گر بەھىتەكىن. نەخشەيا زېھنى

ژی پیکاره کا سه‌رپاستا هوشیارکرنی و کارپیکرنی بیت، ب تایبەتى ژبۇ ۋەچەماندنا ھەموو جۆرىن چاندى ژ (چاندا خىزانى، چاندا گونداتىي، چاندا شارى، چاندا ئايىنى، چاندا نەتەوهىي، چاندا نىشىتىمانى... ھتد). ھەرچەندە د چاڭا كوردىستانى دا، چاندا خىزانى و چاندا ئايىنى ل پىشىن و پىتر ھەموويان جىگىرن. ئەقە ژى حالەتكى درستە بۇ ئەقى رۇزگارى، چونكە ب شىّوه يەكى گشتى (خىزان يەكەيە كا گرنگە ژبۇ پېكھستنا شىوازى ژيانى) (روزنتال و يودين، ۱۹۸۱: ۲۹). ل بارەي ئايىنى ژى ھەرۋەك ھەنرى دلاکروا د پەرتۇوكا (ئايىن و باوهپى) دا دېيىزىت: (ئەو دەربىرىنەكە ژ پېدۇقىيەكى بۇ ژيانى) (بدوي، ۱۹۸۴: ۴۸۳). ئەو ھەردوو چاند دوو ستۇونىن سەرەكىنە د چاندا نەما يَا كوردىستانى دا. ھەلبەت ئايىندەيى ژى نويھات و تەرىيەن خۇھ يېن جودا ھەنە. ئەقە ژئالىي تایبەتمەندىيى قە، لى ژئالىي گشتى قە، ھەرىيەك ژئوان جۆرىن چاندان، ناسنامەيَا خۇھ ھەيە، ۋەچەماندنا ئەوان ھەموو ناسنامەيان پېدۇقى ب توپىزىنەقە يېن زانسىتى ھەيە، داكو پشت پى بھىتە بەستن و ھىللىن گشتى يېن چاندە كا نىشىتىمانى بھىنە كىشان. بۇ نمۇونە پشتى ماوهىيەكى نەزىد ژپېكھىنانا حکومەتا ھەرىما كوردىستانى، توپىزىنەقە يەكە زانسىتى ژئالىي مامۆستايىكى پشقا سۆسیولوگيا كۆلىزى ئادابا زانىنگەها سەلاحىدىن ھاتبوو كىن (الزيبارى، ۲۰۰۸: ۸۲ - ۸۳) و ئەنجامىن باش بىدەستقەئىنابۇن، ب تایبەتى ل بارەي وەرارا سىياسىيَا جقاڭى ل ھەرىما كوردىستانى و ھەقبەندىيەن قوتابىيان (تاكىن جقاڭى) د گەل يەكدى دا، كو د ئاستەكى نەباش دا بۇونە و پېدۇقى ب چارەسەركىنەكە دەرۈونى - جقاڭى يە. ژئوان ئەنجامان ژى ئەقە بۇن:

۱- ھەردوو ناسنامەيېن نىشىتىمانى و نەتەوهىي ب ھىزىتىن ناسنامەيېن كۆمەلەيېن دىكەيە، ژئوانا ناسنامەيَا ئايىنى. ديارە ئەو حکومەتا خۇھجەھىيا كوردان بۇ خۇھ دامەزراڭى رۇلەكى بەرچاڭ ھەبۈيە د ناسنامەيېن نىشىتىمانى و نەتەوهىي دا.

- ۲- ههبوونا مللەتى كورد و نيشتيمانهكى كوردى، دزفرىتهقە ژپو:
ههبوونا زمانى ههقېشىك، يەكبوونا سنورىن نيشتيمانهكى، يەكبوونا
ئايىنا زۆربەي خەلکى، ئەقە رى ستۇونىن بىياتنانا ھەر مللەتكى نە.
- ۳- سەرخوهبوونا كوردىستانى گرنگترىن ھىقى يە بدەستقەبھىت، ب
تايىھەتى پشتى كوردان سەرخوهريبا كوردىستانى كرى.
- ۴- زۆربەي كورد حەز دەن كو پرسا كوردى يا د ئەقى قۇناعى دا
ھەلاويستى مایى ب دانوستاندن و ئاشتىيا سىاسى بھىتە
چارەسەركەن ل ژىير پاراستنا مللەتىن ھەفگەتى و دەولەتىن
ھەقېپەيمانان دا نەك، ب خەباتا چەكدارى.
- ۵- د شىكارىيى دا دىياربىوو، كو كاروبىارىن سىاسى پشكەكا مەزن ژسەرنج
و بايەخپىداانا گەنجىن كورد ۋەدگەرتى، ئەقە رى ۋەدەرھافىزىتەيىن
پشتى سەرەلدانا سالا (۱۹۹۱)ئ و ئەو كەشۈھەوايىن ديموكراتىيى نە
كو نەل كوردىستانى د بەلاڻن.
- ۶- سەميانان باندۇرەكا زۇر ل سەر زارۋىيىن خوھ ھەيە، كو بەرهەق
ئاراستەيىن سىاسىيىن د جەڭاكى دا ھەنە بچن.
- ۷- ناسنامەيا ئايىنى رى بەلاقبۇويە، لى د گەل ناسنامەيا نيشتيمانى دا
ھەقدۈز نىيە. بزاقيىن ئايىنى يىن پاشخانىن وان نيشتيمانىن د ئەقى
گۈرانكارييى دا بەشداربۇويە.

ھۆشىارىيَا ھەر كەسەكى پىتى سەقا دېيت، دەما شىيانىن شرۇقەكەن و
ھەلسەنگاندىن و ھەقبەرگەنلىقى ھەبن. د پىرسەيا ھەقبەرگەنلىقى دا، پىيگەها وى
كەسى د جەڭاكى دا دەھىتە دىاركەن. ئەو دىاركەن رى رەنگەدا دانا شىيانىن وى
نە، كو بىكارىت بۆ ھەر ئارىشەيەكى پىچەخوھ يَا شرۇقەكەن و چارەسەرىيى
ھەبىت كو (ھەست ب ھەبوونا ئارىشەيى كى، دەستنىشان بىھەت و گەيمانەيان
بۆ دابنىت و چارەسەرىيى بىھەجە رى بۆ بېيىنەقە و پاشان ل دويف
لىكدانەقەيەكا ئەزمۇونگەرايى دا، درستىبيا ئەوان گەيمانەيان سەرپەست

بکهت) (العيسوی، ١٩٩٩: ١٨٩). هر چهنده ئەو مەرج ل سەر زانا و شرۇقە کاران ھەقجۇوت دېبىت، لى مۇۋقۇن ئاسايىي يېئن ھۆشىyar ئى ۋەن د ۋارىنىنى، ب تايىبەتى ئەوين كەسايەتىيا وان ل سەر بىنەمايى ھزركرنەكا پەخنەگە رايى ھاتىيە ئاڭاڭىن. د ناڭەندىن خوەندىن دا بەرنامە يېئن وەسا بكارىيەن قوتابى ب درستى ژ مەبەستا پەروەردەو فىركرنى تىبىگە هيit. پەروەردەيى ھەقبەندى ب ئاڭاڭىندا كەسايەتىيا مۇۋقۇي ۋە ھەيە. لى ئەوا گىنگ ئەوه، كو مەبەستا فىركرنى بھىتە زەلالكىن، چونكە ھەقبەندى ب ئايىندەيى ھەر كەسەكى ۋە ھەيە، نەخاسىمە كو وەلاتىيەكى بەرھەمەيىنەر بىت. دكارىن مەبەستا پرۆسە يَا فىركرنى ۋە ئەقان سى خالان دا چىپكەيىنەت (ستراك، ٢٠٠٨: ١٤):

ئا - وەرگرتنا زانىارىيان و بكارەيىنانا وان ب شىيوه يەكى پراكتىكى.

ب - بەردەوام كارامە يېئن ھەمە جۆر و نوى وەربىگىت، ژبۇ كو ب شىيوه يەكى خودكارى فىر بېيت.

پ - ئەو كەسى تشتان دزانىيت شىيانىن ئەوي چەندى ھەبن، كو ب شىيوه يەكى ئاسان و درست خەلکى دىكە ۋى فىر بکەت و شارەزايىن خوھ بۇ ئەوان ۋە بىگۈزىت.

پرۆسە يَا فىركرنى ژ فىركارى بۇ فىرخوارى بھىتە گۆپىن، كو ئەو ب خوھ خوھ فىر بکەت و كارامە يېئن خوھ بھىز بکەت. ئانكۇ ب پىيا ئەوي خودفىركرنى دى مۇرۇغ بەردەوام فىرى زانىارى و زانستان بىت و ئەۋە مەبەستە كا سەرەكىيە د هوپىوونى دا.

٢-٣-٤-٢ پىچە بىرنا زانستى

پىچە بىرنا ب بىپە يَا پىشتا كارىن ھەر كەسەكى يان دەزگە يەكى دھىتە دانان. ئەگەر ب پىكۈپېكى ھاتە كىن ھندەك ئارمانجىن ھەرە پىشىن بىدەستقە دەھىن:

۱- ئەرك و ماف هەتا پاده يەكا زىدە و باش، دھىنە ھەۋىسەنگىرن .

۲- كات ب فيپۇ ناھىيەدان.

۳- ب رەنگەكى جوان سوود ژ توانا و شىيانىن ژىرى و جەستەيىن ھەموو
كارمەندان دھىتە وەرگىتن.

۴- جۆرى بەرھەمى ژى باشتىر و زۆرتر دېيت.

ژبۇ داناندا شەنگىستىن پىچەبرىنىڭ كاشىستە، كو د گەل ژىنگە و كاودانىن
ھەرىما كوردىستانى بگۈنچىن و ئەگەرا جىئەبجىكىندا وي ژى دەستخوش و
ھەتا پاده يەكى ئاسان و بى ئارىشە بن، وەسا ب باش دزانىن كو پشت ب
تىۋرا پىچەبرى زانسىتى بەپەتە بەستق، ژېر كو:

۱- پىچەبرىنىڭ تايىبەت ب ھەرىما كوردىستانى ۋە بەپەتە دانان. ژ
چاقلىيكتەن دويير بىت، پشت ب توانايىن خوهمالى ۋە بەپەستىت.

۲- دەرگەھى داهىنان و ئەفراندىن ۋە كىرى بىنیت و هانداندا توانايىن
عەقلى يىن زانا و كارمەندىن ھەرىمى بەپەتەدان.

۳- ھەرىم نە تىنى ل سەرپى بىراوه ستىت، بەلكو ھەۋىرەكىيا وەلاتىن دىكە
ژى بکەت.

۴- ھەرىم بشىت خوه ژ وەرگىتنا كۆمەك و يارمەتىيىن خەلکى دىكە
پىزگار بکەت و پىرسە يى يارمەتىيىنى بەروقاڭى بکەت، كو د شىيانىن
وئى دا ھەبىت ئالىكارىيىا خەلکى دىكە بکەت، چ ب پاھىنانى ۋە چ ب
كۆمەكدانى.

ئەگەر ئەو ھەموو توپۇزىنەفە و ۋەكۆلىينىن زانسىتى يىن ل بارەي سامانى
نەتە وەبى دھىنە ئەنجامدان، ئارماڭا وان يَا سەرەكى ئەو بىت كو:

(چهوا ئەو سامان بىدەستىقەدەت و چەوا دەيىتە پارقەكىن؟)

چو پى نەقىت، ئەقە ئەو ئارمانچ پشتا خوه ب يەك ستۇونا سەرەكى ۋە دېبىسىت، كۆئە و زى (گەپناسى) يە د ئەوان ھەردوو كىيارىن بىدەستىقەئىنان و پارقەكىنى دا. ئەو گەپناسىيىا ھەردوو كىيارىن سلال ئى ئەنجامىدەت زانستا پېقەبرىنى بخوه يە. لەوما ئەندازىيارى ئەمەرىكى زى (فرىدىرىك تايىلەر)^{٥٦} بەرەڭ ئەوان ۋەكۆلىيان دچوو ئەويىن ھاتىنە ناقدىرىكىن ب (دەم و تەقىگەر) (راجح، ب. ت: ٢٢٩).

پېچكەيا تايىلەرى جەخت ل سەر ئەوى چەندى دكەت كۆ دەبىت ھەموو ئالاقىن كارى د خزمەتا مروفى دا بن و دەمىن كارى و رەنجا كاركەرى زى بەينە پېكخىستن. د ئەنجاما ئەزموونىن وى دا، دىيار دبۇو كو بەرەم زىدە دېبىت و مزى كارمەندى زى پىتلى دەتىت، لەوما ئەو پېچكە يە ب پېقەبەرييە كا زانستى دەتىتە ھەۋماقىن. ئەو پېچكە ل سەر ھەفت ستوينان پادوھستىت، كۆ ب كورتى ئەقەنە:

^{٥٦} تايىلەر ل سالا (١٨٥٦) ئى ل وىلايەتا فىيلدلفيا ئەمەرىكى ژىدايىكبوو. پشتى خودىدا خوه ل پەيمانگەھەكا پېشەسازى دا تەمام كىرى بىبۇ كىيىكارەكى ئاسابىي ل كارگەها مىدفال يَا ئاسنى. ۋېر زىزەكى و شارەزابىيا خوه پشتى دەممەكى كېم بىبۇ سەرۋىكى ئەندازىيارىن ئەوى كارگەھى. تايىلەر دەست ب ۋەكۆلىيان ل سەرقازانجا كارگەھىن پېشەسازى يېن سەرمایەدارىي و پىدىشىبا كارگەھىن وان دەزگەھان ژىۋ زىدەكىدا داهاتىن خوه كر. ل سالا (١٨٩٥) ئەنجامىن يەكەم ۋەكۆلىانا خوه پېشىكىشى كۆمەلە يَا ئەمەرىكى يَا ئەندازىياران كر. ل سالا (١٩٠٣) ل بن نافى (پېقەبەرييە وەرشەبىي) بەلاڭىر. پاشان چەندىن ۋەكۆلىينىن دىكە بەلاڭىرن كو زۆرىيە ئەوان ل بارەي ئەوان ھەقبەندىيان بۇون يېن د نافەرا تەكىنكا پېقەبرىنى و زانستا ئەندازىيارىي پېشەسازىي دا ھەين. ل سالا (١٩١١) ئى كىتىبا خوه يَا ب نافەدەنگ (پەرنىسىپېن پېقەبەريي زانستى) بەلاڭىربۇو، كۆ مە د ئەفى ۋەكۆلىنى دا پشت پى بەستى يە.

- ۱- ئەو كارىن سەرەكى يىين دەزگەھى، كو دەبىت د پرۆسەيا
بەرهەمەينانى دا تەۋاڭ بىن بەھىنە پارقەكىن، پاشان جارەكا دىكە
ھەرىيەك ژئەوان بۇ كارىن لاوهكى و ھۆسا بەردەواام بىت ھەتا
دگەھتە ئەوان كارىن سەرتايى يىين ھەجۆر.
- ۲- ۋەكۆلىن و شرۇقەكىن ئەوان سەرتايىان ولق و پۆپان و بنەكۆكان
ھەتا دگەھىتە دەستنىشانكىن ئەوان تشتىن كو پىددۇنىن، ئانكۇ
دۆرپىچكىن ئەوى كارى زىدە، كو ب پاستى ئەوى پرۆسەيى پىددۇنى
پى نىنە.
- ۳- ۋەكۆلىن و شرۇقەكىن دەستتەلەپ كارمەندان د بەراھى
وەرگىتنان و لاقان و بنەكۆكان دا كو د شىيان دا بىت - دگەل
چاقدىرييەكىن جودا ژ كارمەندان - بگەھنە باشتىرەن پىچكەيا
دەستتەلەپ كارى زىدە دگەل دەستنىشانكىن وەختى پىددۇنى ژېۋى
جىيەبجىيەكىن وى.
- ۴- تۆمار بۇ كارىن ھەجۆر بەھىنە دانان و دەمکاتتىن پىددۇنى ژى بۇ ھەر
يەكى ژئەوان بەھىنە دەستنىشانكىن ھەتا بشىن بگەھنە ئاستىن
جۆرى يىين ھەموو كاران.
- ۵- دەمەكى زىدە ژى بەيتە دانان ژېۋى پويبروييەونا پويىدانىن نەخواستى
و ئەوان تشتىن ژىشكەكى ۋە پۈرى دەھن.
- ۶- پىزەيەكا دىكە يا "دەمى زىدە" بەيتە دەستنىشانكىن ژېۋى
پويبروييەونا كىمى يا پاھىنانى و پانەهاتنا سەركارى، ئەۋىزى ل
بارەي كارمەندىن نوى هاتىن.

٧- ۋە كۈلىن و شىرۇقە كىرنا پەوش و ئالاقيىن دەوروبەرىيىن وان و ئەوين
ھەۋېنى بەر كارەكى ۋە ھەمى، ھەتا د بن ھەمۇو كاودانان دا
شيان ھەبن ئەوان چاك بىكەن و ئاستىن جۆرى ژى ژبۇ بەھىنە دانان.

ئەو رېقەبەرييَا زانستى، ھەتا نەها ژى بىنگەھەكا بىنگەھەكا بىنگەھەكا
رېقەبەرى يىن ھەچەرخ، ئانکو ئەو رېقەبەرى يىن ل سەر بىنگەھەين وى دەھىنە
نزايدن دەگەل پىشىقەچۈونىن شارستانىيەتى دگۈنچەن. بۇ نموونە، دېيىن كو
ئەو ئاراستەيىن بەرەڭ تەكنۇلۆژىيَا نۇى دەچن، ژبۇ كو ئەوان پىرىن قازانچ و
سۇود ھەبىت، د ئەقان لايەننىن ژىرى دا دىيار دېن(السلمى، ١٩٩٧: ٢٥):

- بالاترین بەرھەمەينان.

- باشتىرین جۆر.

- كىمترىن كۈزۈمە.

- شيان د فەرەجۆرى و نويخوازى دا.

- گۇرانكاريىن بازارى نۇى بەھىنە زانىن.

- ژبۇ گەھشتىنا كاربەران پىشىتىرین بن.

- بەردەوامبۇونەكا ئەرىيىنى دەگەل هاوردەكاران.

- سەككىرنا ئارىشەيىن ھەۋمارىن مەزنىن مەرقۇان.

وەكى دىيارە، ئاراستەيىن نۇى يىن رېقەبرىنى ژى، كول دويىش پىشىكەفتىنا
تەكىنۇلۆژىيَا ھەۋەچەرخ هاتىنە دارپشتىن، ھەر ل سەر بىنگەھەين رېقەبەرييَا
زانستى هاتىنە دانان.

فه ژاندنا شىيوازى دلنيا ييا جورى، كو هەموو جهىن كارى و بەرھەمھينانى ۋە گريتىن، بەرئامەيى وى ژى پىشوهختە هاتبىتە داپشتىن و پشت ب تىۋرىن زانستى بىبەستىت، ول سەر ئەوان پەرنىسىپان بېرىقەبچىت ئەۋىن (ئەدوارد ديمىنگ)^{٥٧} ئى ل سەر دلنيا ييا جورى يا سەرانسەرى داناين. د ھەمان وەخت دا ئەوان شاشى و چەوتى و كىيماسىيەن د فەرمانگە هين مىرى و دهزگە هين كەرتى تايىبەت دا دەستنىشان دكەت. رېكە چارەيان بۇ دادنىت و شىيانىن وان يىن كاركىن و بەرھەمھينانى ژى باشتى دكەت و ئەنجامىن ئەوان ژى د ھەلسەنگاندىنەكا درست دا دەستنىشان دكەت و گۈنگۈتىن پەرنىسىپىن وى ئەقەنە:

ئا- شاشيا يەكى ئەوه، كو كار ژبۇ بەدەستقەئىنانا ئارمانجىن بەرچاڭ دەيتىه كىن. ئەو ئارمانجىن كو ئەنجامىن وان ل داھاتى دەيىنە خوياكىن، دەيىنە پشتگوھ ئاقىتىن. يان ژى كار ژبۇ دەستكەفتىيەكا كىم و ب وەختەكى كورت دا دەيتىه كىن.

^{٥٧} ويلىم ئەدواردز ديمىنگ: ئەندازىيارەكى ئەمرىكى بۇو، مامۆستا و شارەزايەكى ئامارى و وانەبىز و دانەر و راپىئەكارەكى رېقەبرىنى بۇوې. ل (١٤/چىريا پىشىن/١٩٠٠) ئى ل شارى سېق - ئايىۋا ژدایكبووې و ل (٢٠/كانۇونا يەكى/١٩٩٣) ئى ل واشنتون دى. سى چووې سەرەقىيا خوھ. چەندىن خەلات وەرگىتىنە، ژ ئەوانا: فەرمانا گەنجىنە يَا پېرىز، ميداليا شىوارت، ميداليا نىشىتىمانى يَا تەكتۈلۈزىيى و داهىنانى، چەندىن بەرھەمىن چاپكىي يىن پې بەل دويىخ خوھ هىتلاينە، ژ ئەوان: (پاستقەكىن ئامارى يَا داتايىان - ١٩٤٣)، (نەخشەسازى يَا نەمۇنە يەكى د توپىزىنە قە يَا كارى دا ١٩٦٠-، (جۇرىتى، تىكپا يَا بەرھەمھينانى و پېيگەھى هەۋپىكىي - ١٩٨٢)، (ز دەرفەي كىزىي - ١٩٨٦)، (سيستەما مەعرىيفى يَا قۇول - ١٩٩٢)، (ئابۇرۇيىن نۇي يىن پىشەسازىي، مىرىي، پەروەردەبىي - ١٩٩٣).

ب - پشتى کو ئارمانچ ژنافه رۆکا وى هاتىيە ئالاکرن و سوود و قازانچ ژى
هاتىنەكىن، دەستت ژى دەيتى بەردان و هزى د چاكىرنا وى دا ناهىتەكىن
کو بېيىتە سەرەتايەكە تەۋاڭىھەر ژبۇ ئارمانجىن دىكە. ب پامانەكە دىكە
پۇلى ئەوئى ئارمانجى دگەل پىيگە ھشتىن بەرھەمى وى ب داوى دەيت.
گۈنگۈيەكە وى ژى دگەل نەمانا دەستكە فتىيەن وى ب داوى دەيت.

پ - نەبوونا سىستەمىن ھەلسەنگاندىن ئاستى كاركەران و ئەنجامنى دانا
شىرقەكىنن تايىبەت ب دەرئەنجامىن پەنجا وان، ھەروەسا ئەو شىيانىن
ژبۇ بەردەوام بۇونا كارى دەينە مەزخاندىن و ئەو تاشتىن د دەستنىشان كىن
دلنييا جۆرى دا پشت پى دەيتى بەستن.

ج - د ناقلىيىنانا پلەيىن پىقە بەرييى بلند دا، پشت ب بىنگەھىن زنجىرىيەندىيى
فەرمانبەرەيى و پىزبەندىيى پېشەيى ناهىتە بەستن، لەوما بەرەق
گۈرانكارىيەكە بەردەوام دايىه.

ج - د پەيكەرىيەندىيى سىستەما دامەز زاندىن دەزگەھى دا پشكىن دلنليا جۆرى
نىنە، لەوما يان ب رەزامەندىيى لايەنن سوودمەند ژكاري دەزگەھى
بەدەستقە بەيت، يان ژى پىز ژئەوين چاڭھەرىيى تاشتىن باشتىر و چىتىر دكەن
بەيتە گرتىن.

د - دەما كۈزمىن مەزاختنى ژبۇ ۋەرپىز كاربەرىيى بۆۋەنە و سەغبىرىيى وان پىتىر
بىت ژهاوردىيىن بەدەستقە دەيىن يان ژى ئەو خزمە تگۈزارىيىن دەينە
پېشىكىشىكىن.

ھ - ئەو بېيارىيىن ل سەر بىنگەھىن ھەزمارىيى بەردەست يان ژى گريمانەيىن
مەزندەكىيىن دەمكى دەينە وەرگىتن و پشت ب ئەوان پىقەر و ئىمامە يان
ناھىتە بەستن، كو دەرئەنجامىن ئەوان داتايىان بن يىن پىدۇقى ب شىانەكە
تەۋاڭە بىت بۆ شىرقەكىنى.

ئەگەر ئەقان ھەفت خالىن سلال ل سەر ھەر فەرمانگە ھەكا مىرى يان دەزگە ھەكا كەرتى تايىبەت يان ژى سەنتەرەكى جۇڭاڭى پراكتىزە بکەين، دى ھەندەك پاستى دىيار بن كو دەستەنگىنە كاركەر و فەرمانبەران د چ ئاستەك دا يە.

- ئەگەر ل ژىير (٪.٥٠) ئى بىت ئەقە پىدۇنى ب ھەلويىستە يەكى يە كو گۈپانكارى تىدا بەيىتەكىن.

- ئەگەر د ناقبەرا (٪.٨٠ - ٪.٥٠) ئى دا بىت ئەقە ئەو دەزگە ھە پىدۇنى ب چاكسازىي يە.

- ئەگەر ئاستى وى ل ژور (٪.٨٠) ئى بىت، ئەقە ھەلويىستە كە دى يَا جودا بىت.

ئەۋىن دويىچۇونى ژېق كار و ئەركىن ئەقان ھەر سى ئالىيىن سلال دكەن مىدىا و سەندىكايىن پىشەيى و پىكخراوه يىن جۇڭاڭا مەدەنلى نە. ئارمانج ژ ئەۋى دويىچۇونى ژى ئەوھ كو پا و بۆچۈن و داخوازىيىن ئەوان ھەمۇو كەس و گۈپان ب ساناهى بىگەھىن بەردەستى دەزگەھىن پىقەبەرييى دەولەتى و ھارىكەر بن ژېق كو ھەقبەندىيەكە دوولايەنى د ناقبەرا خەلك و دەستەلاتى دا ھە بىت.

٥-٣-٢ ئەنچاما تەودرى سىلىي

ھەر تاكەكەسەك د جۇڭاڭى دا، كو ژ ئالىيى ساخلەمىي و ژىيىي دىياركى بۇ كاركىنى ۋە يى درست بىت، خۇودى پىشەيەكە، يان ژى چاڭەرپىيە پىشەيەكى بکەت. مەبەستا وى ژى ئەوھ، كو داھاتەكى دارايى ھەبىت، داكو پى بىزىت و بەرپرسىيارىيىن خوھ پى جىيەبجى بکەت. ھەر بەرپرسىيارىيەكى ژى بەھايى خوھ يى مادى يان ستاتىكى ھەيە. خالا گەرنگ د جۆرى ئەوان بەھايىن

دا، ئەوه، کو پشت ب چ فەلسەفەيەكى دېستىت ول سەرچ زانستەكى پلانىن پىشەيا خوه بىرىقەدبهت. بىانگا ئاسايى ژى ل جەم خەلکى ئەوه کو (زانست ژئالىي ئاكارى ۋە "بەايەكى ئازادە" لى چىددىت بۇ كارى خىرەندىي بكارىبەيت يان ژى بۇ شەرخوازىي) (تانسىي و جاكسون، ٢٠١٦: ٣٩).

ئەتۆم نموونەيەكا بەرجەستەيە، کود ھەردۇو ئالىيان دا بكاردەين، لى ئەقە رامانا ئەوي چەندى نادەت کو، ھەقبەندىيى پىشەيى ب زانستى ۋە سىت بېيت. ئەوانها ل ھەریما كوردىستانى پويدىدەت، ئەو سىتىيەيە ول دويف ھەموو پىقەران ژى كارەكى پەسەند نىيە و پىدۇنى ب چارەسەر كىنى ھەيە، بۇ نموونە ھەندەك ژئەوان سىتىييان ئەقەنە:

- ل سىنورى وەزارەتا پەروەردا ھەریمى (٤١) قوتابخانەيىن ئامادەيى يىن پىشەيى ھەنە، کو كادىر ئاقنجىي پىپۇر بۇ بازارى كارى ئامادە دكەت. بۇ نموونە، ل دويف ئامارا سالا خوهندىنا (١٩١٧/١٩١٨) يى بەرىۋە بەرایەتىيى گشتىيى پلانداناندا پەروەر دەيى ل وەزارەتا پەروەر دەيى حکومەتا ھەریما كوردىستانى، رەوشاش ئەقى كەنالى خوهندى ب ئەقى شىۋەيى بۇو:

ز	يارىزگە	ئا. يىشەيى	ھەز. قوتابيان	تىبىينى
١	ھولىر	١١	٢٠٠٧	
٢	سليمانى	١٥	١٩٤٢	
٣	دەشك	٥	١١٦٦	
٤	ھەلەبجە	٢	٣٧٦	
٥	كەركوك	٣	٣٦٠	
٦	گەرميان	٥	٥٤٤	
كۆ		٤١	٨٣٩٥	

ب هه مان شیوه، په يمانگه و کولیژین پیشه بی سهرب و هزاره تا خوهندنا بلند و تویزینه ڦه یین زانستی ڙی هنه. لی پیژه یا هره نورا جو تiar و پیشه و هر ان، ده رچوویین قوتا بخانه و په يمانگه و کولیژین پیشه ساری و چاندنی نینه. ئه وا پتر ئه ڦی پرسی ٿالوز دکهت ئه و، کو ئه وین نها کار ڙی دکهن هه قبہ ندی ب ئه وان ناوہندین زانستی ڦه نییه، کو ل دویث به رنامه یه کی گشتگیر پلانین ڦه کرنا خول و پیدان و و هرگرتنا پینماییان بهیته پیکختن.

۲- بنگه هی سهره کی زانستی عهقله. د گولفه دانا زانستی دا، عهقل چالاک دبیت. تنی د ده لیقہ یین ئه وی چالاکی دا، داهینان دهیته کرن. ب پیچه وانه یا ئه ڦی چهندی داهینان ناهینه کرن و بهره یا گله ک عهقلمه ندان ڙی دمریت.

۳- پشتنه به ستون ب زانستی ڦه، دابرانه ک د ناقبه را فه لسنه فه یا جفاکی و فه رمانزه وایا حومپانی درست دبیت. ئه و ٿالاتی ژینگه هکا بُوگه نا بهره للا درست دکهت، کو گله ک جو رین گنده لیین کارگیری و دارایی تیدا گه شه دکهن.

۴- ده ما گندھلی شیوه یه کی نه ریتنا سایی و هر دگریت، بهایین جفاکی کال دبن و قانونون ڙی پاده یه کا نور ڙهیزا خوه ڙدھست دهن. ده رئن جام ژینداری د په سه نیي دا نامینیت و گیانی خوه به خشی ڙی نیمچه بنبر دبیت. خالین پیچه وانیبا پیشکه فتنی ده ستپی دکهن. وهلات ب په یسکین خرابی ڦه هه لد چیت. ئه و په یسک ڙی، چهند بلند بین، قورساتیا وان خوه ناگریت و د حاله تی که فتنی دا کاره سات مه زنتر دبیت.

نها ده لیقین زیرین ل بهر سینگی هه ریمی هنه، کو د زانستا کارگیری دا دیدگه هین پوہن هه بن. پلانین ستراتیژی هه بن. ل پیشیبا هه موویان، ڙبو ئافاکرنا که سینیبا مرؤثی کوردستانی شه نگستین موكم بهینه دانین، ب

تایبەتى ل ھەردوو قۇناغىن پەروەردەيا پىشۇوهخت و بىنەپەتى دا. د ئەۋى
پەروەردەكىرنا درستا نېشى نوى دا، پاناقىن گونجايى بۆ گەشەكىرنا بەھەيان
و ئەنجامداانا داهىنان و مشەبۇونا خوھەخشان فەراھەم دېن و پى ژېق
ھەلبىزارتىنا جۆرى حوكىمىنى و رېقەبرىنا وەلاتى دەستخوھش دېيت.

تەورىچارى:

بەرنامەيى سیاسى و جۇرى حوكىمانىي

ئەوھەموو لايەننىن د ئەلقة يا سىيى دا هاتىن، پىدفييە بەيىنە پىكخىتن و د بەرنامەيەكى تەواوکارى دا بەيىنە ئامادەكىن. سەرەداقىن ھەموو كارسازى و پىشەوەرىي بگەهنە يەك و د رېستەكا دەستەنگىن دا تەقنىكى جوان درست بکەن. مەبەست ژئەوى پىستىنى ژى ئەوه داكو جفاكەكا ھەۋگەتى پىك بەيىت. ئەو دەستەنگىنى ژى كارى سیاسەتى يە. ھەر چەندە بۆچۈونەكا ھەۋپا نىيە، كوب درستى پىناسەيا سیاسەتى بکەت، لى ئەوا خوه د نافبەرا چەندىن پىناسەيان دا ھەۋپىشك دكەت، ئەوه، كوب سیاسەت ھونەرى حوكىمانىي يە و زانستا وي يە ژى. د واتايا تايىھتىا خوه دا، ب ئەوان ھەولان دھىتە گۆتن كو حکومەت ژبۇرۇقە بىر و ئەوهول ژى د دوو دىاريىكىندا شىوه و نافبەرەكە تىكۈشاندا خوه دكەن بەر و ئەوهول ژى د دوو كەنالىن نىيقۇھىي و دەرەكى دا دھىنە جىيەبجىكىن(مەممەدى و حاجى زادە، ٢٠٠٦: ٣٩٩). ل سەرئەقى بنگەھى ب ئەلقة يا چارى و كۆكەرەقە يا ھەرسى ئەلقة يىن دىكە دھىتە دانان. لەوما ژى (بەھرا پىرى ھونەرە بەرى كوب زانست بىت. ھونەرى سیاسەتى ژى، گەلەك جاران ئەوه كوب، شىوه يىن ھەۋگەتنان د نافبەرا خەلکى دا چىكەت، نەك تۆقى دووبەرەكىي د نافبەرا گروپىن ھەمە جۇرىن مەرۆڤان دا بچىنيت)(تانسى و جاكسون، ٢٠١٦: ٣٢). ل دويىش ئەقى سۆنگەھى، دورپناسيا سیاسەتى وەك چالاکىيەكا مەرۆڤى دھىتە نىاسىن^{٥٨}. د چەوانىيا پراكىزەكرنا ئەوى دورپناسىي ژى دا، جۇرى حوكىمانىا وەلاتى دھىتە دەستىنىشانكىن.

^{٥٨} سیاسەت وەك چالاکىيەكا مەرۆڤى جودا يە ژ چالاکىيەكا ئەكادىمىي كوب زانست بەيىتە وەرگەتن، لەوما كارەكى ئاسان نىيە، كوتىگەها وي د پىناسەيەكى دا بەيىتە كورتىكەنەقە.

١-٤-٢ جۆرین حوكىمانىي

جۆرین ئەوان حوكىمانىان ئى^(٥٩) چەند نۇر بن، ھەر دىي يەك ژئەقان شەش جۆران بن: (شەرعى، داگىركار، ياسايى، واقعى، ئايىنى، دنيادارى)(رنى، ١٩٦٤-٦٧). ئەو شەش جۆر ئى دېنە دوو گروپىن ھەقدۈز، كو دكارىن ناقلىبىنلىن (گروپى A) و (گروپى B) و ب ئەقى شىيوه يى زىرى:

<u>گروپى B</u>	<u>گروپى A</u>
داگىركارى	شەرعى
واقعى	ياسايى
دنيادارى	ئايىنى

ھەر يەك ژئەقان ھەردۇو گروپىن سلال، ژسى گروپىن دىكە پىكھاتىيە و ھەر يەك ژئەوان ھەقدۈز دەگەل ئەوا بەرانبەرى گروپى دىكە. ھندهك جاران گروپەكى دىكە ئى دەستىنىشان دەكەن، كو حکومەتىن قانۇونان و حکومەتىن كەسانە، ب ئەقى شىيوه يى دىي ھەشت جۆر د چار گروپان دا ھەبن، كو د تىكەلەكىشىيەكا ئالۆز دا دناقبەرا فەرمانپەروايا قانۇونى و سىستەمە سىياسى دا كاردەكەن. ل دويىش بۆچۈونا زانايىن ھەۋەچەرخ ئى، ھەر گروپەك ژئەوان چار گروپان ل سەر بىنەمايى دوو شىيوه يىن ھەقدۈز دەتىنە دابەشكىن و ئەو دوو شىيوه ئى ب ھەر ناۋەكى بن، ژئالىي ئەرك و دەستەلاتان ۋە جوداوازن. د نىڭ ئەوان جوداوازىيان دا، ئەو جۆرین حوكىمانىي ل سەر سى بىبازان كارىن خوھ بىرئېدەن، ب ئەقى شىيوه يى زىرى:

^{٥٩} فەرمانپەروايا دەولەتى سىستەمەكى پىكھاتە ئالۆز و ئەرك فەر چەشىنە، لەمە كارەكى ئاسان نىيە ب درستى سىنورىن جىاڭەر د ناقبەرا جۆرین حوكىمانىي دا بەتىنە دەستىنىشانكىن، بەلكو كارەكى هۆسا ئاۋىتە، تىنى بۆچۈونەكا گاشتى خويا دكەت و ورددەكارىيىن ھەر يەك ژئەوان ناھىتە زانىن.

ئەو پیّازا داتا و زانیاری و بەرنامە و داخوازیيەن جەماوەرى، ژ خالا سىتىيەن وەردگريت و دەرئەنجامىن ئەۋى ۋەپىرىشى، بىكەتە سىستەمى حکومەنلىقى. ل دويىش دەرئەنجامىن گۈرانكارىيەن د ئەۋى ۋەپىرىشى دا رويدەن، ئاستى پېشىكەفتىنەتلىقى دەستنىشان دكەن. ئاراستەكرىنەن وى ئاستى ژى، بەميشە ژ ئالىي ژىرى قە بۇ ژور دچن. زۆربەى ژ ئەوان ئاراستەكرىنەن ژى، ب شىيەنەن چەنلىقى دەستنىشان دكەن. د جىيەبجىكىنەن ژەوان سىاسەتەنەن ژى دەرئەنجامىن ھەۋەتىنەن دەستنىشان دكەن. د جىيەبجىكىنەن ژەوان سىاسەتەنەن ژى گۈرانكارى د سىستەمى حکومەنلىقى دا چى دېتىت. پرۆسەيا ھەلبىزارتىنان ئەۋى گۈرانكارىي پېك دېتىختىت. دەستاودەستىكەن دەستەتەلەتلىقى ژى ب شىيەنەن ئاشتى و ئاسايى دەيتە ۋەگاستان. ئەقە ژى سىستەمەنى حکومەنلىقى ديموکراتىيە كا زەلال و پىورە. ھەرچەندە چو جۇرىن ديموکراتىيە ژى ب رەهابىي بى خەوش و كىيماسى نىنە، بەلكو زەلاللىقا وان تىشتەكى پېزىھىيە. ل دويىش سەرددەمى پېرەوکرنا ئەوان دا، د چەندىن پېلان دا بۆرىنە. ئەو پېلىن (سەموئىل ھەنینگتون)^(٦٠) ئى بۇ سىستەمەن ديموکراتى و نىمچە ديموکراتى پۆلىنكلەرن، ل جەم زۆربەى توپىزەران كارەكى پەسەندبۇويە^(٦١) كو، پېلىكە درېزخایەن د ناقبەرا سالىن (١٨٢٨ - ١٩٢٦) دىزقىنەقە. پېلا دووسي ژى كو

^{٦٠} سەموئىل فليپس ھەنینگتون زانا و سىاسەتىقانەكى ۋە مرىكىيە، ل سالا (١٩٢٧) ئى ل شارى نيوېرەك ژايىكبوويە. ل سالا (٢٠٠٨) چۈچىيە سەرەقىيا خود. (٥٨) سالان وەكى پرۆفېسۆر ل زانىنگەنەن ھارقارد كاركىبىو. ژىلى پەرتۇوكا سلال ئىمامە پى هاتىيەكىن، چەندىن بەرھەمەن دىكە ژى ھەنە: (سەرپاز و دەولەت: تىپور و سىاسەتا ھەقبەندىيەن مەدەنى - لەشكەر)، (سىستەمە سىاسى ل جەڭلىكىن بىگۈر دا)، دوا بەرھەمەن ۋى ژى پەرتۇوكا (كىنە ئەم: رەكابەرىيەن پېنناسەيا نەتمەدىيە ۋە مرىكىي) بۇويە.

^{٦١} بۇ پەز زانیارىيەن بنىرە:

Huntington, Samuel P. (1991), The Thirt Wave Democratization in the Late Twentieth Century, Norman, University of Oklahoma Press.

ههتا پاده يه کي کورت بويه، د ناقبه را سالين (۱۹۶۲-۱۹۴۳) ئى بوويه. پيلا سىيى زى ل سالا (۱۹۷۴) ئى ده ستپىك. ژيلى ئەقان سى پىلان، دوو پىلەن پىچهوانه زى هەبۈونە كو، ديموکراتى د حومرپانى دا، ل گەلەك وەلاتان د پاشەكشى دا بويه يان زى ب تەواوى ۋەنەچچوو (لىپەات، ۲۰۱۵: ۸۰).

ژبۇ پىر رۇنۋە كرنا جۇرىن سىستەمىن حومرپانى ديموکراتى، ئارند لىپەارت نموونەيىن (۳۶) وەلاتان وەكى بەلگە لېكەتەق، لى ژبۇ پەرەپىدانى جەڭلىكى و ئابورى د ئەوان (۳۶) وەلاتان دا، ئىممازە ب شرۇفە كرنىن (ئامار تىيا سىن) ئى دكەت ئەوين ژ ئالىي بەرنامە كى پەرەپىدانا مللەتىن ھەڭىرىتى زى ۋە ھاتىيە پەسەندىكىن. ئەو شرۇفە كرنىن پشت ب سى ۋەندىن بىنگەھىن دېستىت، كو ئەو زى ئەق:

- درېزىيىا تەمهنى وەلاتىيان.
- پەروەردەيا بىنەپەتى كو ھەموو زارۇكان ۋە گىرىت و مافىن وان بىنەپەت.
- نزمىرىن ئاستى داھاتى ھەر وەلاتىيە كى تىرا ۋىئىانا وى ئاسايى بىكەت.

ئەقە زى هەتا نەها، هويرىترين ئىممازە يە بۇ پەرەپىداناندا وەلاتىن ديموکراتى. گەلەك ژ جەڭلىكىسان زى ئەو بۆچۈن پەزىزلىكىيە (ھەر ئەو زىدە: ۸۵-۸۶). د سىستەما ديموکراتى دا، ھەلبىزلىكىن ئازاد دگەل ئابورىيىا ئازاد، يىن بۈونىنە شىۋارى بەرنىاسى دەولەتا نويخواز. ھەر ل سەر ئەقى بىنگەھى يە، كو ھەقبەندى د ناقبه را ديموکراتىي و سەرمایەدارىي و دەولەتا خوھشگۇزەرانىي يَا بويه ھەقبەندىيە كا بىنگەھىن د خوھندىن سىياسەتى دا. فوكوياما^{۶۲} ئەقى

^{۶۲} يۆشىھىز فەنسىيس فوكوياما، زانا و فەيلەسۈوف و سىياسەتقان و ئابورىناسەكى ئەمەركىيە. ل ۲۷/ئۆكتوبر/ ۱۹۵۲ ئى ل شارى (شىلينى - شىكاڭ) ڈايىكبوويه. ل زانىنگەھىن كورنيل و يېئل و ھارۋاردى خوھندىيە. د بىماقى وەلاتىن نوى پىيگەھىشتى و ديموکراتىي دا كار دكەت. قوتابىيى

هه قبنهندی پتر پونقه دکهت و ب دهولهتا ديموكراتييا ليبرال ناقدکهت. د په رتووكا داوييا ميرزووي و مرؤشي دويماهي دا، گفتوجوئي ل سرهئوي چنهندی دکهت، کو به لاقبوونا سيسته مين ديموكراتيي ليبال و سه رمایه داري و بازاری ئازاد ئامازهکه بخالا دويماهي يا پيشکه فتنا جفاك و چاند و سياسه تى، هه لبهت مه بستا وى ژ دويماهيا ميرزووي ئاراسته کرنه نهک رويدان، ئانکو دوو هه ولدانين ژيک جودانه ژبۇ ده ستنيشانكرنا ميرزويا تەقايى (فوکوياما، ۱۹۹۳: ۲۵). هه تا پاده يه کا زقرئ و بۆچۈون يا بويه سيمايى سياسه تى ل سه دسالىيى بىست و يەكى و د همان كات ژى دا، پىكى خوهش دکهت کو ب شىوه يه کى بەرفەھەن تىۋرا پىكدادانا شارستانىيەتان ياخىنگىتونى بەھىتە شرۇفە كرن. هەۋرىكى و ململانى يا شارستانىيەتان د ناقبەرا دهوله تىن نەتە وھىي و جوداوازىيىن ئابورى و سياسى دا نابن، بەلكو جوداوازىيىن چاندى دېن بزوئىھە سەرەكى د ناقبەرا مروفان دا^{٦٣}. ئەگەر ژىدە رائەقى بۆچۈونى بەرى هەنینگىتونى ژى هەبويه، ب تايىھى د بەرھە مىن بىرمەندى ئەلمانىي نازى (كارل شمييت) دا هاتىنە، لى ئە و ژىكۈرگەن تەھىيەن دەما کو سه رمایه داري ب سيسته مەكى ديموكراتى فە هەيى ناكۈرپىت، بەلكو ئەھىي بۆچۈونى دهوله مەندىر دکهت.

ل دويف بۆچۈونىن ئەقى پېبازى، سه رمایه داري بياڤە کا دەستخوھشە، کو سيسته مى ديموكراتيى تىدا گەشە بکەت. لى بەروقاژى ئەھىي ژى درسته، دەما کو سه رمایه داري ب سيسته مەكى ديموكراتى فە نەھىتە لەغافىرن، ئە و

(سەموئيل هەنینگتون) ئى بويه. ژىلى کو مامۆستاتى ل چەندىن زانىنگەھىن ئەمريكى دا كريي، ل سەنتەرى ديموكراتيى و گەشەپىدانى و سەرورىيى قانۇونى ل زانىنگەھا ستابنفورد ژى كاردىكەت، هەرودسا ل دەزگەھا پاند و هەتا نە زى ئەندامە د ئەنجۇومەن ئەمیندارىيى وى دا.

^{٦٣} سەموئيل هەنینگتون د بەشى سىيەما پەرتوكا (صدام الحضارات وإعادة صنع النظام العالمي) دا، جەخت ل سەر دووبىارە پىكىپىنانا چاندىيى سياستا جىهانى دکهت.

دی بیتە مەزىتىن مەترسى ل سەر جەفاكى و شىرازى وى ل ناۋىدېت و هىچ پامانەك بۇ دادپەروھرىيە جەفاكى نامىنىت.

١-٤-٢ رېبازا دووسي

ئەو رېبازا بەرنامەيى حوكىمانىا خوه ل دويىش هىزىز و بۇچۇونىن خوه دادلىيەت و ئاراستەيا گۈرانكارىيەن ژئالىي زۇرى ۋە بۇ ژىير شۇرۇدېنەفە. بىزارەيەكا شارەزى فەرمانىن دەستەلاتى چىدكەت، نەك گۈرانكارىيەن پىك دئىخىت. ئەو فەرمان د قانۇونىن پىكىپىك دا دەردەچن. ب دىسپلېنن تۆكمە دەھىنە فەرزىكن و جەماوەر ئى ب ناچارى ۋە ئەوان فەرمانان جىېبىجى دكەت، لەوما گەلەك جاران دەستەيا فەرمانەوا ب دارى زۇرى و ل دويىش بۇچۇونىن خوه سىستەمى حوكىمانىي بىرېقەدەت. ئەقە ئى شىۋەيى دووسي يە ژەر چار گۇپىن سلال ھاتىنە بەحسىرن.

١-٤-٣ رېبازا سىيى

ئەو رېبازا بەرنامەيىن وى تىكەلن ژەردۇو جۆرىن (A,B) يى. د ئەقى رېبازا ۋەریز ھەۋپىشك دا، سىيمايىن سىستەمەكا رۆھن و زەلال پى ۋە دىيار نىنە، لەوما ھەۋسەنگىيا ئەرك و مافان تىك دچىت و پىشىقەچوونا ژيانى ئى ب لهنگى پىقەدچىت. ئەقە رېبازەكا ئازاۋەئاسا و بەرىڭقەچوویە، لەرزۇك و پېر ھەۋرکى و مەملانى يە، تەمەن كورتە و ل دويىش ھىزىز و بىرمەندىيە لايەننەن ھەۋرک ئاراستەيا حوكىمانىي دى بۇ يەك ژەردۇو رېبازىن ل سلال ھاتىنە بەحسىرن چىت.

ھەر يەك ژەوان حکومەتان، د ھەر رەوشەكى دا بن، لى جۆرى بجىئە ئانىنى ئەركىن وان، كو چەند د خزمەتا گشتى دا نە، دى بىتە پىقەر ژېر پەواتىيە وان. ئەو حکومەتىن ئەو رەواتى ۋە دىگرىتەفە ژئالىي بىنەما و نافەرۇك و ئارمانجىن خوه ۋە ژىيك نىزىكىن، گىرنگىزىن ئەركىن وان ئى، ئەقلايەنن

سەرەكىنە: ((پاراستنا تاكەكەس و مولىدارىيان، گەشەكىندا زېدەرىن سروشتى و پاراستنا وان، تەندروستى و كاركىن ژبۇ پاراستنا وى، يارمەتىدانا گشتى و خزمەتگۈزارييەن جڭاڭى)) (فوکوياما، ٢٠١٦: ٩٤). ھەرىكە ز ئەقان لايەنان بىنەمايىن خوه ھەنە و ھەر بىنەمايىك ژى جەھى خوھ د قانۇن و پىنمايىن پەسەندىكى دا دېيىنەقە. ئەو جۆرى حوكىمانىي ژى كارەكى ناسان نىيە كو بەھىتە جىئەجىتىكىن، لى (ب كىيمى ۋە دەبىت وەلاتيان ئەو شىيان ھەبن كو حۆكمەتەكى ب يەكا دىكە بگۇپن، پاشان خوه ڇەترسىيا درستكەرىن بىپارىيەن سىياسى بىپارىيەن ئەوين خوه دكەنە ئەو ھىزا كو ناھىتە ژناشقىن) (ھىلد، ٢٠٠٦: ٣١٢). ئەقى بۆچۈونى دىرۆكە كا دىرىن ھەيە، لى گۈلەداندا وى ۋەرپىزە كا سەلىقەدارا پىشىكەفتى نەبوویە، ب تايىەتى كو بەرەپىشىن بىزاقا ئەقى چەندى ھاتبوو كىن، كو بەرەڭىرنا سىياسەتقانان ڇپەرورىدە يا مالباتى دەستپى بکەت. ل سەر ئەوى بنگەھى كو (ھەموو كەس سەر ب مالباتەكى ۋە ھەنە، ھەر مالباتەك ژى سەر ب دەولەتى ۋە ھەر چاکىيە كا پىشكان ژى ھەۋېندى ب چاکىيا تەۋايا كۆمى ۋە ھەيە، لەمما دەبىت پەرورىدە كىن زارۆك و ژنان دىگەل سىستەما سىياسى يەكىن بىرگەنەقە. ئەقە رامانا ئەوى راستىي دەدەت كو ئەگەر زارۆك و ژن رەوشت جوان بن، دەولەت ژى دى وەك وان بىت. ئەقى بابەتى گرنگىيە كا بىنەجە ھەيە، چونكە ژن نىقا كەسىن ئازاد پىشكە دىنن. زارۆك ژى ئەون كو دى رېزەكى ئەندامىيەن دەولەتى بن) (أرسسطوطالىس، ٢٠٠٩ - ١٢٩) لەمما ژى ئەلقە يا چارى ب ئالۆزتىرين قۇناغا نەخشەكارىيا ئاقلمەندىيا چاندى دەيىتە دانىن، كو گەلەك مللەت نكارىنە جىئەجى بکەن و كىم مللەت ژى كارىنە چەند پىنگاڭىن باش بۆ پىشىقە بچن.

ئەلقە يا چارى، رېكخىستنا سەرەداقىيەن پىكارىيەن ھەمە جۆرىيەن ئەوان ھەموو كەس و گروپ و تەخ و نەتەوە و ئۆلانە، كو ھەرىكە ژئەوان چاندە كا تايىەت ب خوه ۋە ھەيە. ل دويىف ئەوى بۆچۈونا ل سلال مە دىاركى، كو ل ئەقى سەدىسالىيا ئەم تىدا، ھەۋرىكىيە شارستانىيەتان دى شىۋەيەكى چاندى

و هرگزیت کۆمکرنا ئەوان ھەموو چاندین لاوهکى د چاندەكا گشتگیرا سەرهەکى دا، کار و ئەركى پېقەبەرييا سیاسى يە، کو حکومپانیا وەلاتى دكەت، ئە پېقەبەرىي زى دوو جۆرن:

۱- دەما ئەو حوكىمانى تاڭرەوى بىت، پويىتە ب ئەقى كارى نادەت، کو ھەموويان د يەك سەليقە دا كۆمەقەبەت، بەلكو ئەوى سەليقا خوه ھەيە و ئەوى سەليقەيى ب سەر ھەموويان فەرز دكەت. ئەقى حالەتى باندۇرەكا نەرينى ل سەر چاندا جەفاكى ھەيە. ئەو نەرينى زى دىگەھتە ئەوى پادەيى كو بىنەمايىن چاندا جەفاكى تىكىددەت و سىمايىن وى زى دشىّوينىت.

۲- دەما حوكىمانى فەرە لايەن بىت، ئەقە پېكخستنا (دەستهەلاتى د پېزبەندىيەكا پەتابەرى دا دېيت، دويير ژ پېزبەندىيەكا ھەپەمى. ئەو پشکەكا دانە بىرايە ژ پەرسەيەكا سەداكارىيَا بىدۇماھى، کو د ناقبەرا چەندىن گروپىن نوينەراتيا بەرژەوەندىيىن جودا دكەن. ژئەوان، بۇ نمۇونە، پېكخراوەيىن كارسازان، سەندىكا، پارتىيەن سیاسى، گروپىن ئەتنى، قوتابى، ئەفسەرین زىندانان، يەكەتىيەن ئافرەتان، گروپىن ئايىنى. چى دېيت ئەو گروپىن بەرژەوەندىيىن وان زى ل بارەى بابەتىي ئابورى يان چاندى يىيىن دەستنيشانلىرى پىكھاتىن، وەكىو چىنا جەفاكى، ئايىن يان زى لايەنگىرىيە ئەتنى)(ھىلد، ۲۰۰۶: ۳۵۱). ل دويىش پېشکەفتىن زانسى و تەكىنلۆزى، گورپانكارى ب سەر ئالىيىن پېشەگەرایى زى دا دەيىن. ل پەى ئەوان گورپانكارىيان سەندىكا و پارتىيەن سیاسى زى بەرnamەيىن خوه پېشەقەدبەن و ب پېيىا ھەلبىزارتنان ۋە دەسەلات دەيىنە گورپىن.

٢-٤-٢ پینگاچین سەرەتايىن ھەرىمى

ز ئالىي سىاسەت و پىشەپەرييا حوكىمپانىي ۋە، كوردان ئەرشىفەكى دىرىين و دەولەمەند نىيە. ھەر چەندە ئەو جۆرىن حوكىمپانىيا مىرگەھىن يەك ل دويىش يەكى و ل دەقەرىن كوردىستانى و ل دەرقەي وەلاتى ئىدى درستبۇوين شىۋازى خوھ يى پىشەپەرنى ھەبوویە. شەرەفخانى بەدلەسى ئەقى ئالى پۇندىكەتەقە و پوپەپا دووهىي يا پەرتۈووكا خوھ ((باسى بەسەرەتاتى ئەو گەورە پىاوانەيە كە ھەر چەندە باۋى سەربەخۆبۇنى تەواوېشىيان بۇ نەرەخساوهە خۆيان بە پادشا ناوه بەلام لە سەربەستى و ئازادىدا گەيشتنە رادەيەك كە ھىندىك لەوانە تەنانەت سكەشىيان بەناوى خۆيانەوە لىدأوهە خودبەي ھەينىش لە سەربەرزەكى مىزگەوتان بەناوى ئەوانەوە خويندرارەتەوە)) (بەدلەسى، ١٩٧٣: ١٦). ژئەوان فەرمانىرەوايان ئاردەلان و ھەكارى و ئامىدى و جزير و حصن كىف. ھەلبەتە ئەوان كار و فەرمانىن خوھ يىن نېيسىكى ھەبووينە، لى وەكو پىدەقى نەهاتىنە دىكۆمېتىكىن. دەرئەنجام نېيسىينا دىرۇكَا وان، دى كارەكى پېزەحەت بىيت. ئەو كار چەند قۆرس ئى بىيت، لى د شىيان دا ھەيە بەيىتەكىن.

ل ۋىرە وەكۇ نموونە، دى چەند بەلگەيان ژلىزانيا كوردان د پىشەپەرنا وەلاتى دا دەستنىشانكەين. يەك ژئەوان لىزانيان، بۆچۈونا ئەحمدەدە خانى يە، كو ئالىيەكى حوكىمپانىا مىرگەھان ل بارەي وەرگرتنا شىۋەرمەندىيى ئاقلمەندان و چەوانىا بېپاردانى ۋە دىگىرپەقە:

مېن ھەنە عاقلن عەزىزىن

لۇ سادە دلن بى تەمېزىن

ئەو سادە ژبۇ لەو ناتەمامى

دل نادهنه مەنشەئا كەلامى

وان دل گوھە گوھ ب دل ۋە نىنە

پەش چاڭن و مەرددومەك سېپىنە

ھەرچى كو دېيىزنى غەرەزدار

باوهەر دكىن ئۇ ب راستىيى خوار

نابىئن ئەفە قەنجە يا خرابە

نابىئن ئەذ خەتەئە يا صەوابە

قاصر نەزەرن دېيى تەئەممول

حازد غەزەبن دېيى تەحەممول

ئەغلەب دېن ئۇ ب عەقلى مەغۇور

ئەكسەر دىگەرن ژ دانشى دوور

بەدخولە و بەخىل و بەد سگالان

بەد ئەصل و سەفييل و بەد فعالان

تىين دكىن پەفيق و پەھبەر

بەدنام دېن وەزىر و سەرورەر

دسىپىرىنە ۋان كەسان ئۆمۈرى

ئۇ و تىيىخە دەولەتى قوشۇرى

میرئ د ب دهولهت و فیراسهت

صاحب شهفهنهت خودان سیاسهت

ئو هر کەسەکى خودان ناكن

مهتا وەکو ئیمتیحان ناكن

چل جارى دکن يەکى موجه پەب

پاشى ئەوي دى بکن موقعە پەب

ئەمیر و وەزىرييما جىهانى

ئەبەگمە گۈزىرييما زەمانى

ھەردوو ب ميسالى يەکن دلىزىن

ھەردوو د بەطلال و بى تەمیزىن

حەتتا وەکو كېنەبى تو ئەز حەق

كەنگى دبىيە وەزىرى موطىلەق(خانى، ۲۰۰۸ - ۱۹۹۲)

من باوهەری ب ئەوي گۆتنى نىيە، ئەوا دبىرثىت: (سياسەت ھونەرى بكارئانينا چىدبوويانە)، بەلكو سیاسەت ھونەرى ھەفسەنگىرنا چىدبوويانە. ئەگەر گۆتنا يەكى ھندەك راستى ژى تىدا ھەبىت، لى بەلى يَا دووئى پتر خوه نىزىكى راستىي دكەت و دەقاودەق د گەل سىستەمى فیدرالىي دخوفىيەت. فیدرالىزم ژى، بەرنامە يەكى ئابورى - جڭاكى - چاندى يە، د چارچویقى حۆكمپانىا دەولەتىن پىشىكەفتى دا دھىتە دامەزراندىن. شىۋە يەكى سیاسى وەردگريت كو تىدا چەندىن دەڭەر خوه د سىستەمەكى يەكگرتى دا

دېیننه‌قە، ل دويش ئەقى بۆچوونى خويا دبىت كو (فيدرالىزم ھەم فەلسەفەيەكى سیاسى يە ھەم سیستەمیکى حکومەتى يە) (ھەسەن زادە، ۲۰۱۱: ۱۱). ئەق سیستەمى حوكىپانى ژ لايى چەندىن دەولەتان ۋە، چ مەزن و چ بچویك دەپەتكەن. ئەق تىشى ل ۋىرە پىويسەتە بەپەتكە كۆتن ئەوه، كو (جىڭىركەرنى سیستەمى فيدرالى دەبى ھەر بەق قۇناغەدا تىپەرى كە بۆ جىڭىركەرنى ھەر سیستەمیکى ديموکراتىك پىويسەتە) (ھەر ئەو ۋىدەر: ۳۰). ھەریما كوردىستان - عىراق^{٦٤} ژى ئەق سیستەم ھەلبزارتىيە^{٦٥}. مەبەست ژى: ژئالىيەكى ۋە باشتىكىندا رېكخستنا ئەرك و مافىن وەلاتى، دەزگە و فەرمانگەيانە^{٦٦} ... و ژئالىيەكى دىكە ۋە، پېشىھە چۈونەكە ژىق دەستنىشانكىندا پاشەرۇچۇ خوه و گەھشتىن ئاستىن بلندىر. ل ۋىرە پرسىيارەكا دوو لايەنە سەرەلدەت:

ژلایەكى ۋە، چەوا تاك (وەلاتى) ژگىنگى و نافەرۇقا فيدرالىي تىبىگەھىت،
ھەتا پەفتارىن خوه يىن پۇزانە دىگەل ئەوى سیستەمى پىك بىخت؟

^{٦٤} ھەریما كوردىستان - عىراق، زاراقەيەكا فەرمىيە و ل سەر ئاستى ھەموو دەزگەھىن فەرمىي ل ھەریمى و دەرقەي ھەریمى بكاردەيت. لى ل سەر ئاستى مىدىا و چاند و ھەندەك جاران سیاسى ژى دەستەوارەيا (كوردىستان باشۇور) بكاردەيت.

^{٦٥} ل دويش بېيارا ئەنجۇومەنى نىشتمانىي كوردىستانى عىراق ژمارە ۲۲ ل ۱۹۹۲/۱۰/۶ كو د بېگەيَا يەكى دا ھاتىيە: (يەكەم: دەسەلاتى پەيوەندىدار لە ھەریمى كوردىستانى عىراقدا بەردهام دەبى لە سەر كاركىن بە ئەركەكانى دەسەلاتى فيدرالى (يەكتىي) و لە ھەر كارىكىدا پەيوەندى بەھەریمى كوردىستانو ھەبى....). بىنېرە: كۆي ياساو بېيارەكانى ئەنجۇومەنى نىشتمانىي كوردىستانى عىراق لە ۴/۶ تا ۱۹۹۲/۱۲/۳۱، ب، ۱، چاپخانەي وەزارەتى پۇشنبىرى، ھەولىر، ۱۹۹۷، ل ۲۷۲.

^{٦٦} ژېر كو ئەرك و مافىن وەلاتىيان ل دويش قانون و بېيارىن پەسەندىكى ژئالىيەكى شەرعى ۋە دەپەتكەن، ئەق مەرجە ژى ل ھەریما كوردىستان باشۇور دا فەراھەم دبىت، كو خودى پەرلەمانە، لەوما چاندا جۇڭا كىا ھەریمىي ھاتە ھەلبزارتىن ژۇ ئەقى باھەتى، نەك چاندا جۇڭا كوردىستانى.

ژلایه کی دیکه فه، ده زگه و فهرمانگه و ده ستھ لاتین لوکال، دی چه وا کارن، ب پیغە برییە کا درست، بەرناخە و پلانین خوھ یین ستراتیزى و كورتخايەن دابپىشنى؟

د قەديتنا بەرسقىن ئەقان ھەردوو پرسىيارىن سلال دا، دى ب شىيۇھەكى ئاسايىي ھەقسەنگىيەك د ناقبەرا پىگەھى تاك و بەرناخە يىن ده زگەھىن مىرى دا چى بىت. د ئەقى ھەقسەنگى ژى دا، ھەر دوو ئالى دى شىن كىشە و ئارىشە يىن خوھ یىن ئابوورى و جڭاڭى و سىاسى و چاندى بەرهە چارەسەرىي بېن و د ھەمان دەم دا، د گەل بەنەما يىن سىستەما فيدرالىي دا د ھەفتاھەنگ بن و د ھىلىن گشتى يىن خوھ دا، كار و ئەركىن وان تەواوكەرىن يەكدوو بن^(٦٧).

دەمما د جىيەنجىكىدا بەرسقىدا ئەوان ھەردوو پرسىياران دا، ئەنجامەكى پوزەتىف بەدەستقەدەيت. ئەقە دى بىتە ھۆكارى ئەھۋى چەندى، كو پىچەكە كا نوى يا گشتگىر د گۈرانكارىيا جڭاڭى دا چى بېيت(13: 2011)، چونكە ھەر يەك ژوھلاتىيان و تەنانەت دەستھەلاتىن لوکال ژى، ھندەك ژ بەرسقىن ئەوان ھەردوو پرسىياران قى ھەنە. د رىكھستىنا بەرسقىن ھەردوو ئالىيان دا، ئەنجامەكى ھەقپىشك دەردكەفيت كو:

^{٦٧} ل بارەي ھەقبەندىيەن ھەرىما كوردىستانى د گەل دەولەتا عيراقا فيدرال دا، قۇناغە كا باش بېرىيە، چ ب پەي ماددىا (١١٧) ياد دەستورى عيراقى ئەھۋى ل سالا (٢٠٠٥) ئى هاتىيە پەسەندىكىن و چ پەي بېپارا فيدرالىا ھەرىما كوردىستانى ھەڙمارە (٢٣ ل ١٩٩٢/٦/١٠)، ب تايىيەتى ل سەرتاسى دارپشىدا پلانين ستراتىزى يىن سەرانسەرى د ناقبەرا ھەردوو ئالىيان دا، بۇ نۇونە: پلانا ستراتىزىيا پەروەرددە و خودىدا بلند. بۇ پەر رۇنە كىنى بېتىدە: (ليئەنە سەرپەرشتىيارى ئامادە كەرنى ستراتىزىيەتى نىشتمانىي پەروەرددە و فىركردنى بالا، ستراتىزىيەتى نىشتمانىي پەروەرددە و فىركردنى بالا لە عيراق - ناوهند و ھەرىم، سال ٢٠١١ - ٢٠٢٠، بەغدا).

- د ناڤه‌رۆکا خوه دا فیدرالییه، فیدرالی ژی بنه‌مایین حوكمرانییا وەلاتی یه.

- د پووخساری خوه دا، سیمایی گشتی چفاکی یه و ئەو سیما ژی د چاندا وی دا خویا دبیت.

کەواته سیمایی گشتی هەریما کوردستانی د ناڤه‌رۆک و پووخساری خوه دا، د ئەفی ھەفکیشەبی دا خویا دبیت:

$$\begin{array}{c} \text{سیاسەت} \quad \text{فیدرالى} \\ \hline = \\ \text{چاند} \quad \text{چفاک} \end{array}$$

زېر کو بنه‌ما و سیمایین سیاسەت و چفاکا هەریمی، خوه د فیدرالى و چاندا وی دا دبیننەقە، لەما پیکخستنا وان د تەقنى یەکگرتى دا، کارهکى ئاسانە و د هەمان وەخت ژی دا، ئەو کار بى فەرو پىدەپىيە. ھەلبەت ئەو ئاسانى و پىدەپىيە ئەنگى بىدەستقەدەن، دەمما ل دويىش بەرنامەرپىزىيەکا تەواوکارى و هەماھەنگى دا بەھىنە دارپشتن و پراكتىزەکرن.

ئەو بەرنامەرپىزىيە پىر پىك دبیت و ب ساناھىت دھىتە جىەمبىجىكىن، دەمما ل دويىش تىۋرا پاكىشانى دھىتە شرۇقەکرن. د ئەفی شرۇقەکرنى دا، چەوا ھەقبەندىيەپىكھاتەيىن ئەتىمى دھىتە پیکخستن، وەسا وردەكارىيەن فیدرالىي و ھەقبەندىيەن د ناقبەرا پىكھاتەيىن وی ژی دا دھىنە ۋىكەنخستن. ھەر ل سەر ئەفی بىنگە ھەقبەندىيەن د ناقبەرا تاكىن چفاکى دا دھىنە پیکخستن. ھەر ل سەر ئەفی بىنگە ھەقبەندىيەن د ناقبەرا بايەخى دەدەتە ھەقبەندىيەن د ناقبەرا پىكھاتەيىن ھەر بابەتكى دا ھەبن، يان ژی ھەقبەندىيەن ئەوی بابەتى د گەل بابەتىن دىكە دا. ئەو پرۆسە يا ئەوان ھەقبەندىيەن پىكەنخست، دبىتە ناوەندخوازىيەکا چالاک. ئەو ناوەندخوارى ژی ھىزازا خوه ژەر دوو ئالىيان

و هر دگریت. ئەركى ئەوىزى ئىزىز ئەوه، كودەممو ھەۋىشەيان دا، بايەخى ب سەنتەرى پىكەتەيىن بابەتان ددەت ژېر كو ھەرىيەك ژئوان پىكەتەيان تايىەتمەندىيى خوه ھەيە و د سىنورى خوه دا خوه بىرىقەدەت.

د ئەنجامما ھەۋىشەيىن سلال دا، راستىيەك خويما دېيت، كويما فەره ل قىرە بەھىتە گۇتن و ھەلۈستەيەك ژى ل بەرانبەر بەھىتە و ھەرگىتن. ئەو پاستى ژى ئەقەيە كو: پىقەبرىنا ھەۋىشەيىان زەحەمەتىرە ژپىقەبرىنا سەنتەر و دەزگەهان. ب رامانەكا دىكە ژى دکارىن بىزىن، كو حۆكمەنلىكىسى فېدرالىي ئالۆز و قورستەر ژ حۆكمەنلىكى ناوهندىيى. ئەگەر پىر د قولايىا ئەقى راستىيى دا شۇرۇپ بىيەقە، دى گەھىنە پوختەيا ئەنجامى شرۇقەكىندا ھەۋىشەيىان سلال ئەو ژى ئەقەيە كو: ئازاوه يا بەرزەفتىرى باشتەرە ژئورگانىزەكىنەكا بەرھەلايى.

د ھەر ئورگانىزەكىنەكا حۆكمەنلىكى دا، سەروھرى ئارمانجا ھەرھ پىشىنە، چونكە سەروھرى د پىناسەيەكا خوه يا دېرىن دا وەسا دىياركىيە كو (ئەو شىانا كىدارىيە كو ب سەرى خوه دکارىت بېيارا سىياسى د ھندور و دەرقەيَا دەولەتى دا دەربىكت، و پاشى ئەو شىانا كىدارى ژى ھەبىت ل سەرپاونكارييَا شەرعىيَا ئالاقين پىكسازىيَا د ھندور دا ول سەرپەتكىندا خوه بەدەستە دانى ژبۇ ھەر دەسەھەلاتىيە كا ژدەر قە را بۇ دەھىت) (بدوي، ٦٢: ١٩٧٢).

ئەگەر ئەو پىناسەيىان سلال، كول سالا (١٥٧٦) ژئالىي (جان بۆدين)^(٦٨) دى ۋەتەن دانىن و ھەتا نە ژى لكارە و دەھىتە پەسەندىكىن، ئەو سىستەمى

^(٦٨) جان بۆدين - Jean Bodin (1540- 1596) قانۇنچان و ئابورىناس و فەيلەسسووفەكى فەنسىيە. ل شارى ئانجەر ژايىكبوویە و پاشان دەھىتە پاريس و د بوارى قانۇنى دا كاركىيە و ئەندامى پەرلەمانى پاريس بۇو، ھەرەسەپا ۋاپىزكارى ھەنرى چارەم بۇویە. ژفەيلەسسووفىن پېتىزا بازىغانىي

فیدرالیي، کو ل هەريما کوردستانى دهیتە جیهنجیکرن، ژئوی پىناسەيى نىزىكە، لى نكارىيە خوه نىزىكى جوگرافيا سىاسى بىكت، بەلكو ھېشتا ياد بازنه يى جڭاكييا سىاسى دا دزقپىت. د ناقبەرا ھەردوو جۆرىن سىاسى ژى دا جوداوازىيەكا بنگەھەين ھەيە. خالا پىشىنا ئەوي جوداوازىيى كو د ھەمان دەم دا ماكا ھەموو جوداوازيانە، ئەوه كو:

- جڭاكييا سىاسى ل سەر پىكخىستنا کاروبارىن خىزان و بىنەمال و كۆمەل و عىلان كاردكەت. ھەرىكە ژئوان ل سىنۇرىن بازنه يى خوه دا، دىدگەھ و پەيام و ئەركىن خوه د تەوهەرەكى سەرەكىي دا دەستنىشان دكەت و نكارىت، يان ژى نەشقىن، يان ژى دىرسىت كو بەرژەوەندىيەن خوه ژىدەستبدەت، لەوما سىنۇرىن خوه تىتىپەرىنىت و ناچىتە د سىنۇرىن جوگرافيا سىاسى دا كار بىكت.

- جوگرافىيە سىاسى ل سەر بىنەمايى دەزگەھەين دەھولەتى كاردكەت. ھەر تاكەك خوه ب وەلاتىيە دادنىيەت و ھۆگريما (ئىنتىما) وى يا سەرەكى و بنگەھەين بۆ وەلاتىيە و تىنلىكى دەزگەھەرەرىيەكا ئەرىپىنى د گەل لايەنن دىكە يىن جڭاكييا سىاسى دكەت. ئەرك و مافىن وەلاتى بەرانبەر قانۇونى دەھىنە دەستنىشانكەن.

٣-٤-٢ بنگەھەين قانۇونى

قانۇون كۆمەلەكە ژپىسایيەن تىۋىرىيەن پۇوت يىن دادپەرەرىيى، كو جڭاكييەمىي ب ھەقىدا دەھولەتى كاردكەت. ھەر سىستەمى سىاسى و سىنۇرىن پابەندىكى بۆ دەستەلاتا دەھولەتى دادنىيەت(فوکوياما، ٢٠١٦: ٣٢٨). ل ۋىرە سىاست ب خوه ژى چەوانىيا پېشەبرنا

دەھىتە ھەزمارتن و ب خوهدىي تىۋرا سەرەرەرىي دەھىتە دانىن. ژ بەرھەمەن وى (پېبازەك ژپۇ ئاسانكارىيە تىگەھەشتىدا دېرۋىكى) كو يەك ژ زىدەرەرىن فەلسەفا دېرۋىكى يە.

قانونانه. د ئەقى تىكەلkipشىيا جەدەلى دا، دەركىندا قانونان كارەكى هەرى گرنگە و زىيەدەرا سەرەتكىيە ژبۇ ب دەزگەھىبۇونا دەولەتى. ئەو ھۆكارىن سەركەفتىدا دەركىندا قانونان ژى مسوّگەر دەكەن ئەقەنە:

۱- د تۈرىپەسىستەمان دا، قانونەكى بىنگەھىنا جىڭىر دەيتى دارشتىن، كۆز ئالىي تەۋايىا تەخىن جەڭلىكىيە ۋە چەتكەن دەركىندا قانونان بىنگەھىن بەيىنە پېيىدىن ئالىيىن ژيانى مادەيىن ئەوئى قانونا بىنگەھىن بەيىنە پېكخستان.

۲- ھەر قانونەك پىشت ب فەلسەفەيەكا خۇھمالىيىا ھەقبەند ب جەڭلىكى ۋە دەستىت. ژبۇ دەستنىشانكىندا فەلسەفەيَا جەڭلىكى ب گشتى و فەلسەفەيَا ھەر دەزگەھەكى ب تايىيەتى، دەبىت ب قۇناغىن خۇھ يىين ئاسايىي دا تىپپەرىت. ئەو قۇناغ ژى ئەقەنە:

- قۇناغا يەكى، كىشەيەكا گشتى كۆپىدىنى ب چارەسەرەكىن ھەيە دەيتى دەستنىشانكىن، يان ژى جەخت ل سەرپەوشەكە سەرانسەرى بەيتەكىن، كۆپىدىنى ب پېكخستاننى ھەيە.

- قۇناغا دووپىي، بىر و بۆچۈننەن ل بارەي ئەوئى كىشەيى ئان رەوشى بەيىنە شرۇقەكىن. زاراوه يىين هوير و تىكەھىن تايىيەتمەند ب ئەوان ئالان ۋە بەيىنە دەستنىشانكىن، ژبۇ كۆ د چەند پەرسىپان دا بەيىنە ۋە جەماندن.

- قۇناغا سىيىي، ئەو پەرسىپ ب تىورەكى ۋە بەيىنە گىيدان.

- قۇناغا چارى، ئەو تىور ب تىورىن دىكە يىين ھەۋاتايىن خۇھ ۋە بەيتە ھەقبەرىكىن، ژبۇ كۆ د ۋېكئىخستاننى كا ھەۋاتاهەنگ دا بەيىنە پېكخستان.

- قۇناغا پىنجى، د ئەنجامام ۋېكئىخستان و پېكسازىيىا ئەوان تىوران دا، فەلسەفەيەك ژى دەيتە ۋافىرلىكىن، كۆ د گەل فەلسەفەيَا جەڭلىكى بگۈنچىت.

۳- ژبۆ دەرکرنا ھەر قانوونەکى ژى، چار مەرجىن سەرەكى ھەنە، كو دەبىت بھىنە پىپەوکرن و ب ئەقى شىۋەيەسى سېپىكارىيا دەقا وى بھىتە پىكخستان:

- دارپشتىنا مادە و بىرگە يىن قانوونى كۆنكرىيتى و خوهمالى بن.

- مىكانىزما جىئەجىكىرنا وى ب ھويرى بھىتە دەستنىشانكىن.

- دەستپاكييا ئەوان كەسىن ئەۋى قانوونى جىئەجە دەكەن بھىتە مسۆگەرکن...

- د گەل دەقىن قانوونا نىيڭنەتە وەيى ھەقدۈز نەبىت.

ژبۆ پتر رۇنقەكىن ئەقى بابەتى، وەسا باشە گۈنگىيىا قانوونەكى بھىتە دەستنىشانكىن كو پاستورپاست ھەقبەندى ب ژيانا وەلاتىيان ۋە ھەيە. پەرلەمانى ھەرىيما كوردىستانى بايەخ پىدايىھە و قانوونا مافىن كاربەران سالا (2012) دەركىيە. د جىئەجىكىرنا وى دا، ئارىشە يىن ھەرىيمى كىيمىت نەبوون. ھىشتا كىشە يىن مەزن ھەنە و ھندەك ژئەوان تەشەنە دەكەن و نىزىكە بگە ھەنە ئاستى تاوانى، ب تايىھەتى ئە و خوارىنن دەردەدار و دىنە ئەگەرا نەخوهشىيەن كوشىندا. ھۆكارى سەرەكى ژى ئە و بۇويە كود دەمما دارپشتىنا ئەۋى قانوونى دا، ئە و ھەنە خالىن سلال ب درستى لېرچاۋ وەرنە گۈتىنە، بۇ نموونە: ھەمۇو كالا و تىشتىن وەلاتى بكاردەھىن دوو جۆرن: ئەۋىن وەلات بەرھەم دەھىنەت و ئەۋىن ژ دەرقە ھاوردەدەكەن. ل دويفىچەرەن كۆنترۆللىكىن جۆرى، بكارهينانا بەرھەمىن ناخوخەيى ئاسانترە ژئەۋىن ژ دەرقە دەھىنە. ھۆكارى ئەۋى چەندى ژى، دىزقىتەقە ژبۆ پرۇسە ئالۆزىن دلىيائىا جۆرى كو چاقدىرى و بەرزەفتىكىن وى كارەكى پىر قۆرسە. ئەركى ئەۋىن قانوونى دادنىن زە حەمەت دەكت و ئەۋىن پراكتىزە ژى دەكەن ھىشتا زە حەمەت تىرى دېيت،

چونکه هر باره کی تشتان ههتا بهیتے پشکنین، د پینج قوئناغان دا
تىدپەپىت:

۱- ژىدەرى بەرھەمى، دەبىت ژىدەر بىي بەرنىاس بىت و بىراندا خوه يا
باوهپىكىرى ھەبىت. ل وەلاتى خوه نەھاتبىتە سزادان.

۲- پىكەاتەيىن بەرھەمى بەھىنە زانىن و ۋەئالىي ساخلمىي ۋەھىنە
پەزىاندن. تەقایا زانىيارىيىن پىدىقى ب زمانى فەرمىي وەلاتى ل سەر
بەھىنە توّماركىن.

۳- ۋەگواستنا بەرھەمى ب شىيۇھې كى زانستى بىت، ب تايىبەتى ئەۋىن
ھەقېندى ب خوارن و ۋەخوارن و دەرمانان ۋەھىي، كو پلەيىن
گەرمىي يىين پىدىقى بۆ ھەرتىشەكى بەھىنە پاراستن.

۴- ئەنبار و كۆگايىن دەرمان و تاشتىن خوارنى و ۋەخوارنى تىدا
دەھىنە ھەلگىتن، مەرجىن تەندىرسى و سەلامەتىي ھەبن.

۵- گەھشتىن ئەوان كالا و تاشتىن ئەنباركى ب شىيۇھې كى رېكۈپىك و
پاك و خاوىن و پەچاڭىرنا پلەيىن گەرمىي و رادەيا شىيدارىي بگەمنە
بازارى فرۇتنى و ھەتا دگەمنە دەستى كېيارى ژى، كو ژىنەپەت را
بىيەمەت ئەوى ھاتىيە چىكىن.

ب نەبوونا ئەوان ھەرنە مەرجىن داناندا قانۇونان، ھەروەسا قوئناغىن
جىيەبجىكىرنا وان، قانۇون ژپەياما خوه لادەن و دەولەت ژى ب
دەزگەھىكىرنا خوه بىپار دېبىت. ل ۋېرە پرسىيارەك دەھىتە پىش، ئەۋە ژى
ئەقەيە:

چەوا هەریم دېشىت جۇڭكىيە سىاسىيە خۇھ د ناڭا جوڭرافىيە سىاسىي دا
بەلەينىت و مەموو پىكھاتەيىن خۇھ د پىزبەندىيە كا پلانپىزى دا تەقلى
جوڭرافىيە سىاسىي بىكت؟

ل دويىش ئەۋى شىرقەكىندا مە د ئەقى ۋە كۆلىنى دا گرتىبەر، يَا فەرە
ئەقان خالىن خوارى ب بەرچاقۇھەربىگىن، داكو ب پىنگاڭاڭىن بىنەجە و مۆكم
بەر ب جوڭرافىيە سىاسىي ۋە بچىن:

۱- ھىز ئەۋە فاكتەرى پىخوھشەكەربۇويە كو دەستهەلات رادەستى
سەركىدىيەتىيا شۇرۇھشا كوردىستانى كرىيە. پىرسا رادەستكىرنى ژى
ب سى قۇناغان را تىپپەپىيە (قۇناغا چەكدارى - سەرەلدان -
ھەلبىزارتىن) و بەرھەمى ھەلبىزارتىن ژى پەرلەمان و حکومەت و پاشى
دامەزراپاندا دەزگەھىن دىكەيىن بىنگەھىنن فەرمانپەواپىيا ھەرېما
كوردىستانى بۇو. ئەوا تىپپەن دەھىتەكىن ئەۋە، كو تىپپەپاندا ئەوان
قۇناغان د ۋەپىزەكە ئاسايى و پىكۈپىك دا نەچۇويە، بەلكو
تىكەلەپىيەك د ناۋىبەر را ئەوان دا ھەبۇويە، نەك ھەر يەك ڙئەوا دىكە
جودا و خۇھدىيە تايىبەتمەندىيىن خۇھ بىت. ڦىق كو ئەوا پىشىن
تەواوكارا ئەوا ل دويىش دا بىت.

۲- ل قۇناغا شۇرۇھشى دا، ھىز ئارمانچ بۇو. مەموو پىداويسىتىيەن ل بەر
دەست دا، ژئابۇرى و جۇڭكى و چاندى ژىق پەيداكرنا ھىزەكە ما زىن
و مۆكم بۇو، ئەۋە ژى پىيغەمەتى ئەۋى چەندى، كو د رەكابەرىيەن د
گەل دىزمۇن و نەياران دا زال بىن و سەركەفتان بەدەستقەبىن. ئەگەر
ھىز وەكى ئارمانچ ژىق قۇناغا يەكى درست بىت، لى ژىق قۇناغىن دىكە
كارەكى مەترسىدارە. ھەر چەندە ھىز ژىق مەموو قۇناغان يَا فەرە
پىدىقىيە، لى نابىت وەكى ئارمانچ بەھىتە وەرگىتن، بەلكو دەبىت ئامراز
بىت و ژىق پاراستن و گولقەدانا قۇناغا ھەۋىدەم دا بىت.

۳- نوربه‌ی جوړین جډاکیا سیاسی، د پېغه‌برنا کارین خوه دا شیوازی ده سه‌لاتیه‌کا ناوه‌ندی بکاردهین، ئانکو سه‌رۆک هې به و ده ستله‌لاتین وی په‌ها یان زی نیمچه په‌ها نه. فه‌رمانین وی ل ژور درست دبن. ژ ژور پا به‌ر ب ژیر څه شورپدنه‌څه. بُو نموونه د خیزانی دا باب ده ستله‌لاتداره، هه‌ر بنه‌ماله‌کی ریه‌سپیه‌ک، هه‌ر گوندکی پزه‌ئاغایه‌ک یان زی به‌گزاده‌یه‌ک، هه‌ر عه‌شیره‌کی ئاغه‌یه‌ک یان زی به‌گ یان شیخه‌ک.... لی د جوگرافیا سیاسی دا، شیوازی پېغه‌برنی ئانکو حومه‌پانی بروټاژیه، ئانکو ده ستپیکرنا چیبوبونا پیژه‌یه‌کی ژ فه‌رمانان ل ژیر دهیته بزاره‌کرن و به‌ر ب ژور څه دهیتنه رهوانه‌کرن ول سه‌رۆکاتیه دهیتنه په‌سه‌ندکرن و وهکو فه‌رمانین په‌ثراندی شورپدنه‌څه و دکه‌فته واری جیه‌بجيکرنی دا.

د ئه‌نجاما ئه‌قان هه‌ر سی خالین سلال دا، پاستیه‌ک دهیته ګوری کو جوداوازی‌یا سه‌ره‌کی د نافبه‌را هه‌ردوو شیوازین جډاکیا سیاسی و جوگرافیا سیاسی دا هه‌یه، ئه‌و زی ئه‌وه کو:

- جوگرافیا سیاسی سیسته‌ماتیکه ول سه‌ر بنگه‌هی ده‌زگه‌هان کاردکه‌ت. جوړی پېغه‌برنا ئه‌وان ده‌زگه‌هان ئاستی پیشکه‌فتنا سیسته‌می دهوله‌تی دیاردکه‌ت.

- جډاکیا سیاسی نه سیسته‌ماتیکه و پشت ب ده‌زگه‌هان څه ګریناده‌ت. ئه‌گه‌ر هنده‌ک یاسا و پېنمايی هه‌بن و بنگه‌هیں پېغه‌برنا وان زی کاري خوه یې ب سه‌لیقه و ئه‌ندازه‌کاري زی بیتن. لی هه‌ردوو مه‌رجین سه‌ره‌کیین سیسته‌ماتیکی تیدا نینه، کو ئه‌و زی هه‌قئاهه‌نگی‌یا د نافبه‌را هه‌موو ده‌زگه‌هان دا یه و به‌فرا ته‌واوکارین هه‌قدوو بن.

ل دویف ههقبه رکرنا ههردودو پرسه یین چاکییا سیاسی و جوگرافییا سیاسی، پرسا سیسته م و ناسیسته می دهیتھ گورپی. هر یەك ژئەقان ههردودویان بھیتھ پونقه کرن، ب ساناهی دی سیمایین یا دن ژئی خویا بن. ل ژیئرە یا فەره، یەکەم جار ناسیسته می بھیتھ پونقه کرن و پاشی به حسا سیسته می بھیتھ کرن، چونکە بەرەپیشین ناسیسته می هەیە و پترین جۆرین چاکییا سیاسی ۋەدگریت و ھندەك ژەدھولەتىن شەپھەنگەن بیخیز ژئی نکارن خوه ژئی دەربازکەن.

د ههردودو حالەتىن سلال دا، ئەوین دېئىن و هەولددەن خوه ژبى سیسته می پىنگار بکەن و كەموکورپىئىن وى سەرپاست بکەن، د ئەنجامما ئەوى سەرپاستكىنى دا سیستەمەكا نوى چى دېيت و ل دویف پىدىقىيىا دەھىتەدانىن.

ئەو بى سیستەمی سى كەلىئىن مەزن تىدا ھەنە، چەندى كار و بەرناમە و پرۇزە زۇر بن، قەوارا ئەوان كەلىئان فەھەت دېيت و درزىن ئەولا و ئەولا دەھقىن و بەرەۋام تەشەنە دەنەن. ئەو كەلىئىن ژئى ئەقەنە:

- ۱- پرۇزە یین ھەرمەكى: هەر پرۇزە يەكى بى ديراسەتكىن بھیتھ دانىن كو نەبىتە پشکەك ژنەخشەكارىيىا گشتىيىا وەلاتى، مىكانىزما كاركىرنا وى نەھىتە دەستنىشانكىن، حسىب بۆ بەرھەم و ئەنجامىن وى نەھىتەكىن... دى پرۇزە يەكى دابپايدى و پاشەپۇزە وى پۇنالا نابىت. ب ھەمان شىيە، هەر پرسە يەكى چاقدىرىيىكىنى يان پىشەبرنى ل دویف بەرناમە يەكى گشتىگىرە بەرەۋام دا نەبىت، دىسان دى كريارەكى دەمكى و ئارمانچ بەرتەسک ھەبىت.

ئەو جۆرە پرۇزە یین ئاڭاڭىنى و پرسە یین پىشەبرنى چو جاران نابنە پشکەك ژ سیستەمەكى يەكگرتىيى تەواوکارى سەرانسەرى. ھەتا چەند تۆكمە و پىكۈپىك و بەرھەمدار ژئى بىت، ئەگەر پىيگەها وى د نەخشە يا گشتى دا دىيار

نه بیت و نه بیته پشکەك ژپیکھاتەيەكا گشتىيا وەلاتى. ل ھەريمى نموونە ژ ئەوان پرۇژەيىن ھەرەمەكى نۆرن وەك:

* پتريا كاميرەيىن چاڤدىرييكرنا ترافيكى - ھەتا نەا ژى - ھەرەمەكى ھاتىنە دانىن و ژنسكەكى ۋە سەرەدەرىي د گەل شۆفييان دا دكەن، نەك وەك رېنمايىن چەسپاندى ژبۇ بەرچاڤرۇنىا وان داكو پادەيا تىزخۇرپىا ھاشۇتنى بزانىت و پىنگىرىي پى بکەت.

* رويدانىن نەهنگاڭ ل دويىش بەرnamەيى كۆمپانىيىن دلىيالا جۆرى ناهىنە قەرەبووکىن، بەلكو ل دويىش نىاسىن و پىكىن نادرست ل سەركىستى بودجەيا گشتى دەينە مەزاختن.

* چاڤدىرييكرنا خوارنگە و چايخانە و ئوتىلان و كۆگايىن دەرمان و جەين دىكە يىن خزمەتگۈزارىي ب پىكىن تىمىن دەمكى دەينەكىن. بۇلى چاڤدىرييكرنا ئەوان تىمان ژى، ھەردەم پشتى رويداندا نەقەيدى و خرابىان دىيار دېيت. ئەقە ژى ئەوى رامانى دەدت، كو بەردەواام جەين پىس و نيمچە پىس دى ھەبن. كارى درست ژى ئەوه، كو ھەر جەهەكى خزمەتگۈزارىي تۆمارگەھەكا خوھ يا پەزىندى ھەبىت و بۇۋانە چاڤدىرەكى راھىنایى ئەوى جەى بېينىت و تىبىنېيىن خوھ تىئىدا تۆمار بکەت. ھەرتىشەكى نەدرست ھەبىت، ھەر ل ئەوى دەمى دا، دەبىت سەرەدەرىيىا قانۇونى و تەندىرىسى د گەل دا بەھىتەكىن.

نموونەيىن ئەقى جۆرى نۆرن، وەك: چاندنا جۆرەكى كشتوكالى ل جەين نەگونجايى. داناندا فەرمانگەھەكى ل جەهەكى دويىر ژپىشكىشىكىندا ئەرکىن خوھ. دەستنىشانكىندا توپىزىنەقەيىن زانستى كو ھەقېندىيەكى پاستورپاست د گەل ئارمانجىيىن خەلکى و پىيىدىقىيىن بازارپى نىيە. دەستنىشانكىندا ھەزما زارۇكان بۇ خىزنانى... هەتى.

۲- پرۆژه‌یین ژبۇ خوھەلکىشان و راگە‌هاندى: هندهك پرۆژه ھەنە ژبۇ پازىكىنا خەلکەكى دەيىنە دانىن. هندهك جارىن دىكە ژى، دەستەلاتدارەك بېرىمارا داناندا پرۆژەيەكى ل دويىش حەزو پەرژەوەندىيەن خوھ ددەت. دەھەر دوو حالەتان دا، ئەو پرۆژە ناكەقىنە د ناقا سىستەمەكى سەرانسەرى دا، وەك: ل سەر داخوازا دەسەلاتدارەكى يان راکىشاندا سەرنجا خەلکەكى، چەندىن مېھرەجانىن بى ئارمانىجەتتەن سازدان و د ئەرشىفان ژى دا پىگەھ و گۈنگىيا وان نەمايمە. چەندىن باخچەيەن گشتى ل گەرەكىن ناڭا بازىپان دا، ژبۇ پازىكىنا خەلکەكى هاتنە چىكىن و پاشتى دەمەكى كىم ھشك بۇون و پەرجانىن وان ژى نەمان. پرۆژەيى پىيەدانا موچەيى ھەيقاتە يادا، ۋە ئەو ژى ژبۇ پازىكىنا پەوشەنبىران و پاشتى ماوهەيەكى پاوهستا و نەما ... زنجىرەندىيىا ئەوان پرۆژەيان يا درىزە، لى ئەو نموونەيىن ھاتىنە بەحسكىن تىرا پۇنځەكىن ئەقى مەبەستى دكەن.

۳- پرۆژەيىن سەرنەگرتى: ئەو پرۆژەنە يىن پىش كوتەوا بىن ژنافدچن و سەرناڭىن، يان ژى دەما تەمام ژى دىن بەرھەمى وان نە د ئاستى پىدەقى دا يە و پاشتى دەمەكى كز دىن و ژنافدچن. نموونە ژئەقى جۆرى ھەنە، وەك: كارگەها قوتۇوبەندىا حەرير. كارگەها قوتۇوبەندىا دەۋىك. كارگەها زەيتىيا ئاكرى. كارگەها درستكىندا جام و ميدالىيىن پەروەردەيى ل ھەقللىرى. داناندا پىقەرىن زىرەك ژبۇ كۆنترۆلكرنا مەزاختنى كارەبى... لى پاشتى ماوهەيەكى، ئەوى پرۆژەى سەرنەگرت و ژ خزمەتى دەرھىنان.

۴- بەرnamەيى سىستەماتىكى پرۆژەيان: ب نەمانا ھەرسى خالىن سلال پى خوھش دېيت، كو بەرnamەيەكى سىستەماتىك بەھىتەكىن، ئەوى بەرnamەيى ژى دوو مەرجىن سەرەكى يىن خوھ ھەنە: يەكەم،

ههقئاههنگي د ناقبه را ههموو پرۆژه يان دا ههبيت. دووهم، ههموو پرۆژه ته واوکاري يه كودوو بن.

دهما کار ژبۇ ب دەزگە ھبۇونا بەرنامه يى سیاسى بھیتەكىن، دەبىت ئەوي بەرنامه يى نەخشە يەكا كارگىرى - ئابورى بۆ سەرانسەرى وەلاتى ههبيت. ژبۇ درستكىرنا ئەوي نەخشە يى ژى، پلانرېزىيە كا رېزىيەندىكى بۆ ئەقان پىنگاقيقىن خوارى پىيىستە:

۱- بوردەكى ياسايى - ئامارى پىيك بھىت، ژبۇ كو پۈومالەكە سەرانسەرى يا پرۆژە يان بکەت. بۆ ھەرفەرمانگە و پرۆژە يەكى فايلا تايىبەت بکەتەقە. ئەو فايىل ژى ل دويىش پىپۇریيا خوه بھىنە پۆلىنكن، كو پرۆژە يىن ھەرسى خالىن سلال (۱، ۲، ۳) بکەنە سى گروپ.

۲- بۆ ھەر گروپە كى ژئوان گروپىن سلال، تىيمەكە پىپۇر بھىتە دەستنىشانكىن. ھەرتىيمەك ژى داتا و زانىارىيىن تەقايىا پرۆژە يىن د بازنه يى كارى خوه دا، د راپورتە كا پۆھن و تىكۈز دا ئامادە بکەت.

۳- ل سەر نەخشە يەكا زىھنى كو د گەل نەخشە يَا وەلاتى ھاوتا بىت، جەھى هەموو دەزگە و پرۆژە يان (ئەۋىن لكارن و ئەۋىن پىشىنيارىزكى) بھىنە دەستنىشانكىن.

۴- ھەر پرۆژە و دەزگە ھەكى د بازنه يىن (۱، ۲، ۳) دا درز و كەلىن ھەبن ب رەنگى سۆرل سەر نەخشە يَا وەلاتى بھىنە دانىن و ئەۋىن جىيگىر و ب كىر خالا (۴) ي بھىن ب رەنگى كەسک بھىتە دانىن.

۵- ل دويىش ھەردۇو مەرجىيەن ھەقئاههنگى و تەواوکارىيى، دەستكاري ل ئەوي نەخشە يَا زىھنى دا بھىتەكىن و نەخشە يەكا دىكە يَا زىھنى

بھيٽه ئاماده‌کرن، کو تنى ئويٽ سوودمه‌ند و دلنيا ييا جورى
ۋە دىگرىت دى مىننەقە.

٦- ب ساناهى گشت زيانىن دارايى و فيرۇدانا شيانىن مروقى دى
ھينه‌دیاركىن و پىگرى ژ دووباره بۇونەقە يان ژى هيٽه گرتىن.

ل دويىف پلانه‌كا گشتگىر، دى سىستەمەكى يەكگرىتىي سەرانسەرى درست
بىت، ھەموو كەلىن و درزىن نەشار نامىن، چونكە ئەوان كەلىنان دوو
خابىيىن ھەرى كۆزەك ھەبۈينە: يَا يەكى، بىاۋەكى دەستخوھش و گونجايى
بۈويە، كو گەندەلى تىدا بھيٽه ئەنجامدان و گەشەبکەت. يَا دووئى ژى: ئەو
كەلىن وەك خەفكەكى بۈويەنە و د نشڪەكى ۋە كەسىن نەشارەزا كەفتىنە
تىدا و تووشبۇويەنە و دەزگە و پرۇزە ب لارى برينىه.

ل ۋېرە ديار دبىت، كو سىاسەت ھونەرئ بكارئانىنا چىدبوويان نىيە، بەلكو
ھونەرئ ھەۋەنگىرنا چىدبوويانە. لەوما ژى ھەردۇو فاكتەرىن
(ھەۋاوكارى) و (تەواوكارى) ئى، دوو لايمىن سەرپاستىرنا ھەر
ھەۋەنگىيەكىنە.

ئەقە ژى پىسايەكا بىنگەھىنە، ئى هەتا نە دەزگەھىن مە يىن ئابورى و
جڭاكى و پەرۇھەدىيى و چاندى و هەتا يىن خزمەتگۈزارى ژى نەشىيانە
بكارىيىن و مفای ژ ستراكچەرا وى يَا پتەو و ئەنجامىن وى يىن ئەرىنى
وەربىگەن.

٤-٤-٢ ئەنجاما تەوهەرى چارى

ھەۋەنگىيەكا ئورگانىيىكى د ناقبەرا لايمىن سىاسى و وەلاتى دا ھەيە. د
ھەمان ئاست دا، ھەۋەنلى د ناقبەرا چاندى و جڭاكى دا ھەيە. د
لىكدانەقە يا ھەردۇو لايمىن ھەرىيەك ژئەقان جووتەيان دا، ئەنجامەكى

ههڦپشک د ناقبهرا ئهوان دا درستدبيت، کو ناسنامه يه. لئه و ههڦگرتن ئهوي پاماني نادهٽ، کو ههڙدوو يهك تشن. يان ڙي ئهنجاما ههڙدوويان، کو ناسنامه يه يهڪسانه بهرانبهر ههـ پارچه يهـ کـا پـيـڪـهـاتـهـ يـاـ وـاـنـ. دـ ئـهـ ڦـيـ بـوـچـوـونـيـ دـاـ، ئـهـ مـهـ وـدـاـيـهـ کـاـ نـهـ کـيـمـ ڙـ هـزـاـ مـيـتاـفيـزيـكـيـ دـوـيـرـ دـكـهـ ڦـيـنـ. ئـهـ ويـ هـزـاـ ئـهـ رـسـتـوـيـ سـهـ رـهـقـيـاـ وـيـ دـكـرـ، کـوـ پـيـنـاسـهـ يـاـ هـهـ تـشـتـهـ کـيـ ئـهـ وـ بـ خـوهـ يـهـ. ئـهـ گـهـ رـئـهـ وـ پـرـهـ نـسـيـپـ بـهـاـيـهـ کـيـ سـهـ رـهـکـيـ بـيـتـ دـ نـاـقـبـهـ رـاـ هـزـرـ وـ هـبـوـونـيـ دـاـ وـ چـهـ نـدـيـنـ سـالـانـ کـارـلـ سـهـ رـهـاتـيـهـ کـرـنـ. لـ نـاـبـيـتـهـ گـرـيمـانـهـ يـهـ کـوـلـ سـهـ سـيـاسـتـ وـ وـلـاتـيـ دـاـ پـرـاـكتـيـزـ بـکـيـنـ. ئـهـ رـکـيـ سـيـاسـتـيـ ئـهـ وـهـ، کـوـ ئـهـ نـجـامـيـنـ سـهـ رـجـهـ چـالـاـكـيـ وـ بـزاـقـيـنـ دـ سـتـورـيـ وـلـاتـيـ دـاـ هـاـتـيـنـهـ کـرـنـ خـرـقـهـ دـکـهـتـ. ئـهـ ڦـيـ خـرـقـهـ کـرـنـيـ ڙـيـ، بـهـرـدـهـ وـاـمـ هـهـ زـمـارـهـ کـاـ بـيـ دـوـيـماـهـيـيـاـ کـهـ رـسـتـهـ وـ يـهـکـهـ وـ نـيـشـانـهـ وـ نـيـماـڙـهـيـانـ بـ خـوهـ ڦـهـ گـرـتـيـيـهـ.

لـ دـوـيـفـ ئـهـ ڦـيـ بـوـچـوـونـاـ لـ سـلـالـ هـاـتـيـهـ خـوـيـاـکـنـ، خـرـقـهـ کـرـنـ دـبـيـتـهـ پـيـڪـهـاتـهـ يـهـ کـاـ دـوـوـ جـهـ مـسـهـرـيـ. جـهـ مـسـهـرـهـ دـلـاتـهـ وـ يـيـ دـيـکـهـ نـاسـنـامـهـ. دـ ئـهـ ڦـيـ هـهـ ڦـيـکـيـشـهـ يـيـ دـاـ، کـارـهـ کـيـ نـاـسـانـ نـيـيـهـ، کـوـ هـهـولـ بـدـهـيـنـ ئـهـ ويـ ئـاـوـيـتـهـ يـاـ گـشـتـيـ هـهـ ڦـيـبـهـرـيـ هـهـ پـارـچـهـ يـهـ کـيـ ڙـ ئـهـ ويـ پـيـڪـهـاتـهـ يـيـ بـکـيـنـهـ ڦـهـ. لـ فـيـرـهـ ئـهـ مـ نـكـارـيـنـ پـشت~ بـ شـيـواـرـيـ (أـ=أـ) يـاـ ئـهـ رـسـتـوـتـالـيـسـيـ بـبـهـسـتـيـنـ وـ، نـهـ باـوـهـرـيـهـ کـاـ بـنـهـ جـهـ ڙـيـ بـ خـوهـ دـيـيـنـ ئـهـ وـاـنـ رـهـ خـنـهـ گـرـانـ بـيـنـيـنـ، ئـهـ وـيـنـ تـشـتـيـنـ رـهـسـنـ وـ مـيـناـکـيـنـ وـاـنـ بـ يـهـکـ تـشـتـ دـزاـنـ.

ئـهـ وـ بـوـچـوـونـيـنـ مشـهـ تـيـكـالـيـزـيـهـ کـيـ لـ سـهـ رـيـنـاسـهـ يـاـ نـاسـنـامـهـ يـيـ دـرـسـتـدـکـهـ، بـ تـايـيـهـتـىـ کـوـ پـشت~ بـ ئـهـ ويـ فـهـلـسـهـ فـهـ يـيـ نـاـبـهـسـتـنـ يـاـ پـيـشـکـهـ فـتـنـاـ تـهـ کـنـوـلـوـزـيـاـ زـانـيـارـيـيـانـ پـيـرـهـوـدـکـهـتـ، هـهـ رـهـکـوـ مـهـ ئـهـ وـ بـوـچـوـونـ لـ دـهـسـپـيـڪـاـ تـهـ وـهـرـيـ سـيـيـيـ دـ ئـهـ ڦـيـ بـهـشـىـ دـاـ پـوـنـقـهـ ڪـرـيـ.. لـ دـوـيـفـ ئـهـ ويـ لـيـڪـدانـهـ ڦـيـهـ يـيـ، نـاسـنـامـهـ هـهـ ڦـيـبـهـنـيـيـاـ سـهـ رـهـکـيـيـهـ دـ نـاـقـبـهـ رـاـ وـلـاتـيـ وـ سـيـاسـتـيـ ڙـ لـايـهـ ڦـيـهـ ڦـهـ وـ ڙـ لـايـهـ ڦـيـهـ دـيـکـهـ ڦـهـ دـ نـاـقـبـهـ رـاـ جـفاـكـيـ وـ چـانـدـيـ دـاـ. ئـهـ وـ هـهـ ڦـيـبـهـنـدـيـ شـوـرـپـدـبـيـتـهـ ڦـهـ وـ هـهـ تـاـ

دگه هته هر تاکه کی و هلاتی. و هلاتی زی بچووکترین یه که یه، کو ئه وی پیناسه بی د شیوه یه کی بچووککری دا دهه لگریت. د هردوو حاله تان دا، ئه وی هر چار لایه ن ستوننین بنگه هینه د ئه قی ۋە كۆلىنى دا. له وما دی ب كورتى ۋە بىرین ول سەر نافەرۆك ناسنامه بی پاوه ستىن. ئه و نافەرۆك و پلانا ۋە كۆلىنى ل سەر خالا جىڭىر و جىڭىرنە بۇونى يە كدوو دىرىنە قە، هر وە كود ۋە رېزىا بۆچۈونىن (جىل دۆلۇن)^{٦٩} دا دياردبىت، كو دەبىت هزر خوه ژەر ناسنامه یه کا كەسىتى يان زى فەرمانە كا ل سەر هاتىيە سەپاندىن پىزگار بکەت.

ھەر چەندە كارە کى ئاسان نىيە، كورد بە حسا ناسنامه بی بکەت - كو مافە کى وى يى پەوا يە زى - چونكە ناسنامە ژىددەرین وى يىن فەرمى بابەتىنە و ھەقېندى ب پا و بۆچۈونىن نىقدەولەتى قە ھەيە. ئەگەر ئە و پا و بۆچۈون زى پەوايەتىيا خوه ژنە تە وەيىن يە كگرتى وەردگرن. ئە قە چو قانۇونىن گىتى ئە وى بۆچۈونى پەسەند ناكەن. ژىلى كود بە لگە و بەلىنامە يىن جىهانى دا هاتىيە كو دەبىت مافىن مللەتىن بندەست يان زى نىمچە سەربخو دپاراستى بن. ئەوا كوردان باوەرپى پى ھەيە، ئە و كو ئە و نە تە وەيە كا گەورەنە ل دە قەرئ و وە كو ھەموو مللەتىن دىكە كەسايەتى و مافى چارەنۋىسى خوه ھەيە. ئە قە زى ھەقىشە یە كە و دەبىت ھەردوو لايەنن وى يىن پیناسە بی و كەسايەتى بەينە ھەفسەنگىرن.

ئە وى ھەفسەنگىرنا سلال، مەرجىن خوه ھەنە. حالە تە کى ئاسايىيە بەيىتە جىيەبجىكىن و ئەنجامە كا پەوايە زى، كو بە دەستقە بهىت. ئە و ھەردوو بۆچۈونىن ھەقىز زى، ھند ژىل نىزىك بىن ھەتا د نىف يەك دا تىكھەل بىن. كارى ئە وى ژىل نىزىك بۇونى زى، ل سەر دوو ئاراستە يان پىشقا دەچىت:

^{٦٩} جىل دۆلۇز (1995-1925) فەيلە سووف و رەخنە گەكىن نەدەبى و سىنە ماكارە كى فەرەنسىيە. زۆرىيە بەرھەمىن وى ل بارەي دىرىز كا فەلسەفە و جىا كاناسىي بۇون، ژەوان زى نەقەبۇون: نىتشىيە و فەلسەفە، دىزى نۆدىبىي، فەلسەفە يىيا رەخنە كارىيَا كانتى، لۇزىكى واتايى، جىاوارى و دووبارە بۇونە قە، فەلسەفە چىيە؟.

- ئاراسته يا يەكى، ناسنامەيە و دەبىت ژ دەرقە را بھىتە پەسەندىرن.
دانپىيدانانا وى وەکو وەلات ژ ئالىي نەته وەيىن ھەۋگۈتى ۋە
بھىتەكىن، وەلاتىن ئەندام ژى پەسەند بکەن. تىنى وەلاتى خۇەدى
ناسنامە دكارىت وەکو كيانەكى سەربخوھ كاروبارىن خۇھ يىن
ئابورى و سىاسى و چاندى ب شىيۆھ يەكى ئاسايى د جىهاندا دەرقە
دا بىرېقەببەت.

- ئاراسته يا دووپىرى ژى، كەسيتىيىا نەته وەيىھە و پىدىقىيە ژ ناخخۇھ دا
بھىتە دارشتن و گەشە بکەت. كوردان ئە و ئاراستەيە ل بەردەستە و
كەسيتىيە كا نەته وەيىبا ب ھىز ھەيە و قوربانىيىن مەزن ژى ژ پىخەمەت
چەسپاندن و پىشىقە بىرنا وى دايىھە و ھەولا دەستە بەركىن نىقا
دووپىرى دەن، داكو ئە و ھەۋگىشە يە ھەۋسەنگ بىيت.

ئەوا ئەقان ھەردوو ئاراستەيان ژىيەك نىزىك دكەت، پىشىكەفتنا مەعرىفىيىا
مللەتانە، كو نەها پىر ژ كەرسەتىيىن ماتىرييالى وەبەرهەنەن تىددا دەھىتەكىن و ژ
دوو ئالىييان ۋە باندۇرا خۇھ ھەيە: ژ ئالىيەكى ۋە، حەزەكا زۆر ل سەر ھەيە و
جڭاڭ پى پىشىدەقىيت. ژ ئالىيەكى دىكەقە بنەمايىن دەستەلاتىن
خۇھ سەپىنەر لەق دېن. د سىستىبوونا وان ژى دا، دەرگەھەين نۇى بۇ ئازادىيا
وەلاتىييان ۋە دېنەقە.

ئەنجام

د پۆختەيا ناڤەرۆکا ئەشى پەرتۇوکى دا، گەھشتىنە چەند ئەنجامان، كو دكارىن د ئەقان خالىن خوارى دا كورت بکەينەفە:

١- لايەنى مەعرىفييە ھەر مرۆفەكى ناگەھته ئاستەكى دلخوازى ئەرىئىنى، ئەگەر ھېشتا دىلى دەستى ديرۆکا خوه بىت و نەشىبابىت سروشى ئەوتىدا دىزىت كۆنترۇل بکەت.

٢- مىشكى كوردى پرسىيارىن كوير و رامانبەخش كرينى، كو چەوا خوه بناسىت، لى نكارىيە د ئەوان پرسىياران دا ھەۋەپەنەيىن د نافەبرا تاك و جڭاڭ و نىشتمانى دا ب شىۋەيەكى كىدارى ھەفسەنگ بکەت. جار تاكى خوه قوربانى جڭاڭى كرييە و جار تاك و جڭاڭى ژېيھەت نىشتمانى دا خوه تووشى كارەساتان كريە. جار ژى جڭاڭ و نىشتمان بۇونىھە پىخورىن حەزا تاكى. نموونە ژبۇ ئەقان ھەرسى حالتان د ديرۆکا كوردى دا زقىن و ئەۋىن نەما پەيدا دىن پىتن ژەۋىن چۈمىي.

٣- ل دويىف پېكخىستنا ھەۋەندىيەن وەلاتىييان، ئاستى چاندا وان ژى پلەبەندىيەكا تايىيەت ب خوه ۋە دىگرىت. چەندى ئەو پلەبەندى ژى بلند بىت، پېزەيا ۋىيانا وەلاتىييان بۇ خاكا خوه ب ھېزىتر دېيت. ب نەبۇونا ئەۋى ۋىيانى، مۆركا وەلاتىبۇونى و رەسىنیا نەتەوەبىي بۇ كىزى دېيت، ئەۋى دەمى بى خوهش دېيت كو مللەتەكى خودى چاندەكا پېشكەفتىر بەھىت ئەۋى خاكى ب خەلك ۋە بىرېقەببەت.

٤- ژبۇ شرۇفەكىنە پېكھاتەيىن ۋەكولىنى پىشت ب زقىبەي تىۋرىيەن ھەۋەندى ب زانستىن ئەتنىلۇزى و ئەنترۆپۆلۇزى و سۆسىيۆلۇزى و سايكلۇزى ھاتىيە بەستن، ھەر دەرىپەن فەلسەفى و ھەر

چار گوپین بهایان و ئەو خالین هەۋىش د ناۋەرە ئەوان دا ھاتىنە
ھەلبىزارتىن ول سەر ھەرىمما كوردىستانى پراكتىزە كرينىھ و د ۋەپىزىٰ
لىكداھەقە و ھەلسەنگاندنا پىكھاتەيىن وان دا رېكخستەقە ياخاڭى
ھاتىيە پىشىيازكىن.

5- جقاڭا ھەرىمما كوردىستانى ل سەر ھەفسەنگىيىا بىنەمايىن سەرەكىيىن
چاندا خوه ئاۋادىتىت، كۆ ھونەر و ئايىن و فەلسەفە و زانسىن.
جىيگۈپكى و شوينگرتىن د ناۋەرە ئەوان دا ناھىيەكىن، بەلكو د
ھەۋەندىيەكا بەردەوااما ھەۋەنگ دا زىيانى پىشىقە دېن.

6- ھونەر و فەلسەفە و ئايىن و زانسىت، چار لايەننەن چالاکىيىا جقاڭى نە.
د ھەۋەندىيەكا تۆكمە دا، (ھەست و ھزر و جان و زىيان)ى دپارىيىن.
د ئەوي كارى پاراستانى دا، چار ھەۋەندىيەيىن ھەۋەنگ درست
دېن، كۆ ھەر يەك ژئەوان ئەرك و دەستەلەتىن جودا ھەنە.

7- جىاوازى د ناۋەرە ئايىن و زانسىت دا ئەوھ، كۆ ئايىنى د راۋەكىننەن
خوه دا مەودايەكا دەستنىشانكىرى ھەيە و راۋەدەستىت، لى زانسىت د
راۋەكىننەن خوه دا رېبازەكا مەودا درىيەن ھەيە و ب داوى ناھىيەت. ئەقە
ژئالىيەكى قە، ژئالىيەكى دىكە قە، ئايىن تىنى دەقىن پىرۇز
راۋەدەكت، لى زانسىت ژېلى راۋەكىرنا دەقان، كار د راۋەكىنى بخوه ژى
دا دەكت.

8- جىهان كىانەكى يەكگەرتىي گشتىگىرە، ھەرنەتەوەيەكى جەن خوه
تىيەدا ھەيە و خوهدى تايىبەتمەندىيىا خوه يە. ئەقە پرەنسىپەكا بۆھن
و ئاشكرايە و ژېقە ھەر لايەنەكى پسپۇر كارەكى خويايە، لى ئەواب
ساناھى ناھىيە زانىن و ب بىستەھى ناھىيەكىن، ئەوھ، كۆ ھەفسەنگىيىا

وئى چەوا بھيٽه راگرتىن و، كاركىن ژبۇ ئەوي راگرتىن چەوا بھيٽه ئەنجامدان.

٩- چاندا جقاکى، بياقەكى دەستخوهش و گونجايه، لەوانه يە يەكانه ژى بىت، كو ناقمala كوردىستانىان ل سەر بھيٽه رىكخستن. دەما بپيارل سەرپەسەندىكىندا وئى دھيٽه دان. پىدۇنى ب ئەنجومەنەكا لىزانان ھەيە، كو تىمىن پسىپور ب كويىر و هوير ورده كارىيەن وئى ئامادە بىكەن. ژئالىي ئەنجومەنَا ناقبىرى قە، بىنە بنگەھىن پلانىن ستراتىزى يىن پىقەبرنا ھەرىمەي، ب تايىبەتى ئەۋىن ژئالىي وەزارەتىن (پلاندانان، پەروەردە، فيركىنَا بلند و توپىشىنەۋەيىن زانستى، چاندى) قە دھىنە ئەنجامدان.

١٠- ئارىشەيىن د ناقبەرا نفشار دا و ھەۋىكىيا د ناقبەرا تەخ و چىننەن جقاکى دا، دەرئەنجامىن ئەرىنى و نەرىنىلى دەردچىن. ئەگەر ۋافىركرىندا ئەوان ھەردوو لايدانان ل دويىش سواتەكا پلانپىزى ئەھيٽه ئەنجامدان، بنگەھىن جقاکى تىكىچىن و جومگەيىن حوكمرانىي ژى سىست دېن.

١١- يەك ژگۈرانكارييەن مەزنىن ل سەدسالىيىا بىست و يەكى ھاتىنە پىش، ئەوه كو چاند يا بۇويە چەقا ھەۋىكىيان و ھەموو شاخەرنى و مىملانىيىن جىهانا مە يا ئەۋەققى يىن ل دۆر بازنىيى وئى دىشپىن. كۆنترۆلكرىندا ھەۋىكىيان و چارەسەركىندا كىيىشەيان ل دويىش تىۋرىيەن چاندا جقاکى دھىنە رىكخستن و سەرپاست دېن.

١٢- چاندا خىزانى يەك ژبنگەھىن نەگۈپىن چاندا جقاکى نە، ب تايىبەتى ل بارەي ئەو بەھايىن ھەۋەندى ب تىكەها مالباتى قە ھەي. گونجاندىندا ئەوان بەھايان دىگەل ئەوان گۈرانكارييەن بەرددەۋامىن د

کومه لى دا پوددهن لايەنەكى سەرەكىي ۋە كۆلىنىن چاندا جقاکى نە و ب ئەركىن ئەوان لايەننىن چاندا جقاکى پىك دەكەن دەھىتە دانىن.

١٣- چاندا جقاکى ژ چەندىن چاندىن دەقەرى و نەتەوەيى و ئايىنى و بۇ چاندىن بچويكتىر دەجىت، دەما پىكخستنا وان د پېقەبەركەنەكە سەنتەرالىزم دا بىيت، ئەقە شىۋەيەكى ھەرەمى وەردگريت و د ئەنجام دا، يان چاندا ژ ھەموويان ب ھىزىتر زال دېيت و ئەۋىن دىكە دېنە پاشكۇ و ملکەچ دېن، يان ژى شاخەنىيەن نەرىنى و پىكىدادانىيەن چەكدارى درست دېن.

١٤- دەما پىكخستنا چاندا جقاکى شىۋازى پېقەبەرىيەكە فيدرالى وەردگريت. ھەر گروپەكى و تاكەكەسەكى پىگەھى خوه ھەيە و د ئەلقەيىن پىكەگرىدىايى دا دەھىنە پىزبەندىكەن. ئەقە وەلات پېرەوا خوه يا درست و بى ھەلنگفتىن و مل ب مل دەگەل پىشىكەفتىن چاخى خوه يىن جىهانى دەجىت و دى پىشكدارىيەكە راستەخوه و كارا ژى د ژىيارا مەرقاچايەتىي كەت.

١٥- سىاسەت ھونەرى بكارئانىنا چىدبوويان نىيە، بەلكو ھونەرى ھەفسەنگىرنا چىدبوويانە. ھەردوو فاكتەرىن (ھەۋاھەنگى) و (تەواوكارى) ئى ژى، دوو لايەننىن سەرپاستىرنا ھەفسەنگىيەكىنە.

١٦- ھەلبىزارتىن، چەقا ھەفسەنگىي يە، كو ھەردوو ستۇونىن سىستەما ديموكراتىي ل سەر ئاقابىن. ستۇونا يەكى جوداكرنا دەستەلاتانە، ستۇونا دووبيي ژى سەرخوھبۇونا دەزگەھانە.

١٧- چاندا جقاکى فلتەرەكە سەرەكى يە، كو ئەنجامىن كارىن ئەكادىمىي يىن لىيزان و پىپىشاندەر تىئدا تىېپەپن و بگەھنە دەستى ھەمو تەخىن پىشەورىن بەرهەمەتىنەر.

۱۸- ئابورىيا دەرروونى لايەنېكى سەرەكىي نەخشەكارىبيا چاندا جڭاڭا كوردىيىه . ب پېيىا وى ۋە، وەبەرهىنان د چەندىكىيا كېشەيىن دەرروونى دا دەيىتەكىن . ئەوئى ۋەپىزەكا پىچەوانەيى ھەموو چۆرىن دىكەيىن وەبەرهىنانى ھەيە . د چۈويكىنا ھەژمەرلىن وى دا، بەرەمەمىن وى زىنە دىن و ھىزەكا رادەبەدەر ژى ب لايەنېن دىكە دەدەت.

۱۹- چاندا پېكخىستنى (ئۇرگانىزمى)، تەوهرى بىزقىنەرە پېكخىستنەفە يا جڭاڭى يە، كو پەنگەدانا ھەموو كار و ئەركىن پېشەوەر و كارسازان و پىسىپورىن لايەنى زانستىن پراكتىكىي ۋەردگىرىت . ئاستى ئەوئى پېكخىستنەفە يى ژى، ل سەر بنەمايا پېكۈپېكىا پەوشىتىن وان دەيىتە يەكخىستن .

۲۰- پېكخىستنا جڭاڭى ژئەوئى ژىدەرە سەرەلەلدەت، كو ئەو ھەر تم د گولغەدانى دايە و بەردەواام پىدۇنى ب پاستقەكرنى ھەيە .

۲۱- پېكسازىيا جڭاڭى، ژىندارىيەكا ئەرىيىنى يە و ژىدەرە كەبۈن و تەبايانا خەلکى وى يە . ھىزا خۇھ ژەڭگەنەن سېكۈچەكەكى وەردگىرىت، كو قانۇن و ئايىن و ويژدان . قانۇن پېكسازىيەكا دەرقەيىه و كاروبارىن جڭاڭى بەرزەفت دەكت . ئايىن پېكسازىيەكا ھندورىيە و دەرروونا تاكەكەسان پاك دەكت و عەقلى دەستەجەمعىي جڭاڭى چالاک دەكت . ويژدان ژى پېكسازىيەكا بىزارەيە و ئازادىيە تاكەكەسى ل سەر ھىلا چاكىي سەرپاست دەكت . ل پەي سەنگا پابەندىبۇونى ب ئەوئى سېكۈچەكى ۋە، ئاستى سەقامگىرييَا جڭاڭى دەيىتە دەستىنىشانكىن .

-۲۲- دهستنيشانكربنا گروپين تورا جفاکي بنه مايه کا سره کييه بقو پيکختنه قه يا جفاکا کوردستانى، چونكه وەلاتيین ژيى وان سره قه (۱۸) سالىي نه و ئەوين خوهندنا خوه بدويماهى ئيناى و هـتا ژيى شيانىن کارکرنى هـنه، دـى هيـنـه دهـستـنيـشـانـكـرـنـ. کـارـ و بـرهـمـيـنـ هـهـرـ يـهـكـىـ ژـخـوهـدىـيـنـ پـيـدـقـيـيـنـ تـايـيـهـتـ، ئـوـيـنـ ئـاسـايـ، هـتاـ دـگـهـهـتـهـ بـهـهـرـمـهـنـدانـ دـىـ دـيـارـ وـ بـهـرـچـاـفـبـنـ. ئـهـوـ هـهـژـمـارـاـ لـ دـهـرـقـهـيـ گـرـوـپـانـ دـهـيـتـهـ دـيـتـنـ، دـىـ بـيـتـهـ رـيـزـهـ يـاـ بـيـكارـيـ.

-۲۳- بـيـكارـيـ كـيـشـهـيـهـ کـاـ جـفاـكـيـيـهـ، پـيـدـقـيـيـ بـ پـلـانـدانـانـهـ کـاـ وـرـدـ وـ تـيـكـوـوزـ هـهـيـهـ، کـوـ لـ سـهـرـ بـنـگـهـهـيـ پـارـاستـنـاـ مـافـ وـ دـهـسـتـهـ بـهـرـکـرـنـاـ ئـهـرـكـانـ بـهـيـتـهـ دـارـشـتنـ.

-۲۴- جـفاـكـيـيـاـ سـيـاسـيـ لـ سـهـرـ پـيـكـخـسـتـنـاـ کـارـوـبـارـيـنـ خـيـزانـ وـ بـنـهـمـالـ وـ کـومـهـلـ وـ عـيـلانـ کـارـدـكـهـتـ. هـهـرـ يـهـكـ ژـئـهـوانـ لـ سـنـوـرـيـنـ باـنـهـيـ خـوهـ دـاـ، دـيـدـگـهـ وـ پـهـيـامـ وـ ئـهـرـكـيـنـ خـوهـ دـ تـهـوـرـهـكـيـ سـهـرـهـكـيـ دـاـ دـهـسـتـنيـشـانـ دـكـهـتـ وـ نـكـاريـتـ، يـانـ ژـىـ نـهـقـيـتـنـ، يـانـ ژـىـ دـتـرـسـيـتـ کـوـ بـهـرـژـهـوـهـنـديـيـنـ خـوهـ ژـدـهـسـتـبـدـهـتـ، لـهـوـماـ سـنـوـرـيـنـ خـوهـ تـيـنـاـپـهـپـيـنـيـتـ وـ نـاـچـيـتـهـ دـ سـنـوـرـيـنـ جـوـگـرافـيـاـ سـيـاسـيـ دـاـ کـارـ بـكـهـتـ.

-۲۵- دـهـسـتـنيـشـانـكـرـنـاـ ئـالـاـقـيـنـ توـيـرـيـنـهـ قـهـيـنـ زـانـسـتـىـ، کـوـ زـمانـيـ زـانـسـتـىـ يـهـكـ ژـگـنـگـتـرـيـنـ ئـهـوانـ ئـالـاـقـانـهـ. گـهـلـهـكـ ژـمـلـهـتـانـ، هــتـاـ نـهـاـ، نـكـاريـنـ زـمانـيـ خـوهـ يـيـ نـهـتـهـوـهـيـ دـ گـهـلـ زـمانـيـ زـانـسـتـىـ دـاـ بـگـونـجـيـنـ. کـورـ ژـىـ يـهـكـ ژـئـهـوانـ گـهـلـانـهـ، کـوـ هــتـاـ نـهـاـ نـكـاريـهـ زـمانـيـ خـوهـ يـيـ نـهـتـهـوـهـيـ ژـئـالـيـيـ زـانـسـتـىـ قـهـ پـيـكـ بـيـخـيـتـ وـ دـ پـيـگـورـكـيـيـهـ کـ زـانـيـارـيـيـنـ درـسـتـ وـ زـهـلـالـ دـاـ دـ گـهـلـ جـيـهـانـاـ سـهـرـدـهـمـ دـاـ سـهـرـهـدـهـرـيـ بـكـهـتـ

-٢٦- نهاده لیقین زیرین ل بەر سینگی هەرمی هەنە، کو د زانستا
کارگیپی دا دیدگەھین پۆهن و پلانین ستراتیزی هەبن. ل پیشییا
ھەموویان، ژبۇ ئاقاکرنا کەسینییا مرۆڤى کوردستانی شەنگستین
مۆکم بھینە دانین، ب تایبەتى ل ھەردۇو قۇناغىن پەروەردەيا
پیشوهخت و بىنەرەتى دا.

-٢٧- دەما فەلسەفە بنگەھین خوھ ل دويىف تىپم و تىيگەھین زانستى
دادپىزىت و سەرجەم زانست زى ئەزمۇون و ئەنجامىن کارىن خوھ ل
دويىف پەنسىپىن فەلسەفا زانستان ئاراستە دكەن، ئەفە
ھەۋەرېبىيە كا ئەرىنى د ناۋىھەرا ئەوان دا درست دبىت. ھەردۇو
لايەن بەھەقرا ل سەر رېچكە يا راستا فەلسەفە يا جقاکى پىشەدچن.

-٢٨- كوردان ھزرىن فەلسەفى ھەبووينە، لى نكارىنە فەلسەفە ياخودەمالى
دارپىزىن، گەيمانەيىن پېكۈپىك ھەبووينە، لى چو جاران نكارىنە خوھ
نىزىكى دارېشتنە تىۋەرە كا تايىبەت ب خوھ ئەتكەن. ب نەبۇونا ئەۋى
فەلسەفە ياخودەمالى، ھىچ ھىزەك نىيە بكارىت ئەو ھەموو زانست و
كارسازىيىا نەل بەر دەستە رېك بىخىت و ئارمانجىن وان يىن گشتى
دەستنېشان بکەت.

ژیلدر و سه‌روکانی

یەکەم: پەرتتووک

ئا- ب زمانى كوردى

- ۱- ئەحمدەد، وريما (۱۹۸۹)، ئامىرەكانى مۆسیقاي كوردى، چاپخانەي پۆشنبىرى و لوان، هەولىر.
- ۲- ئەسىرى، عەبدولخالىق - ديوان (۱۹۸۷)، مىستەفا عەسکەرى كۆى كردۇتەوەو لە سەرى نۇوسىيە، چاپخانەي "الوادپ"، بەغدا.
- ۳- بەدلىسى، شەپەفخان (۱۹۷۳)، شەپەفخان، ھەزار كردويە بە كوردى، چاپخانەي نۇمان، نەجەف.
- ۴- بوا، تۆما (۱۹۸۰)، ژيانى كورددەوارى، ئاواز زەنگەنە: لە فەرەنسىيەوە كردويەتى بە عەرەبى، حەممە سەعید حەممە كەريم: لە عەرەبىيەوە كردويەتى بە كوردى، چاپخانەي زانكۆي سليمانى، سليمانى.
- ۵- بۆتانى، د. عەبدولفەتاح (۲۰۰۶)، سەرەتاكانى ھەستى نەتەوايەتى كورد لە مېزۋوى نوىدا، و: سەلاح عومەر، چاپخانەي منارە، هەولىر.
- ۶- جەليل، جەمیلە (۱۹۹۸)، گورانىيە ملىيەكانى كوردى، ھىنانى بۆ سەرتىپى باو: ياسەمین بەرزنجى، چاپخانەي وەزارەتى پۆشنبىرى، هەولىر.
- ۷- جىزىرى، مەلا ئەحمدە - ديوان (۲۰۰۰)، بەرھەڭىن و ۋەزىارتىنا: تحسين ابراهيم دۆسکى - پىيداچۇون ولى زەپپىنا: اسماعىيل تاها شاھىن، چاپخانەيَا ھاوار، دەپك.
- ۸- حەسەن زادە، د. ئاسق عەبدوللە (۲۰۱۱)، مىكانىزم ياسايى و پارامىتە سىياسىيەكانى فيدرالىزم، چاپخانەي شەھاب، هەولىر.
- ۹- خانى، ئەحمدە (۲۰۰۸)، مەم و زىن، ئامادەكىدن و پەراوىز نۇوسىنى: ھەزار، چ ۲، چاپخانەي دەزگەي ئاراس، هەولىر.
- ۱۰- خەزندار، د. مارف (۲۰۰۱)، مېزۋوى ئەدەبى كوردى، بەرگى يەکەم، چاپخانەي وەزارەتى پەروەردە، هەولىر.
- ۱۱- (۲۰۰۲)، مېزۋوى ئەدەبى كوردى، بەرگى دووهم، چاپخانەي وەزارەتى پەروەردە، هەولىر.

- ۱۲ دوّسکی، مه‌محمد ئەمین (۲۰۰۲)، ئەرزى و بەکر بەگى ئەرزى، چاپخانە يا وەزارەتا پەروھردەيى، ھەولێر.
- ۱۳ عانتەر، موسا (۱۹۹۹)، بىرينا پەش، چ ۳، وەشانىن ئاقىستا: ۵۶، سته‌نبول.
- ۱۴ عەبدولواحید، ئازاد (۲۰۰۸)، ديوانى شىيخ نورى شىيخ سالح، ب ۱، بەشى يەكەم، چ ۲، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەي ئاراس، ھەولێر.
- ۱۵ عەولا، عەبدوللە رەحمان، شىعىرى شانتىيى لە ئەدەبى كوردىدا - باشۇورى كوردىستان ۱۹۲۵-۱۹۶۱ (۲۰۱۱)، چاپخانە حاجى هاشم، ھەولێر.
- ۱۶ فندى، پەشيد (۲۰۰۴)، چل حىكايەتىن مەلا مەحمودى بايەزىدى، چاپخانە وەزارەتى پەروھردە، ھەولێر.
- ۱۷ قەرهنى، ئەحمد (۱۹۹۰)، شۆرەشىئىن بىيەنگىن ئەدەبى و پەرسەندننا ئىدىيۆلۈزىكا كوردى، چاپخانا خەبات - زەن، پازان.
- ۱۸، ھەندى كىشەي زمانەوانى لە پېزگرامەكانى خويىندندا، چاپخانە وەزارەتى پەروھردە، ھەولێر.
- ۱۹ كتانى، مەسعود (۲۰۰۱)، حەمكى تۆقى - حەمە كور، چاپخانە يا وەزارەتا پەروھردە، ھەولێر.
- ۲۰ كۆيى، حاجى قادرى - ديوان (۱۹۸۶)، لىكۆلىنەوەو لىكدانەوەي: سەردار حەميد ميران و كەريم مستەفا شارەز، لە چاپكراوه كانى ئەمیندارىتى گشتى پۇشنبىرىي و لابانى ناوجەي كوردىستان، بەغدا.
- ۲۱ مایى، تاها (۱۹۹۸)، دل دەرىشكىن، چاپخانا خەبات، دەۋك.
- ۲۲ مەممەد، كەمال پەئۇوف (۱۹۹۸)، مستەفا سائىب ئەستىرە گەشەي كورد، دەزگەي سەرددەم، سلىمانى.
- ۲۳ مەلا كەريم، مەممەد (۱۹۸۹)، ھەنگاوىكى تربە پېڭادا .. بەرھو ساغىرىدەنەوەي ديوانى حاجى قادرى كۆيى، چاپخانە (دار الحريه)، بەغدا.
- ۲۴ موختار جاف، ئەحمد - ديوان (۱۹۸۶)، ئامادەكردىنى: د. عىزەدەن مستەفا پەسۇول، چاپخانە الادىب، بەغدا.
- ۲۵ ھەورامى، حەمە كەريم (۲۰۰۱)، دراماى كوردى لەناو دراماى جىهانىدا، دەزگەي چاپ و بلاوکردنەوەي ئاراس، ھەولێر.

- ٢٦ هیزانى، سهليم(٢٠٠٤)، يووسف و زوله يخا، بهرهه ڦکرن: ته حسين ئىبراھيم دوڪى، چاپخانه يا وهزاره تا په روهردېي، ههولير.
- ٢٧ يووسف، عبدالرقيب (١٩٩٨)، تابلۆكانى شهره فنامه، چ ٢، چاپخانه ي وهزاره تى پوشنبىري، ههولير.
- 28-Cegerxwin (2003), kî me ez (Dîwana 3an), ç3, Berdan Matbacilik, Stenbol.
- 29- Balayî, Fehmî(2006) ,Dîroka Hunerê şêwekarî li Kurdstanê ، çapxaneya Hacî Haşim ,Hewlêr.

ب - زمانى عهربى

- ٣٠ ابن سينا، أبو علي حسين (١٣٢٨هـ)، القوى الإنسانية وإدراكتها، منشور ضمن رسائل إبن سينا، القاهرة.
- ٣١ أدونيس (١٩٧٨)، الثابت والمتحول، دار العودة، بيروت.
- ٣٢ ادواردن، تيم (٢٠١٢)، النظرية الثقافية (وجهات نظر كلاسيكية ومعاصرة)، ت: محمد أحمد عبدالله، المركز القومي للترجمة، القاهرة.
- ٣٣ أرسسطوطاليس (٢٠٠٩)، السياسة، ت: أحمد لطفي السيد، منشورات الجمل، بيروت.
- ٣٤ تعليقات وشرح: د. عبدالغفار مكاوي، دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.
- ٣٥ ايتيان، سوريو (١٩٩٣)، تقابل الفنون، ت: بدرالدين القاسم، وزارة الثقافة، دمشق.
- ٣٦ إينجلتون، تيري (٢٠١٤)، ما بعد النظرية، ت: باسل المسالمة، الهيئة العامة السورية للكتاب، دمشق.
- ٣٧ بدوى، محمد طه (١٩٧٢)، مدخل الى علم العلاقات الدولية، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت.
- ٣٨ بران، جان (٢٠٠٨)، سقراط، ت: فاروق الحميد، دار الفرقان، دمشق.
- ٣٩ بن نبي، مالك (٢٠٠٠)، مشكلة الثقافة، دار الفكر، دمشق.
- ٤٠ بودون ر. وف. بوريكو (٢٠٠٧)، المعجم النقدي لعلم الاجتماع، ط ٢، ت: د. سليم حداد، مجد المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت.

- ٤١- بن خلدون، عبدالرحمن (٢٠٠٤)، مقدمة ابن خلدون، المحقق: عبدالله محمد الدرويش، دار يعرب، دمشق.
- ٤٢- بيري، رالف بارت (٢٠١١)، آفاق القيمة - دراسة نقدية للحضارة الإنسانية، ت: عبدالمحسن عاطف سلام، مراجعة: محمد علي العريان، المركز القومي للترجمة، القاهرة.
- ٤٣- بيومي، محمد أحمد (٢٠١٠)، علم الاجتماع الديني، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية.
- ٤٤- تانسي و جاكسون، ستيفن د. و نايجل (٢٠١٦)، أساسيات علم السياسة: ت: د. محبي الدين حميدي، دار الفرقد، دمشق.
- ٤٥- تومبسون، ميشيل وأخرون (١٩٩٧)، نظرية الثقافة، ت: د. علي سيد الصاوي، مراجعة: د. الفاروق زكي يونس، المجلس الوطني للثقافة والفنون والأدب، الكويت.
- ٤٦- تروادك، برتران (٢٠٠٩)، علم النفس الثقافي، ت: حكمت خوري و جوزف بو رزق، دار الفارابي، بيروت.
- ٤٧- ثاولس، روبرت هـ. (١٩٧٩)، التفكير المستقيم والتفكير الأعوج، ت: حسن سعيد الكرمي، مراجعة عبدالله حطاب، المجلس الوطني للثقافة والفنون والأدب، الكويت.
- ٤٨- حجازي، مصطفى (٢٠٠٥)، التخلف الاجتماعي - مدخل الى سيكولوجية الإنسان المقهور، ط٢، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء.
- ٤٩- الحسين، د. قصي (٢٠٠٩)، سوسيولوجية الأدب، دار ومكتبة الهلال، بيروت.
- ٥٠- راجح، د. أحمد عزت (ب. ت)، أصول علم النفس، مطبعة اشبيلية، بغداد.
- ٥١- رني، أوستن (١٩٦٤)، سياسة الحكم، ج١، ت: د. حسن علي الذنون، المكتبة الأهلية، بغداد.
- ٥٢- روبيه، ريمون (ب. ت)، فلسفة القيم، ت: د. عادل العوا، مطبعة جامعة دمشق، دمشق.
- ٥٣- ريكانتي، فرانسوا (٢٠١٦)، فلسفة اللغة و "الذهن" ، ت: د. الحسين الزاوي، ابن النديم للنشر والتوزيع، الجزائر.
- ٥٤- زيتلن، إرفنج م. (١٩٨٩)، النظرية المعاصرة في علم الاجتماع، ت: د. محمود عودة و د. إبراهيم عثمان، منشورات دار السلاسل للطباعة والنشر والتوزيع، الكويت.

- ٥٥ - الزبياري، د. طاهر حسو (٢٠٠٨)، دراسات في المجتمع الكردي المعاصر، مطبعة حاجي هاشم، أربيل.
- ٥٦ - سانتيانا، جورج، الإحساس بالجمال - تحطيط لنظرية في علم الجمال (٢٠١١)، ت: محمد مصطفى بدوى، مراجعة وتصدير: زكي نجيب محمود، المركز القومى للترجمة، القاهرة.
- ٥٧ - ستراك، د. رياض بدري (٢٠٠٨)، تحطيط التعليم واقتاصadiاته، إثراء للنشر والتوزيع، عمان.
- ٥٨ - السلمي، د. علي (١٩٩٧)، إدارة الموارد البشرية، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة.
- ٥٩ - سويف، د. مصطفى (٢٠٠٠)، علم النفس - فلسفته وحاضرها ومستقبله ككيان إجتماعي، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة.
- ٦٠ - الظاهر، د. علي جواد (١٩٨٣)، مقدمة في النقد الأدبي، ط٢، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.
- ٦١ - طرابيشي، جورج (١٩٩٩)، نظرية العقل، ط٢، دار الساقى، بيروت.
- ٦٢ - الطوسي، أبي حامد محمد الغزالى (٢٠٠٥)، إحياء علوم الدين، مج٣، تحقيق وتنقیح: د. عبدالله الخالدى، دار الأرقام بن أبي الأرقام للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.
- ٦٣ - عبدالجبار، د. نبيل عبدالحميد (٢٠٠٤)، الفلسفة لمن ي يريد، مطبعة الحاج هاشم، أربيل.
- ٦٤ - العيسوي، د. محمد عبد الرحمن (١٩٩٩)، علم النفس والتربية والإجتماع، دار الراتب الجامعية، بيروت.
- ٦٥ - غريغوار، فرانسوا (١٩٧٠)، المذاهب الأخلاقية الكبرى، ت: قنيبة المعروفي، منشورات عويدات، بيروت.
- ٦٦ - الغزالى، الإمام أبو حامد محمد (١٩٨٨)، أيها الولد، دراسة وتحقيق: صباح محمد علي كاظم، مطبعة الغانى، بغداد.
- ٦٧ - فورييس و هوز، ج. و. ج. ديكستن (١٩٨٩)، تاريخ العلم والتكنولوجيا، ج٢، ت: اسامه أمين القوي ، مراجعة : محمد مرسي أحمد، دار الشؤون الثقافية، بغداد.

- ٦٨ فوكوياما، (١٩٩٣)، نهاية التاريخ والإنسان الأخير، ت: فؤاد شاهين و آخرون، مركز الإنماء القومي.
- ٦٩، فرنسيس (٢٠١٦)، أصول النظام السياسي من عصور ما قبل الإنسان الى الثورة الفرنسية، ترجمة: مجاب الإمام / معين الإمام، منتدى العلاقات العربية والدولية، الدوحة.
- ٧٠ قرني، أحمد(٢٠١١)، ملامح طفولة الفكر الكردستاني، مطبعة شهاب، أربيل.
- ٧١ فنصوة، د. صلاح (١٩٨٤)، نظرية القيم في الفكر المعاصر، ط٢، دار التنوير للطباعة والنشر، بيروت.
- ٧٢ كانت، إمانويل (٢٠٠٨)، نقد العقل العملي، ت: غانم هنا، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- ٧٣ كنورذى، ليونارد س. (١٩٦٤)، قصة الأمم المتحدة، ت: محمد ابراهيم زكي و د. سلامة حمود، مؤسسة سجل العرب، القاهرة.
- ٧٤ كوريان، هنرى (١٩٦٦)، تاريخ الفلسفة الإسلامية منذ اليقاب الرابع الأولى حتى وفاة ابن رشد، ت: نصیر مروة و حسن قبیس، منشورات عویادات، بيروت.
- ٧٥ لالو، شارل (٢٠١٠)، مباديء علم الجمال "الإستطيقا"، ت: مصطفى ماهر، مراجعة وتقديم: يوسف مراد، المركز القومي للترجمة، القاهرة.
- ٧٦ لويد، د. دينيس (١٩٨١)، فكرة القانون، ت: سليم الصويفي، مراجعة: سليم بسيسو، المجلس الوطني للثقافة والفنون والأدب، الكويت.
- ٧٧ ليافيت، هارولد (١٩٦٤)، علم النفس الإداري، ت: د. كمال الدسوقي، مكتبة الفكر العربي، القاهرة.
- ٧٨ ليبهارت، ارند (٢٠١٥)، أنماط الديمقراطية، ت: محمد عثمان خليفة عيد، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، بيروت.
- ٧٩ ماتلار، أرمان (٢٠٠٨)، التنوع الثقافي والعلمة، دار الفارابي، بيروت.
- ٨٠ ماج، جارلس (١٩٩٠)، المجتمع في العقل – عناصر الفكر الاجتماعي، ت: د. إحسان محمد الحسن، مراجعة: د. عبدالأمير الأعسم، مطبع دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد.
- ٨١ مندور، د. محمد (٢٠٠٦)، الأدب وفنونه، ط٤، شركة نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة.

- ٨٢ هويدى، د. يحيى (١٩٨٩)، مقدمة في الفلسفة العامة، ط٩، دار الثقافة للنشر والتوزيع، القاهرة.
- ٨٣ هنتنجلتون، صامويل (١٩٩٩)، صدام الحضارات وإعادة صنع النظام العالمي، ط٢، ت: طلعت الشايب، تقديم: صلاح قنصوة، دار سطور.
- ٨٤ هيكل، فرديريك (٢٠١٠)، علم الجمال وفلسفه الفن - الحلقة الأولى، ت: مجاهد عبدالمنعم مجاهد، مكتبة دار الحكمة، القاهرة.
- ٨٥ هيلد، ديفيد (٢٠٠٦)، نماذج الديمقراطيّة، ج١، ت: فاضل جتكر، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد - بيروت.
- ٨٦ الوردي، د. علي (٢٠٠٧)، الأخلاق - الضائع من الموارد الخلقية، شركة الوراق للنشر المحدودة، بيروت.
- ٨٧ (١٩٩٤) منطق ابن خلدون في ضوء حضارته وشخصيته، ط٢، دار كوفان، لندن.
- ٨٨ ويليك، رينيه وأوستن وارين (١٩٨٧)، نظرية الأدب، ط٣، ت: محي الدين صبحي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.

ب زمانی ئینگلیزی:

- 89- Dewey, John (1910), How We Think, D. C, Heath & Company, Boston.
- 90- Huntington, Samuel P. (1991), The Thirt wave Democratization in the Late Twentieth Century, Norman, University of Oklahoma Press.
- 91- Reich, Charles A. (1970), the Greening of America, New York, Random House.
- 92- Yong, Song Kwang (2011), Major changes of futures society, lecture in course of planning and implementation of educational policy. Seoul.
- 93- Zeller. E, (1963), Outline of the History of Greek Philosophy ed. 13, revised by Dr. Wilhelm Nestle, Meridian Books ,INC. New York.

فەرەنگ و ئىنسىكلۇپېدىيا:

- ٩٤ مەممەدى (٢٠٠٦)، زاھير و ياسين حاجى زاده فەرەنگى سیاسى، چاپخانەي پۈزەلەت، ھەولىر.
- ٩٥ رشيد، د. أحمـد (ب. ت)، الادارـة العلمـية لـفرـديـك تـايـلـورـ، بـحـث منـشـور ضـمنـ مـوسـوعـة (ـتـراثـ الإـنـسـانـيـ، المـجـلـدـ الـرـابـعـ -١ـ، الدـارـ المـصـرـيـةـ لـلـتأـلـيفـ وـالـنـشـرـ، الـقـاهـرـةـ).
- ٩٦ بدوي، د. عبد الرحمن (١٩٨٤)، المـوسـوعـةـ الـفـلـسـفـيـةـ، المـؤـسـسـةـ الـعـربـيـةـ لـلـدـرـاسـاتـ وـالـنـشـرـ، بـيـرـوـتـ.
- ٩٧ روزنتال، مـ. وـ. يـودـينـ (١٩٨١)، المـوسـوعـةـ الـفـلـسـفـيـةـ، طـ٤ـ، دـارـ الطـلـيـعـةـ لـلـطـبـاعـةـ وـالـنـشـرـ، بـيـرـوـتـ.
- ٩٨ الصويركى، محمد علي(٢٠٠٥)، معجم أعلام الکرد في التأريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها، مطبعة مؤسسة حمدي للطبع والنشر، السليمانية.
- ٩٩ عبدالنور، جبور (١٩٧٩)، المعجم الأدبى، دار العلم للملايين، بيروت.
- ١٠٠ الحجازى، محدث عبد الرزاق (٢٠١٢)، معجم مصطلحات علم النفس - عربى . انكليزى. فرنسي، دار الكتب العلمية، بيروت.

بەلگە و بەرھەمېن ھەۋپىشك:

- ١٠١ ئەنجومەنى نىشتىمانىي كوردستانى عىراق(١٩٩٧)، كۆي ياساو بىپارەكانى ئەنجومەنى نىشتىمانىي كوردستانى عىراق لە ١٩٩٢/٦/٤ تا ١٩٩٢/١٢/٣١، بـ١ـ، چاپخانەي وەزارەتى پەروەردە، ھەولىر.
- ١٠٢ قانون الصحة النفسية في أقليم كوردستان - العراق، مجلة وقائع كوردستان، العدد (١٦٥ - ٢٠١٣/٦/٢٧)، ص ٣٩ - ٥٣.
- ١٠٣ مجموعة من العلماء السوفيت (١٩٧٩)، مشكلات علم الجمال الحديث، ت: فريق من دار الثقافة الجديدة، القاهرة.
- ١٠٤ ليڭنەي سەرپەرشتىيارى ئامادەكىرىنى ستراتيزىيەتى نىشتىمانىي پەروەردە و فىركرىدىنى باالا (٢٠١١)، ستراتيزىيەتى نىشتىمانىي پەروەردە و فىركرىدىنى باالا لە عىراق - ناوهند و هەريم، سال ٢٠١١ - ٢٠٢٠، بەغدا.

- ۱۰۵ - وەزارەتى پەروەردە - بەرپۇھە بەرایەتىي گشتى پلاندانانى پەروەردە يى (۲۰۱۹)، راپورتى ئامارى سالى خوتىندى ۲۰۱۷-۲۰۱۸.
- ۱۰۶ - وەزارەتى پلاندانان - لېزىنە يەك لە وەزارەتە وە بە سەرپەشتى د. ئەيوب سابىر گەللى (۲۰۱۹)، وەزارەتى پلاندانان ۱۰ سال كاركىن و گەشەپىدانى بەردەوام (۲۰۰۹-۲۰۱۹)، چاپخانەي ماردىن، ھەولىرى.

پۆزىنامەو گۆڤار

- ۱۰۷ - قەرهنى، ئەحمدەد، سەرەتايەك ژ دىرۆك شاتقىيا كوردى، گ. كاروان، ژ ۱۲ ئەيلولى (۱۹۸۳)ھەولىرى.
- ۱۰۸ - (۱۹۸۰)، ساز و خانىي ئاواز پەرسىت، پەيىف (ژ بەرەھە فەتكەنە ئەحمدەد عەبدوللا زەرق)، چاپخانە يىا (الحوادث) بەغدا ۱۹۸۰.
- ۱۰۹ - پىرەمېرىد، پۆزىنامەي ژيان، پۆزى سى شەممەي ۲ ئاغسىستووسى ۱۹۲۷.
- ۱۱۰ - بەدرخان، جەلادەت عالى، خوه بناس، گ. هاوار (شام - ۲۷ ئادار، ۱۹۲۲)، ھەڙ: ۱۸.
- ۱۱۱ - ، ئارمانچ، ئاوابى خەبات و نېيساندىنا هاوارى، گ. هاوار، ھەڙ، شام - ۱۵ گولان ۱۹۳۲.
- ۱۱۲ - موکريانى، حسین حوزنى، چىرۆك، گ: زاركرمانجى، ژ ۱ سالى / ۱ / ۱۹۲۶/۵/۲۵ بۈاندۇز.
- ۱۱۳ - فەتاح، شاكر هاوارى وەتەنە خۆشەويىستە كەمان، پۆزىنامەي: ژيان - ۵۲ سالى / ۲ شوباتى ۱۹۲۷، سلىمانى.
- ۱۱۴ - رحمى، ع.، ممىي الان (كوردچە پېيەس)، كۆڤارا ژين، ھەڙ ۱۵ نىسان ۱۹۱۹، سەتكەن بۆل. پىشكە دۇوپىي ژى ل ھە Zimmerman (۱۶) يى ھەمان كۆڤارى دا بەلاقىببۇ.
- ۱۱۵ - تەمۆ، فۇئاد، چىرۆك، گ: پۆزى كورد، حقوق مىگىعە سى، سەتكەن بۆل، ھە Zimmerman / ۶ حىزيران ۱۹۱۳.
- ۱۱۶ - ، چىرۆك، پىشكە دۇوپىي: ھە Zimmerman / ۶ تمووز ۱۹۱۳، ل ۲۴-۲۵.
- ۱۱۷ - قەدىرى جان، وەختى نىيە، گۆڤارى گەلاؤپىز ۹-۱۰ س ۸، ئەيول - تىرىپىنى يەكەم سالى ۱۹۴۷.

پېرستا ناقدىران

- (ئا) ئىسحاق نېوتن . ١١٨
ئىسماعىل ئېبۈلمەفھىرى جزىرى . ١٢١
ئىمام غەزالى ، ٢٦ ، ٥٥ ، ٨٠ .
ئىمامى نەواوى . ١٠٠
ئىنىشتايىن (ئەلبرت) . ١٣٤
ئىمانویل كانت ، ٥٦ ، ٧١ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ، ١١٣ .
(ب) بابە تاهىرى ھەممەدانى . ٨٥
بەختىار عەلى . ٨٥
بەكىر بەگى ئەرزى . ١٢١
بەھمەنى قوبادى . ٨٥
برىنتانق (فرانز كليمنس) . ٥٤ ، ١١٦
بىسaranى (مستەفا قۇدەدەدەن) . ٨٥
(پ) پۆل توسان جوليس ۋالىرى . ٤٦
(ت) تاهايى مایى . ١٢٩
توماس جفرسون . ٣٢
توماس هۆيز . ١١٣
تىكى براھى . ١١٧
(ج) جالينوس . ٨٠
جان بۆدەن . ١٧١
جان جاك پېرسون . ٣٠ ، ٢٩
جهلا دەت بەدرخان . ١٢٧
(ئا) ئابدىخان . ٩٩
ئارند لىپەت . ١٦٠
ئارۇن فيلدافسکى . ١٧
ئامارتىا سىن . ١٦٠
ئېبىقرات . ٨٠
ئەممەدى خانى ، ٨٥ ، ٩٢ ، ٩٠ ، ١٠٠ ، ١٣٠ ، ١٢٣ .
ئەممەد موختار جاف . ٩١
ئەرسىتو ، ١٣ ، ٨١ ، ١١٣ ، ١٢٤ .
ئەرنىست كاسىيرەر . ٧١
ئەسخىلۇس . ٩٦
ئەفلاتون . ١٣٤ ، ١١٣
ئەنتوان كورنۇو . ٥٦
ئەلكساندەر جۆتلىپ باومگارتن . ٥٣
ئەنور قەرداغى . ٨٥
ئوغىست كۆنت . ٥٦ ، ٢٤ ، ٢١ ، ٢٠ .
ئۇسوالد ئاشۇپىنگەلەر . ٤٧
ئۇست وارىن . ١١٢
ئىبن خەلدون . ٥٥ ، ٢٢ ، ٢٠ .
ئىبن پوشىد . ٨٣
ئىبن سينا . ٨٠ ، ١١٣
ئىبن عيماد حەنبەلى . ٨٠
ئىبن كەسىر (ابن كثیر) . ٨٠
ئىتىيان سۇرييق . ٨٣

- (ر)
- پهشید نه جیب . ۹۵
 - پیتشارد ئیلیس . ۱۷
 - پینیه برتلق . ۶۶
 - پینیه دیکارت . ۱۱۸
 - پینیه ویلیک . ۱۱۲
- (ز)
- زیابی مهوسلى . ۱۰۰
- (س)
- سان سیمون (ھەنری دو) . ۲۰
 - سەموئیل ھەنینگتون . ۱۰۹، ۱۶۱
 - سەلیمی ھیزانى . ۹۲، ۱۲۳
 - سۇقرات . ۵۵، ۵۰، ۶۲، ۶۳، ۸۱، ۱۱۳
 - سیکمۆند فرۆید . ۸۳
- (ش)
- شارل لالو . ۱۰۷
 - شاکر فەتاح . ۹۵
 - شەپەخانى بەدلیسی . ۸۵، ۹۹
 - شەھابەدینى سۆرەبەردى . ۱۲۱
 - شەوکەت خوركى . ۸۵
 - شىخ سەلام . ۹۴، ۹۵
 - شىخ نورى شىخ سالح . ۹۴
 - شىركۇ بىكەس . ۸۵
- (ع)
- عەبدولخالق ئەسیرى . ۹۱
 - عەبدۇرەھىم پەحمى ھەكارى . ۹۶
 - عەرەب شەمۇق . ۹۵
- (ج)
- چەمیل صائیب . ۹۵
 - چەمیلە چەلیل . ۱۰۱
 - چورج سانتيانا . ۱۰۹
 - چورج هيگل . ۲۷، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹
 - چون دیوی . ۲۱، ۷۴، ۱۱۴
 - چىار ماندل . ۵۱
 - چىل دۆلۆز . ۱۸۴
 - چىمس ماديسون . ۳۹، ۳۲
- (چ)
- چارلس ئا. پىچ . ۳۱، ۳۰
 - چارلز داروين . ۲۲، ۲۷
 - چارلس پېنۋېچىيە . ۵۶
 - چارلس ماج . ۴۴، ۴۳، ۲۶، ۲۵، ۱۸
- (ح)
- حاجى قادرى كۆپى . ۹۰، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵
- (خ)
- خانى قوبادى . ۸۵، ۹۳
- (د)
- دلشاد مەممەد سەعید . ۸۵
 - دى وارنر . ۲۹
- (دې)
- دېقىد ئىمېيل دوركايم . ۲۶، ۲۵، ۲۴
 - دېقىد هىۆم . ۵۴

- عهلاقەدین سەجادى .٩٥
 عەبدوللە گۇران .٩٤
 (ك)
 کارل شmit .١٦١
 کارل مارکس .٨٣، ٢٧، ٢٤
 (گ)
 گاليلو .١١٨
 (ڦ)
 ڦيڪو .١١٨
 (ف)
 فەقىٰ تەيران .١٢٢
 فەھمى بالاپى .٩٩
 فوئاد تەمۇق .٩٥
 فوكوياما (فرەنسىس) .١٦٠
 فرەنسىس بىكۈن .١١٣
 فردىنand برونتىير .٢٢
 فريدرىك ئەنگلز .٢٧
 فريدرىك تاييلەر .١٤٩
 (ق)
 قەدرى جان .٩١
 (ل)
 لودفيچ فيئر باخ .٢٧
 (م)
 مارى دۆگلاس .٢٥
 ماسلىق (هارۋىل ئەبراھام) .٦٠، ٥٧
 ماكس ويبەر .٢٤
 مالك بن نبى .٦١
 مەحمۇد زامدار .١٠١
 مەى بىرىدىك .١١٨
 مەلا مەحمۇدۇي بايەزىدى .٩٤، ٩٣
- مەلا مەممەدى كەندوولىي .٩٣
 مەلا وەلەد خان .٩٣
 مەلابىي جىزىرى .٨٥، ١٢٢، ٩٠، ١٣٠
 مەممەد ئۇزۇن .٨٥
 مەممەدى مەلا كەرىم .١٢٥
 مەولەوى (عەبدولپەھيم) .٨٥
 مووسا عەنتەر .٩٦
 مونتسكىيۇ (شارل سىكۈندا) .١٩
 ميشىئىل دى مۆنتىنى .٩٨
 ميشىئىل تۆمبىسۇن .١٧، ٤٠، ٨٠
 ميشىئىل فۆكۇ .٧٣
 مير زوبەير بەگ .١٠١
 مستەفا حىجازى .٥٠
 مستەفا سائىب .٩٦، ٩٥
 مەھدى مەممەد ئەلچەصاصل .٢٦
 (ن)
 نالى (مەلا خىرى شارەزۇرى) .٨٥
 نەديم ئەلبىتار .٥٠
 نيكولاس كۆپەرنىكۆس .١١٧
 (م)
 هارېھرت سېپسىر .٢٣، ٢٢
 هەنرى پەيىر .٢٥، ٢٦
 هەنرى دلاکروا .٤٥، ٤٤
 هوارد بىكەر .١٣٦
 (و)
 ويلىهم ئەدواردز دىمېنگ .١٥٢
 (ئ)
 ياسەمین بەرزنجى .١٠١
 يەلماز گۇنای .٨٥
 يۆھانس كېپلەر .١١٧

في هذا الكتاب

ضمن متابعتنا للدراسات النقدية في الأدب الـكـرـدـي، بدا جلياً أن التحولات الكـسوـلةـ فيـ الخطـابـ النـقـديـ لـاتـجـاـزـ الحـدـودـ المـعـرـفـيـةـ لـلـإـحـسـاسـ التـأـثـرـيـ القـائـمـ علىـ رـفـضـ التـحـاوـرـ معـ الذـاـتـ الـقـارـئـةـ.ـ وفيـ الـوقـتـ نـفـسـهـ،ـ لـايـخـطـىـ التـفـكـيرـ الجـمـعـيـ لـلـقـراءـ الـحـاجـزـ الـلـسـانـيـ لـلـهـجـاتـ الـمـلـحـيـةـ.ـ فـيـ الـمـخـاصـ الـتجـانـسـيـ لـلـحـالـتـيـنـ،ـ تـاهـتـ خـطـىـ ذـلـكـ الـخـطـابـ بـيـنـ دـهـالـيـزـ سـلـطـةـ الـمـؤـلـفـ الـتـيـ تـطـغـىـ عـلـىـ تـدـاعـيـاتـ الـنـاقـدـ،ـ وـبـيـنـ الرـؤـيـةـ الـمـتـشـكـكـةـ الـتـيـ لـاتـرـىـ سـوـىـ الـحـافـةـ الـضـيـقةـ أـثـنـاءـ التـحـلـيلـ الـبـنـيـوـيـ لـلـنـصـ.ـ وـيـزـدـادـ التـحـلـيلـ تـعـقـيـداـ،ـ عـنـدـمـاـ يـرـاـغـ الـخـطـابـ فـيـ مـدـارـاتـ الـتـفـسـيرـ الـتـأـوـيـلـيـ لـيـصـطـادـ الـمـعـنـىـ وـيـبـحـثـ عـنـ الـأـفـضلـ.ـ

فـيـ الـخـطـوـاتـ الـثـلـاثـ،ـ لـابـدـ أـنـ يـتـمـ تـقـيـيمـ عـلـىـ الـفـهـمـ الـإـنـسـانـيـ الـمـتـبـادـلـ وـتـواـزنـ الـقـيـمـ الـفـنـيـةـ،ـ لـتـلـقـيـ نـتـائـجـهـاـ فـيـ إـسـلـوبـ الـنـقـيـ وـالـوـاـضـحـ لـلـنـاقـدـ الـجـادـ.ـ وـهـذـاـ مـالـاـنـرـاهـ الـآنـ فـيـ الـمـسـيـرـةـ الـنـقـدـيـةـ لـلـأـدـبـ الـكـرـدـيـ الـذـيـ تـرـسـخـتـ بـدـايـاتـهـ فـيـ الـقـرنـ السـابـعـ عـشـرـ وـتـطـورـتـ إـتـجـاهـاتـهـ فـيـ الـرـبـعـ الـأـخـيـرـ مـنـ الـقـرنـ الـعـشـرـيـنـ.ـ مـنـ خـلـالـ هـذـهـ الـمـسـيـرـةـ الـطـوـلـيـةـ،ـ لـاتـزـالـ الـأـسـسـ الـمـنـهـجـيـةـ فـيـ لـمـ أـشـتـاتـهـ مـبـعـثـرـةـ بـيـنـ الـبـحـوثـ الـأـكـادـيـمـيـةـ وـالـكـتـابـاتـ الـإـنـطـبـاعـيـةـ وـبـهـماـ تـتـغـذـىـ الـثـقـافـةـ الـمـجـتمـعـيـةـ تـسـعـيـ لـإـسـتـكـمالـ الـمـقـومـاتـ الـأـسـاسـيـةـ لـمـولـدـ ذـلـكـ الـخـطـابـ الـمـعـافـيـ الـمـنـتـظـرـ.ـ

تـكـمـنـ أـهـمـيـةـ الـخـطـابـ الـنـقـدـيـ الـكـرـدـيـ فـيـ مـزاـيـاهـ عـلـىـ تـثـبـيتـ أـسـسـ الـأـداءـ الـتـفـسـيـريـ لـمـبـادـيـءـ الـتـنـظـيـرـ.ـ وـتـخـصـصـ لـهـ الـتـجـارـبـ الـجـمـالـيـةـ لـإـبـدـاعـاتـ أـدـبـاءـ الـكـرـدـ وـفـنـانـيـهـمـ.ـ وـتـتـنـامـيـ تـلـكـ الـأـسـسـ وـالـتـجـارـبـ فـيـ خـطـيـنـ مـتـواـزـيـنـ بـيـنـ الـفـهـمـ الـإـدـراـكـيـ وـالـلـوـعـيـ الـتـارـيـخـيـ لـطـرـفـ الـإـنـتـاجـ وـالـتـلـقـيـ.ـ طـالـ إـمـتـدـادـ الـخـطـيـنـ بـيـنـ مـدـ وـجـزـدـ الـتـنـاقـضـاتـ،ـ مـارـاـ بـمـراـحلـ تـرـسـخـتـ فـيـ بـعـضـ مـحـطـاتـهـ مـدارـسـ أـدـبـيـةـ تـأـنـ تـحـتـ وـطـأـةـ الـإـهـمـالـ،ـ وـلـمـ تـحـظـ يـوـمـاـ أـنـ تـنـدـرـجـ فـيـ سـيـاقـ ثـقـافـةـ نـقـدـيـةـ تـسـتـنـدـ إـلـىـ مـاـهـوـ جـدـيرـ بـالـتـدوـينـ وـمـاـ هـوـ غـيـرـ صـالـحـ لـإـغـنـاءـ مـفـاـصـلـ تـأـرـيـخـهـ الـمـوـغـلـ فـيـ الـمـاضـيـ السـحـيقـ.ـ مـنـ خـلـالـ هـذـاـ سـرـدـ الـمـسـتـرـسـلـ فـيـ إـختـصارـهـ،ـ يـأـتـيـ السـؤـالـ الـمـلـحـ:ـ مـاـ جـدـوىـ وـظـيـفـةـ الـنـقـدـ الـأـدـبـيـ عـنـدـمـاـ يـخـفـقـ الـمـؤـلـفـونـ فـيـ سـرـدـ مـاـهـوـ وـاـضـعـ وـسـلـيمـ،ـ وـيـصـعـبـ عـلـىـ الـقـراءـ فـهـمـ مـاـتـخـفـيـهـ الـنـصـوـصـ؟ـ

من هذه الزاوية، بدا لي واضحًا تبعثر أشتات أدبنا مضافاً إليه كل الأعمال الفنية، تاركاً وراءهما نتاجاً مثقلًا يأشكاليات الإقتباس المعاصر وتداعيات التراث المحافظ. وعلى المساحة المسمومة للتزاوج القسري بين الماضي والحاضر يشترك الأدب والفن سوية في غبن التدوين وضالة التحليل وشحة النشر وسوء التلقي.

نستخلص مما سبق، أن السبب الرئيس في عدم تبلور الخطاب النقدي الكُردي سواء في بنيته الفنية، أو في مفاهيمه العلمية يعود إلى التشرذم الفكري الذي يعانيه المجتمع الكُردي، ولاتزال مكوناته تتوقع في إطار فكري معقد تضيقه التشعبات، ماعدا المحاولات الضئيلة لبعض نخبه التي تحاول أن تنفلت من الإستقطاب الآيديولوجي وتتعلم من الفنون المترسبة في مخياله الثقافي، ليغزل من الخيوط الناعمة لأفكاره النيرة والألوان المزركشة لعواطفه الجياشة نسيجاً فلسفياً يكون بمثابة الدليل المسترشد لمسيرته الإنمائية.

الفلسفة المتولدة في مخيال النخبة المبدعة في أي بلد مستقل أو أقليم ذي سيادة شرعية، تكون بمثابة البوصلة التي تعمل ضمن الثنائيّة الميتامعرفية للمادة والعقل. وتستنتج في إتحادهما مؤشرات الإستدلال المنطقى لضبط مديات الأداء المهني في البنية التحتية لإقتصاد البلد وتنظيم مفردات السلوك الوعي في الشبكة الإجتماعية. تسعى البلدان والإقليم - كل حسب إمكاناته - أن يكون في المستوى القادر لصياغة أهداف إستراتيجية تتفق عمودياً مع العامل الممول للعلومة وتتواءزى أفقياً مع متغيرات عقلنة الصناعة الثقافية التي تغزو الشعوب من دون إستأذان وتفاعل مع جيوبوليتيكيا البلدان من دون التعامل مع إداراتها السياسية.

تعتمد البؤر السياسية في إدارتها العلمية على التخطيط المتقن لجميع مفاصل المجتمع من خلال معادلات متوازنة بين قدرات التفكير وتقنيات العمل لتكميل مخرجاتها الإنتاجية في برنامج وطني شامل يعتز به كل مواطن واعٍ ويرى نفسه جزءاً منه. من تلك الأجزاء تبدأ العلاقات التدرجية للأفراد ضمن أحد أنماط الحياة ويستمر ذلك النمط في توازناته المتعددة ليكون المحور الفكري الموجه للمنضمين في دائرته ومتالفاً مع الأنماط الأخرى لتفاعل مجتمعة في الترتيب الإجتماعي وكل على مستوى وعيه الثقافي.

يصعب تحليل النسيج الثقافي لأنماط الحياة في كل مرحلة من دون مقارنتها مع التحيزات الثقافية وال العلاقات الاجتماعية. ولكن تكون المقارنة منصفة، لابد من الإستعانة بنظرية (القابلية الاجتماعية – الثقافية للنماء) التي تبحث في التغيرات المتدخلة بين أنماط الحياة في المجتمع وهي: الفردية والمساواتية والتدرجية والقدرة والاستقلالية. وكل نمط من تلك الأنماط الخمسة تبعاته التي تتركز في بؤرة تتفاعل فيها القدرة الإنتاجية للفرد ومقدار ما يحصل عليه من إيرادات والكمية التي تهدى نتيجة التعامل السلبي بين طرف كل تفاعل. هذا من جهة ومن جهة أخرى، هناك خمسة نماذج فكرية في البناء الاجتماعي تتراقص على خطوطها منطلقات سلبية وإنهازية وتفكيرية وعقائدية وحسابية. وكل منطلق من تلك المنطلقات الخمسة توجه ثقافي يختاره فيما هو مختلف في تنظيره وما هو مختلف في تطبيقه. تستمر تلك العلاقة التعاكسية بين أنماط الحياة التي ترسى بنائها في بقعة جغرافية والمنطلقات الفكرية في البناء الاجتماعي المبني في العقل في تفاعل عضوي دائم لتفرز بإطار مسترسل نقاشات وطروحات وإقتراحات... تبقى كثير من تلك الأنماط والمنطلقات في باب الإجهادات وقليل منها ترقى إلى مستوى العلم والتجربة.

ما يعتمد عليه في هذا الكتاب، ويتعلق مباشرة بالمجتمع الكردستاني، هو الخط الفاصل بين نمطي الفردي والتدرجي للحياة المرغوبة في الإقتناء، وبين منطلقي التفكيري والحسابي للفكر المرموق في الإقتداء، ذلك لأن:

– النمط الفردي، يشمل أصحاب المهن الحرة، وتكون الخبرة والدرأية بالعمل بما المعياران الحقيقيان لما ينتجه الفرد وما يكسبه من إيرادات. وفرص التطور أمامه مرهون بما تبدعه مخيلته في اكتشاف الجديد وما يتحسن في إنتاجه من نوعية، وكلاهما خاص للسلوك العقلاني الفردي الذي يسعى لتحقيق مصالحه الذاتية. ونادرًا يتتصف ذلك السلوك بقيم أخلاقية أو جمالية إلا إذا قيده القوانين الصارمة وجعلته ينبع لما هو في صالح المجتمع.

– النمط التدرجي، في هذا النمط مهارة الإنسان هو المعيار الحقيقي لتحديد منصبه. وحسب كفاءته في العمل المنوط به يتدرج في السلم الوظيفي للمؤسسة التي ينتمي إليها.

ويتقابل مع هذين النمطين منطلقاً التفكيري والحسابي وترتكز على حددهما المقاطع الإتحاد الترميزي للثقافة المجتمعية، ومرد ذلك الى:

-١ أن أصحاب المنطلق التفكيري، يقتلون بسلوك عقلاني لهم مواقف إيجابية نحو الأفكار التي تلقي بهم ويضعونها فوق مصالحهم الذاتية، بل ويفضلونها على أفكار الآخرين.

-٢ أما المنطلق الحسابي، فيعتقد أصحابه أن للأفكار قوة إستغلالية تمكّنهم من تحريك الناس حسب أهوائهم وبما يتفق مع غايياتهم الذاتية. ومن هذه الزاوية تبدو أن الخطوات الأولى للثقافة المجتمعية في الأقليم تسير في الإتجاه الصحيح وما تصبوا اليه الشرائح الإجتماعية المتألفة فيه أن تربى على نمطي الفردي والتدرجي للحياة وتتغذى من رحيم منطلق التفكيري والحسابي للفكر. ولكي تسمو الحياة ويتربع على قمتها الفكر، لابد أن يستقوى المجتمع بالحلقات المتسلسلة الأربع للنموذج المصغر في الحضارة الإنسانية، وهي:

١- الحلقة الأولى تتمثل في الخيال المبتكر الذي يسمى في إبداعات أدباء وفناني الأمة خلال القرون العشرة الماضية. وما أعطته أحاسيسهم الرقيقة وعواطفهم الجياشة تكفي لكي تكون البذور الحقيقية التي ينمو بها الخيال الخصب وتتغبرل نواتها في فلترات النقد البناء والتنظير المبوب ل تستنتج منها أفكاراً تهيء بها الأرضية المناسبة لينتعش عليها الفلسفة الجمالية.

٢- حلقة الثانية، يقوم أصحاب التنظير بإستخراج الرحيق الفكري من النتاجات الأدبية والأعمال الفنية وصياغته كعمل فلسفـي يعتمد على إحدى المجموعات الثلاث لأنواعها الكثيرة التي توالت من زمن الأغريق والى فترة الأقطاب المتناطحة أثناء الحرب الباردة بين المعسكرين الشرقي والغربي. ومن الأولى على الأقليم أن تسترشد بالفلسفة المادية المتحركة التي ترتكز على تحليل العلاقات المتداخلة بين فروع العلوم المختلفة، ليكون لكل علم فلسفـته ضمن إطار عام يسعى الى فهم طبيعة مناهجه ونقد فرضياته وتقديم إيضاحاته في التبني السليم لتبيـان إتجاه كل فرع من العلوم المقاطعة ضمن الدوافع التراتبية لقيم الإجتماعية التي ترقى الى روح التسامي الأخـلاقي.

٣- تكمن الحلقة الثالثة في الحرف اليدوية والمهن الإنتاجية، وتشمل جميع النشاطات الاقتصادية والإجتماعية والثقافية في البلد. والنقطة المهمة في هذا الحقل هي أن كل نشاط مجتمعي مرتبط بعلم معين ولكل علم فلسفة. تحديد فلسفة العلوم في شكله التواصلي بين المراكز الأكاديمية وسوق العمل يكون بمثابة الخيوط الأولية التي ينسج بها مسار الشؤون العامة. تتواءن الشؤون في تخطيطها المتقن بين عقلك التفكير الجماعي للجماهير والإدارة العلمية التي يتبعها المتنفذون. تظهر نتائج هذه المعادلة في مخرجات ضمان الجودة ويتوقف تطور وتأخر مستوياتها حسب القدرات المستثمرة للحكومة والمواطنين على حد سواء.

٤- أما الحلقة الرابعة من النموذج المصغر فتختص بسياسة البلد. تستجمع فيها المفردات المتباينة للحلقات الثلاث الأولى لينسج بها نظام الحكم والبرنامج الإداري العام على المستويين الداخلي والخارجي، حيث تتوقف تأثيراتهما على الآلية المتبعة في تسيير أمور البلد. ليس من السهل تشخيص تلك الآلية، بسبب التغيير المستمر في الأحداث التي يتعامل معها، هذا من جهة ومن جهة أخرى، توجد تقاطعات بين برامجه الاستراتيجية التي تؤثر سلباً في الأحداثيات الملحة في التطبيق العملي. وثم هناك ما يستجد في المواقف الآنية ذات الضغوطات القسرية. وفوق كل ذلك تستفحـل دوماً تدخلات إضطرارية بين مفاصل نوعين أو أكثر من أنظمة الحكم ذات الإتجاهات المتعددة من شرعية أو محتلة، قانونية أو واقعية، دينية أو علمانية ... الخ. ومهما طالت قائمة التنوعات، إلا أنها تشتـرك في نقطة أساسية وهي الإتجاهات الثلاثة التي تربط بين السلطة في قمة الحكم والقاعدة الواسعة للشعب. الاتجاه الأول يتمثل فيما تنزل من القمة لتنفيذها القاعدة من دون مناقشة أو إبداء في الرأي. والإتجاه الثاني هو ما يرتفع من برامج وإقتراحات من قبل القاعدة إلى القمة ليتم دراستها وغربلتها ومن ثم تنظيمها في قوانين وتعليمات لتكمـل دورتها في التعميم المتواصل على الجهات ذات العلاقة ومن ثم تبدأ عمليات الإشراف والمتابعة والتقويم. أما الإتجاه الثالث، فهو الإتجاه المختلط بين الأول والثاني وكثيراً ما يشوبه نوع من الفوضى الإداري والفساد المالي.

ما يستنتج من خلاصة هذا الكتاب، أن الكرد شعب مفعم بالحياة، له تأريخه الأدبي المبuner. يمتلك ذوقاً رفيعاً في عشق الألوان. أما إماماته الفكرية فهي بدائية وما زالت في طور التكوين. وبالنسبة لخبرته المهاراتية المتواضعة، فهي لا تؤهله لتدبير أموره الحياتية من دون الإعتماد على الآخرين. وما توصل إليه في الأقليم، لحد الآن، يصب في الإتجاه الثالث من الحلقة الرابعة وما تبذل حالياً من جهود مضنية هو تخفي الأزمات وتذليل العقبات والتربيع على الخط الأول من الإتجاه الثاني.

In This Book

Due to my own experience working in the field of literary criticism, I felt that there is not a critical speech in Kurdish literature. When I was looking for answers to this question I found that literary theories were likewise lacking, and while investigating philosophy of history and static arts of our language, I felt even compositional foundations of our language are short of completion.

I searched for the reasons of these shortcomings and found a lead, which was that structural foundations of our language have not been established.

To undergo such a task there needs to be a clear plan relying on certain criteria, and this book which consists of two parts has been allocated for such a task.

The first part is concerned with the theory, and it self consists of three sections; in the first section

The role of societal assessment and cultural development in societal restructuring have been explored, and its foundations, historical sources and its shape and pathways have been explained, and five pathways (Equality, Hierarchy, Individualism, Fatalism, Isolationism) have been analyzed and the level of strengthening and weakening of each one has been determined.

In the second section some social and intellectual incidents in the modern world of innovations have been explored, such as: (Scientific Research, Cultural Industrialism, Entrepreneurialism, Cultural Geopolitics, Uniformity/ Diversity of Culture, Marketability, Ethics and Psychological Production).

The third section is about the primary façade of the structure of society which is divided into two subjects: first is the agreement on the equilibrium of their values, and second is the independence of countries and separated structuring of their societies.

The second part of this book consists of four sections, in which the sequence of the episodes of social structure has been

determined, and for each episode a section has been allocated as follows:

1. The first section is concerned with art and literature, in which the mature emotions and creative thoughts have been analyzed and also there is emphasis on collective Kurdish thought and how it has been reflected in art and culture.

2. The second section has been allocated to original thought and philosophical foundations, and their gradual prevalence in Kurdish society has been explained.

3. Thirds section is about expertise and professionalism in Kurdistan, and its main points have been analyzed in these subjects: (in between philosophy and administration, science of professions and philosophy of the sciences, ingredients of profession networks, individualism level in Kurdish society, individualism in small groups, unemployment, restructuring and cooperation between right and duty, council of experts, scientific administration, institutions of quality assurance).

4. In the fourth section political program and type of rule has been analyzed.

At the end the archived results have been sequenced as to become the essence of the content of the book, and have been presented in a way that is ready to be discussed and assessed.

ژیاننامه د چهند دیوان دا

- نافی چارین، ئەحمدە محمد مام عوسمان قەرەنى.
- ژدایکبۇويى سالا ۱۹۵۵ - ئاکرى.
- خوهندنا پېشىن، ل ئاکرى و شىنگال و دھۆك تەمامكىرى. خوهندنا بلند ئى ل زانكىيا سەلاحىدەن - ھەولىرى.
- بىزبەندىيا فەرمانبەرىيى: مامۆستا، پىقەبەرى قوتاپخانەيى، سەرپەرشتىيارى پەروەردەيى، پىقەبەرى نېسىنگەها وەزىرى پەروەردەيى، شارەزا، پىقەبەرى گشتى، پاوىزكارى پەروەردەيى.
- د بىاڭى ئەدەبى و چاندى دا:
 - ئەندام بوبويە ل :
 - يەكتىيا نېسىرەن كورد - تايى دھۆك (۱۹۷۸)
 - يەكتىيا نېسىرەن كوردىستان - چىا (۱۹۸۳)
 - كۆمەلەئى نۇوسەرانى كورد - راژان (۱۹۹۰)
- بىاڭا پەوشەنبىرى ل ئاکرى (ل سالىن ۱۹۹۵-۱۹۹۶ يەرسىيارىتىا وى ئى وەرگرتىيە)
- د بىاڭى پۆزىنامەنۇسىي دا:
- ئەندامى سەندىكا پۆزىنامەنۇسان.
- ئەندامى يەكتىيا جىهانىيا پۆزىنامەنۇسان. IFJ
- سەرپەرشتىيارى پىشكا لاتىنى يا پۆزىنامە ياخىبات (۱۹۹۱-۹۰)
- پاوىزكارى پەروەردەيى گۇۋارا زارۇكان (پەلكە زېرىنە)
- ئەندامى دەستە يا نېسىكارىن گۇۋارا (ئاسۇي فۆلكلۇر ۲۰۱۰-۹۷)
- سەرپەرشتىyarى پىشكا كرمانجى ل گۇۋارا (پامان ۲۰۱۹-۹۸)
- سەرنېسىرەي گۇۋارا (ئاسۇي پەروەردەيى ۲۰۰۷-۲۰۰۰)
- سەرنېسىرەي گۇۋارا (ئاسۇي مەندالان ۲۰۰۵ - ۲۰۰۶)
- سەرنېسىرەي گۇۋارا (ئفاق تربويە ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶)
- سەرنېسىرەي پۆزىنامە يا (ئاسۇي فيرخوازان ۲۰۰۶-۲۰۰۲) (۲۰۰۶-۲۰۰۲)

- سه‌رنغيسيه‌ري گوڤارا (په‌روه‌رده‌و فيرکردن ۲۰۰۹ - ۲۰۱۶) کو ب هه‌ردوو زمانیّن

كوردي و عه‌ره‌بى ده‌رده‌چوو.

- به‌ره‌هه ميّن چاپکري:

ب زمانیّن کوردي:

- ۱- کانى - کومه‌له تيکستين فولکلورييّن کوردينيه، ۱۹۸۴.
- ۲- ئه‌زموننا خوييندنه‌هين شوره‌شى، ج ۱-۱۹۸۹، ج ۲-۱۹۹۹.
- ۳- شوره‌شىّن بيدنه‌نگىن ئه‌ده‌بى و...، ۱۹۹۰.
- ۴- چهوا کورد ديروكا خوه ۋەدگىپن، ۱۹۹۱.
- ۵- په‌وشەنبىريما چياي، ۱۹۹۲.
- ۶- ئه‌زموننى گەلان له‌بوارى په‌روه‌رده‌و فيرکردندا، ب ۱-۲۰۰۳.
- ۷- ئه‌زموننى گەلان له‌بوارى په‌روه‌رده‌و فيرکردندا، ب ۲-۲۰۰۴.
- ۸- شيعرى فيرکردن له ئه‌ده‌بى کوردىدا، ۲۰۰۶.
- ۹- پەخنه‌ي ئايروننى له شيعرى کوردىدا، ۲۰۱۲.
- ۱۰- سه‌مايا هه‌لبه‌ستين ساقا، ۲۰۱۷، (بىره‌وه‌رى و ئه‌زمون و دوو کوشعرين خيّفه ب خوه دگريت: زين و ئه‌قين، ۱۹۷۵، جۆكەك ژ پوبياري ئه‌قينيا من، ۱۹۷۸).

۱۱- حورييّن چياي خەمگىن (۲۰۱۷)، (۷) کوشعر، کو پېشتر بەلاقبووينه د ئەشى پەرتۈوكى دا هاتنه چاپكىن: (مان ۱۹۸۳، توليتا ۱۹۸۶، شوره‌شا ئەشىنى ماكا ئەشىنيا شوره‌شان ۱۹۸۹، بيدنه‌نگىا خالىن سۆر ۱۹۹۰، گەرمىا ئازادىا نەرم ۱۹۹۱، زېرىنەکە ۱۹۹۱، ئه‌ۋېن گولان دچىن).

۱۲- هەندى كىشەي زمانه‌وانى له پرۆگرامە‌كانى خوييندندى، ۲۰۱۸.

ب زمانىّن عه‌ره‌بى:

۱- صورتان من هوية واحدة، ۱۹۸۹.

۲- على أمواج الصراحة، ۲۰۰۲.

۳- ملامح طفولة الفكر الكردستاني، ۲۰۱۱.

- هەئمارەكا نىز ژ گوتار و ۋەكولىيان د گوڤار و پۇزىنامەيىن کوردى و عه‌ره‌بى دا ل

ھەرىمى و دەرۋەسى ھەرىمى بەلاڭكىنە.

د کاریێن پسپورتیا خوه یا هویر دا، کو رهخنه یا
ئەدەبییە، من ھەست ب ڤالاتییەکا کویر دکر. ئەو زى
ئەقە بوو کو: بۆچى مە گۆتارەکا رەخنه یا کوردى
نیە؟ د ناقەرۆکا ئەقى پرسیارى دا شۆپپوومەقە. من
زانى، کو ژئالىي تیۆرا ئەدەبى زى قە، کەمۆکورى
ھەنە. دەما ژئالىي فەلسەفە یا مىزۇوېي و ھونەرین
جوانناسىي قە، ئەو بابەت لىكداينەقە. بۇ من
دياربۇو، کو ھېشتا بىنگەھىن رۇنانا زمانى مە زى ب
درستى سەرراست نەبووينە.

ئەقى پىنەگەھشتنى ھۆکارىێن خوه ھەنە. ژىو
قەدیتنا وان گەریام. سەرەدا قەك بىدەست من قە ھات.
ئەو زى ئەبۇو، کو ھېشتا بىنگەھىن رېكخستان جشاڭا
مە نەھاتىنە دارشتن. نەرېكخستان جشاڭى زى
ئالۆزىيەکە و بەردەۋام ئالۆزىيان بەرھەم دەھىنىت.
ئەقە زى خالەکا بالكىشە و من ۋىا تىدا كاربىكم. ھەر
كارەكى ھۆسا ئاوىتە و تافەگر زى، پلانرېزىيەکا
ھەقسىنگ پىىدقىت، لەوما پلانا كارى ئەقى
پەرتۈوكى د ناقېبەرا ھەر دوو لايەنин تىيۇرى و كردارى
دا ھاتە رېكخستان و ئەو رېكخستان زى د چارچوېشى
قەكۈلەنەکا شروقەكارىيە رەخنه یى و شىۋەرمەندىيە دا
ھاتە دارشتن. كرۆکا ئەوى دارشتنى زى، ڇ پىغەمەت
پاراستنا رېزبەندى و راگرتنا ھەقسىنگىيَا پىشەرین
رېكخستانەقە يا جشاڭا ھەریما كوردىستانى بۇويە.

لە بلاوکراوهەكانى ئەندەمییەت کۆردى
٢٠١٩ ھەولىر

